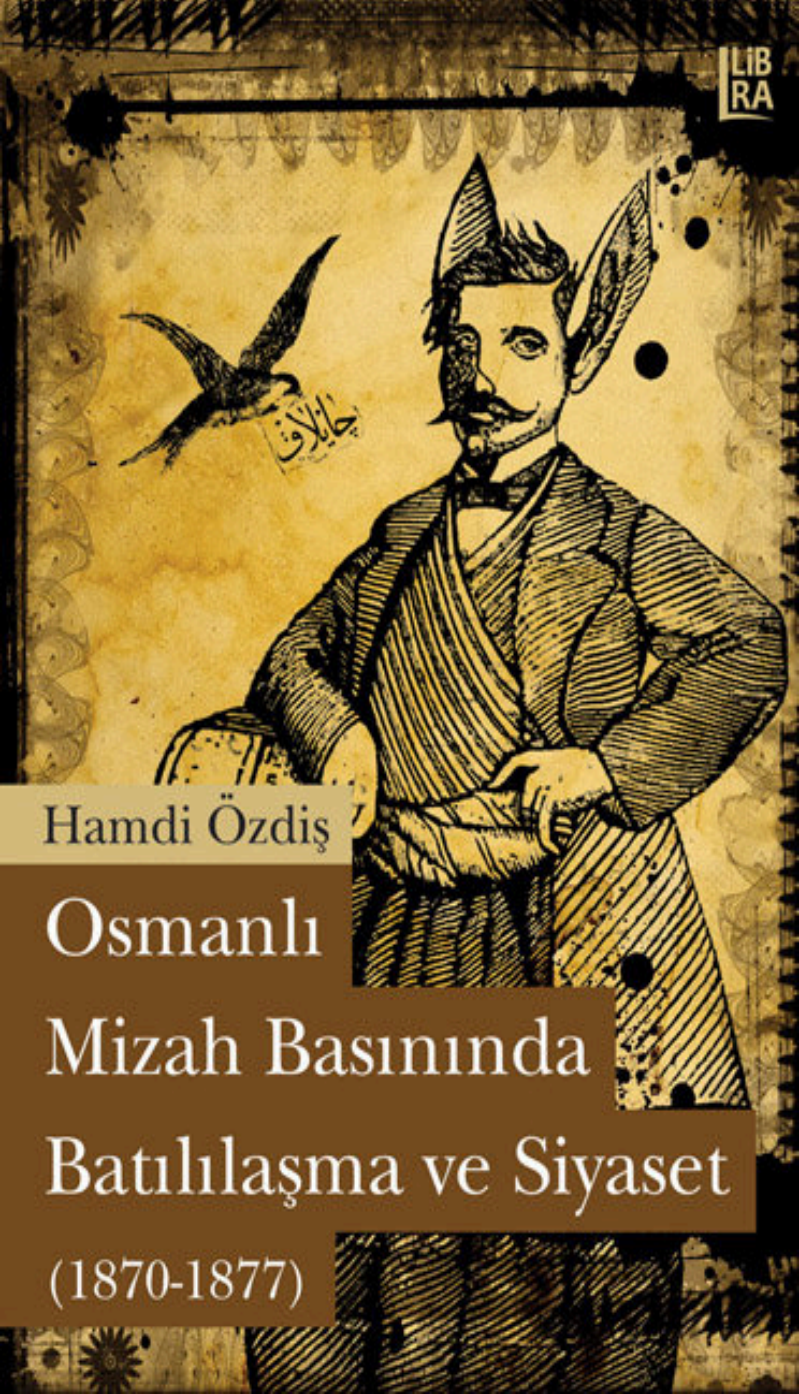

Hamdi Özdiş

Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)

LİBRA KİTAP: 25

KÜLTÜR İNCELEMELERİ: 7

© Libra Kitapçılık ve Yayıncılık

Sayfa Düzeni
Vira Reklam

Editör
Şerif Eskin

Kapak Fotoğrafı
Diyojen, 74, 23 Teşrinisani 1287

Kapak
Utku Lomlu

Dizin
Hamdi Özdiş

1.Baskı
500 adet, Haziran 2010

978-605-4326-17-4

Baskı ve Cilt
Sena Ofset Ambalaj Matbaacılık San. ve Tic.Ltd.Şti.
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi 4 NE 20
Topkapı - İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46
Sertifika No.: 12064

Libra Kitapçılık ve Yayıncılık Ticaret Ltd. Şti.
Ebekızı Sok. Günaydın Apt. No. 9/2,
Osmanbey, İstanbul
Sertifika No. 15705
Tel: 212-232 99 04/05
Fax: 212-231 11 29
E-posta: info@librakitap.com.tr
www.librakitap.com.tr

Her hakkı mahfuzdur. Bu kitabın hiçbir bölümü, metin kısmı, belgeler ve fotoğraflar, yazarın yazılı izni olmaksızın mekanik ya da elektronik veya başka herhangi bir yöntemle, hiçbir şekil ve biçimde iktibas edilemez; yeniden satış amacıyla fotokopi de dahil olmak üzere hiçbir sistemle çoğaltılamaz. Dergi, gazete veya radyo-TV'lerce yapılacak alıntılar, kaynak gösterilmesi şartıyla bu hükmün dışındadır.

Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)

Diyojen ve *Çaylak* Üzerinde Bir Araştırma

Hamdi Özdiş

Hamdi Özdiş

Ankara'da doğdu. 1990'da Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'ne girdi. 1993'te bir dönemliğine 'misafir' öğrenci olarak Viyana Üniversitesi'nde bulundu. Viyana Üniversitesi'ne olan 'tutkusu' yüzünden biraz gecikmeli olarak Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde önce 2004'te Osmanlı mizah basını üzerine yüksek lisans tezini ve akabinde 2008'de "Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Dönemi'nde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)" başlıklı tezini tamamlayarak doktora derecesini aldı. Bir dönem Kıbrıs Lefke Avrupa Üniversitesi'nde Osmanlı Tarihi, Metodoloji ve İnkılap Tarihi gibi dersleri verdi. Kıbrıs'ın 'havasına' alışamadığından çok sevdiği öğrencilerinden ayrılmak zorunda kaldı. 2008 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde yarı zamanlı Öğretim Görevlisi olarak başladığı görevini halen aynı sıfatla Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi derslerini vererek sürdürmektedir.

İçindekiler

ÖNSÖZ 9
GİRİŞ 17

Birinci Bölüm: MİZAHIN TARİHSEL SERÜVENİ 21

İkinci Bölüm: BATILILAŞMA: ISLAHATLARLA BAŞLAYAN ZORUNLU YOLCULUK 33
Tanzimat ve Osmanlı Modernleşmesi 35
Efkâr-ı Umûmiye 45
Basın ve Sansür 56

Üçüncü Bölüm: DİYOJEN VE *ÇAYLAK* 78
Diyojen (1870-1873) 81
Çaylak (1876-1877) 91

Dördüncü Bölüm: DİYOJEN VE *ÇAYLAK*'TA MİZAH TEMATİĞİ 107
Mizah ve Siyaset 109

Beşinci Bölüm: MEDENİYET: DEĞİŞEN HAYATLAR, "İLLET-i FRENGİ" 141
Batılılaşma "Terakki-i Medeniyet" ve Alafranga Hayat Tarzı 143
Moda ve Kadın 157

Altıncı Bölüm: "AĞIR KONULAR": MEMLEKET MESELELERİ VE MİZAH 169
Şark Meselesi 171
Kapitülasyonlar, Beyazadamın "Uygarlık İhracı", Demiryolları, Tütün Rejisi 186
Dış Borçlanma, Sarraflar ve Borsa Hareketleri 196
Âli Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi 203

SONUÇ 221

KAYNAKÇA 227

EKLER 239
EK-1: *İrade Dahiliye: 61399 Çaylak ve Hayal mizah gazetelerinin isimlerinin tahviline dair belge* 241
EK-2: *Teodor Kasab'ın Napoli'de olup olmadığına dair Roma Sefarethanesinden Hariciye'ye gönderilen belge.* 243
EK-3: *Ebüzziya'nın Teodor Kasab'ın İstanbul'a avdeti ile ilgili olarak II. Abdülhamit'e yazdığı mektubun sureti.* 244
EK-4: *"Hariciye Nezaretine Roma'dan gelen Teodor Kasab ile Ali Şefkati'nin fiziki tariflerinin yapıldığı belge"* 245
EK-4: *"Birisi Mütaassıb İki Zat Beyninde"* 246
EK- 5: *Diyojen'de yayımlanan ve Viyana'daki sergiye gönderilecek olan eşyanın listesi* 249
EK-6: *Paris'te 1878 Senesinde Açılacak Sergiye Çaylak Tarafından Gönderilecek Eşya Listesi* 252
EK-7: *Çaylak'ta yayımlanan "Ahlak-ı Cedide" başlıklı yazı.* 253
EK-8: *Diyojen'in kapak sayfası* 254
EK-9: *Çaylak'ın kapak sayfası* 255

DİZİN 257

İnsani hassasiyetini
yitirmeyen akademyanın
sağduyulu emekçilerine...

Önsöz

Osmanlı tarihinin bütün dönemleri gibi 19. yüzyıl Osmanlı tarihi de çok yönlü araştırmalara konu olmaya devam etmektedir. Bu alanlardan birisi de Osmanlı mizahıdır. Osmanlı mizahı, konu olarak henüz tüketilmiş değildir. Aksine konu, sunduğu zengin malzemeyle araştırmaya açık bakir bir alan görünümündedir. Bu çalışma, bu zengin malzemeden yararlanmak amacıyla bundan beş yıl kadar önce bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştı. Geçen bu süre zarfında Osmanlı mizah basını üzerine yeniden odaklanmak, çeşitli nedenlerden ötürü mümkün olamamış ve çalışma ertelenmişti.[1] Şimdi çalışma, kimi yanlarıyla gözden geçirilerek yayıma hazırlandı. Bu yanıyla kimi ilavelerle birlikte bazı kısımların çıkarılması da kaçınılmaz olmuştur.[2] Elbette bu alanla ilgili (mizah tarihi) yeni çalışmalar da gözden geçirilmiştir.[3] Ancak bir tespit

1 Libra Yayıncılık'ın sahibi Sayın Rıfat Bali'nin girişimi olmasaydı çalışma, hâlâ 'tozlu' raflarda duruyor olacaktı. Kendilerine teşekkür ederim.

2 Bu anlamda çalışmanın, yüksek lisans tezinden bazı yanlarıyla farklılaştığı, karşılaştırma yapan okuyucunun gözünden kaçmayacaktır.

3 Yeni yayınlara örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir: Tobias Heinzelmann, *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914*, çeviren Türkis Noyan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004; Orhan Koloğlu, *Türkiye Karikatür Tarihi*, Bileşim Yayıncılık, İstanbul, 2005; Necmettin Alkan, *Avrupa Karikatüründe II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı*, Selis Yayınları, İstanbul, 2006. Cumhuriyet dönemi mizah ve karikatürü üzerine de son dönemde yapılmış nitelikli ve zengin çalışmalar bulunmaktadır. Levent Cantek'in yüksek lisans tezi ve çalışmaları, bu anlamda anılmaya değerdir. Bkz: Levent Cantek, Bir Alt Kültür Alanı Olarak Mizah Medyası: Markopaşa Örneği, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999. Cantek'in bu çalışması kitap olarak yayımlanmıştır. Bkz:

olarak belirtmek gerekir ki hem 1870-1877 geçiş dönemi hem de II. Meşrutiyet mizah basını üzerine hâlâ kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.[4]

Bu alanda yapılan çalışmalar, literatüre son derece önemli katkılar sağlarken aynı zamanda konunun eksik kalan, üzerinde çalışılmayan yanlarını da açığa çıkarmaktadır. Tanzimat dönemi mizah dergileri üzerine yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmaları gözden geçirildiğinde bu çalışmaların, Osmanlıca tabiriyle "iktibas"tan öteye gitmedikleri fark edilecektir. Oysa bu çalışmalar için harcanan zaman ve emek hiç de az değildir.

Levent Cantek, *Markopaşa: Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000. Aynı yazarın Osmanlı mizahına dönük bir diğer çalışması da kayda değerdir. Bkz: Levent Cantek, "Çöküş Sürecinde Osmanlı Mizahının Kritiği", *Güldiken*, S. 24, 2001, s. 14-22. Yakın zamanda çıkan ve Cumhuriyet dönemi ve özelde Demokrat Parti dönemi üzerine yapılan son çalışmalardan biri de özellikle zengin karikatürleriyle ve içeriğiyle anılmalıdır. Bkz: Yasin Kayış, *Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2009. Anılan bu çalışmalar dışında elbette bu döneme ilişkin başka çalışmalar da vardır ancak bunlar, konu ve ele alınan dönem itibariyle bizim çalışmamızdan farklılaştığı için daha detaylı bir değerlendirmeye gidilmeyecektir.

4 Görülebildiği kadarıyla 1908 mizah basınına dair en kapsamlı eser, bu çalışmanın da yararlandığı Palmira Brummett'e aittir. Bkz: Palmira Brummett, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm*, çev. Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003. Bundan başka bir derleme olarak anılması gereken çalışma da *Doğu'da Mizah*'tır. Bkz: Irène Fenoglio-François Georgeon, (hazırlayanlar) *Doğu'da Mizah*, çev. Ali Berktay, YKY, İstanbul, 2000. Genel olarak belirtmek gerekirse Osmanlı mizah basını ve karikatürü üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri, şüphesiz Turgut Çeviker'in çalışmasıdır. Ancak Çeviker'in çalışması, daha çok Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi mizah basınının ve karikatürünün oldukça özet bir şekilde tanıtılmasıdır. Zaten kapsam olarak düşünüldüğünde bu dönemi bütün yönleriyle ele almak ve derinlemesine incelemek, bir kişinin çalışmasının sınırlarını aşacağından kollektif bir çalışmayı zorunlu kılar. Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986.

Tespit edilebilen ve ulaşılabilen[5] yüksek lisans[6] ve doktora[7] çalışmalarından bazıları incelendiğinde bu çalışmalarda döneme dair pek çok önemli noktanın, dönemin özgül koşulları bağlamında tarihsel, sosyo-kültürel, sosyo-politik ve benzeri çözümlemelerinin/kritiklerinin yapılmadığı ve çalışmaların, bu yanlarıyla hem içerik açısından hem de yöntem açısından oldukça yetersiz kaldıkları söylenebilir. Bu yanıyla mizahın renkli ve eğlenceli olabilecek üslup ve içeriğinin bu çalışmalarda kaybolduğu ifade edilebilir.

1870'te ortaya çıktığı kabul edilen mizah basını üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bu dönemin mizah gazetelerinde yukarıda bahsedilen noktaların dışında özellikle Batılılaşma konusunun ve yaşanan alafranga-alaturka ikileminin çok yönlü irdelendiği tespit edilememiştir. Ayrıca bu dönem mizah gazeteleri üzerine yapılmış monografik[8] çalışmalar da mevcut değildir.

5 Keza artık yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarına ulaşmak neredeyse imkânsızdır. YÖK'ün web sitesinden, yapılan çalışmaların ancak künyelerine ulaşılabilmektedir. Daha önce YÖK'te araştırmacılara sunulan tezleri inceleme hizmeti de artık verilmemektedir. Bu da araştırmacıları bir hayli sınırlayan bir problem olarak karşımıza çıkmakta ve bu sınırlamanın da ötesinde bir dizi sorunu da beraberinde getirmektedir. Örneğin II. Meşrutiyet döneminde çıkan *Diken* mizah gazetesi üzerine 2005'te yapılan son çalışmalardan birine ulaşmak mümkün olamamış ve bu nedenle de çalışma hakkında fikir beyan edilememiştir.

6 Tanzimat dönemi mizah gazeteleri üzerine yapılan yüksek lisans tezlerine örnek olarak şu tezler zikredilebilir: Belkiz Yaman, 1869-1876 Yılları Arasında Yayınlanan Mizah Gazetelerinde Tiyatro, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994; İsmail Gündoğdu, Sultan Abdülaziz Devrinde Mizah Basını Yoluyla Muhalefet, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999; Nezihe İdemen, 1869-1876 Yılları Arasında Yayınlanan Mizah Gazetelerinde İstanbul Hayatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994; Şükran Oğuz, Tanzimat Döneminde Mizah ve *Diyojen* Gazetesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

7 Tanzimat dönemi mizah gazeteleri üzerine yapılmış bir doktora tezi tespit edilebilmiştir. Bkz: İkbal Özbent, İlk Türkçe Mizah Gazetelerinde Alafranga Tipler ve Alafranga Hayat, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

8 Bu dönemde çıkmış bazı mizah dergileri üzerine makaleler kaleme alınmışsa da monografi olarak adlandırılabilecek çalışmalar yoktur. Bu anlamda kaleme alınan ve popüler tarih dergilerinde yayımlanan bazı çalışmalar zikredilebilir:

Osmanlı mizah basını üzerine mevcut literatürün niteliği ise daha çok ansiklopedik bilgi içeren bir özellik arz etmektedir. 1870-1877 dönemi Osmanlı mizah gazetelerini çok yönlü, derinlemesine analiz eden, analitik değerlendirmeler içeren yazılar oldukça azdır. Mizah dergileri üzerine kaleme alınan yazılar, ya ansiklopedi maddeleri ya da kısa tanıtma yazıları niteliğinde olup, bu tür yazılar çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu anlamda da literatür tekrarının bir hayli fazla olduğu belirtilmelidir. Ancak azınlıkta da olsa mizah basını üzerine kaleme aldıkları yazılarıyla analitik yorum gücü açısından diğerlerinden ayrılan araştırmacıların varlığı sevindiricidir.[9]

Elbette bu çalışma, yukarıda belirtilen eksikliklerin ve eleştirilerin tamamını giderme iddiasında değildir. Yukarıda belirtilen noktalar, sadece bir tespit amacı taşımaktadır. Bu eksikliklerin, yapılacak daha geniş kapsamlı çalışmalarda giderilmesi umulur.

1870-1877 dönemi Osmanlı mizah basını, bu çalışmada ele alındığı biçimiyle şimdiye kadar yukarıda anılan yazarların tematik incelemeleri dışında analitik bir şekilde çalışılmamıştır. Özellikle mizah basınının oluşturduğu dergi koleksiyonlarının bütünsel bir taraması yapılarak şekillenmiş bir çalışma henüz mevcut değildir.

François Georgeon, "Şehrin Aynası Osmanlı Mizah Basını", *Toplumsal Tarih*, S. 49, Ocak 1998, s. 24-28; Kevork Pamukciyan, "Mizahi 'Hayal' Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı", *Tarih ve Toplum*, S. 42, s. 36-40, Haziran 1987; Erol Üyepazarcı, "Türk Basınının İlk Mizah Dergilerinden 'Çıngıraklı Tatar'", *Müteferrika*, S. 21, 2002, s. 27-44

9 Bu bağlamda başta Orhan Koloğlu olmak üzere Uygur Kocabaşoğlu, Turgut Çeviker, François Georgeon gibi isimlerin çalışmaları anılmalıdır. Orhan Koloğlu'nun daha önce zikredilen *Türkiye Karikatür Tarihi*'ne ilave olarak şu çalışması da sadece örnek olmak üzere zikredilebilir: "Galata Borsası'nda Oyunlar", *Tarih ve Toplum*, S. 142, 1995. Uygur Kocabaşoğlu'nun *Tarih ve Toplum*, S. 46, 1987'de çıkan "Hayal Perdesinden Gazete Sayfasına Karagöz" başlıklı çalışması ve Turgut Çeviker'in daha önce de anılan üç ciltlik *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, adlı çalışması zikredilebilir. François Georgeon'un, "Şehrin Aynası Osmanlı Mizah Basını" adlı makalesi, burada tekrar hatırlatılmalıdır. Bunların dışında Osmanlı mizah basını üzerine toplu bir değerlendirme içeren öncü yazılardan birini de belirtmek gerekir. Bkz: M. Bülent Varlık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C. 1, 1985.

Bu çalışmada ele alındığı gibi tek tek temalar ya da anılan dönemin meseleleri üzerinden yürütülen bir çalışma da yapılmamıştır. Diğer bir deyişle döneme damgasını vurmuş *Diyojen*, *Çaylak*, *Hayal*, *Çıngıraklı Tatar*, *Kahkaha* gibi mizah gazetelerinin tamamının taranması üzerinden olgusal malzemeyle doğrudan temas kurarak, tarih literatüründe yer alan "Şark meselesi", "kapitülasyonlar", "ilk mebus seçimleri", "Kanun-ı Esasi", "moda ve kadın", "terakki-i medeniyet (batılılaşma)" gibi memleket meselelerine karikatüristlerin ve yazarların bakışını merkeze alarak yapılan ilk çalışmalardan biridir. Yani dönemin siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel meselelerine karikatür ve mizahın penceresinden panaromik bir şekilde bakmayı deneyen ilk çalışmadır. Dolayısıyla bu noktalar, çalışmanın özgünlüğü olarak belirtilebilir. Bu anlamda çalışmanın niteliği ya da başarısını, şüphesiz ki okuyucu takdir edecektir.

Bu çalışmanın beş yıl önceki temel çıkış noktası, yazarın gelecekteki araştırmalarını II. Abdülhamid dönemi üzerine yapmayı hedeflemiş olmasıyla ilgiliydi. Bu nedenle, "müstebit" olduğu belirtilen bir hükümdarın mizaha yaklaşımı nasıldı sorusu, bu çerçevede önem kazanmış ve çalışma, ilham kaynağını buradan almıştı. Günümüz mizah dergilerinin tarihe atıf yaparak oluşturdukları esprilerin etkisi, bu alana olan ilgiyi arttırmıştır. Ayrıca mizahın kavrayışıyla tarihin ana malzemesini oluşturan siyasal ve sosyal konuların gülmece ustalarınca nasıl ele alındığı, sosyal tarih açısından önemlidir. Çünkü mizahçılar, güncel sorunlardan hareketle adeta konuları damıtarak işlerler. Dolayısıyla Tanzimat dönemini bu türden bir kavrayışla izlemek, tarih disiplini açısından iyi bir fırsat olacaktır. Ayrıca tarihçilik, özellikle sosyal tarihçilik açısından mizah dergilerinin oldukça önemli ve zengin bir kaynak özelliği taşıdığı vurgulanmalıdır. 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan mizah dergileri Osmanlı toplumunu anlamada, analiz etmede son derece önemli fırsatlar sunar. Toplumda yaşanan siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik olayları mizah dergilerinden eleştirel bir bakış açısıyla izlemek çarpıcı ve eğlencelidir.

Bir başka noktaya da açıklık kazandırmak gerekir. Karikatür ve

mizah, ele aldıkları konuyu kavrayışları bakımından tarihten farklı bir yaklaşım tarzını gerektirmektedir. Mizahçıların olayları algılaması ve yorumlaması, farklı bir zihinsel süreçtir. Dolayısıyla tarih formasyonuna uzak olan böylesi bir alanda 'kılıç kuşanma'nın zorlukları ortadadır. Her şeyden önce bir mizahçının imgeleminden, algılayış biçiminden uzak olmak, başlı başına bir eksiklik olacaktır. Çalışma sahibinin, bu eksikliğin farkında olduğu belirtilmelidir.

Çalışma, temelde iki mizah dergisi (*Çaylak* ve *Diyojen*) üzerinden yürütülmüştür. Bu iki derginin seçilmesinin nedenleri şu şekilde sıralanabilir: Dergilerin hükümete muhalif çizgide bulunmaları, çıktıkları dönemde bu dergilerin en yüksek tiraja sahip olmaları, *Diyojen* yazar kadrosunun Yeni Osmanlılar hareketinin önemli isimlerini bünyesinde barındırması, vb. İlave olarak *Çaylak*'ın kadrosunda Tanzimat döneminin ilk karikatüristinin (Ali Fuad Bey) yer aldığı da belirtilmelidir.

Kaynakça hakkında da kısa bir not düşmekte yarar var. Olabildiğince geniş bir literatür taraması yapılmış ve fakat sadece çalışmada kullanılanlara yer verilmiştir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi literatürdeki pek çok çalışma, tekrar niteliğindedir. Bunun dışında Ahmet Rasim ya da Hilmi Yücebaş, Aziz Nesin gibi mizah, hiciv ya da karikatür üzerine yazılar kaleme alan yazarların eserleri görülmüş ancak bunlara, gerekmedikçe yer verilmemiştir.

Çalışma, beş ana bölümden ve çeşitli alt başlıklardan oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde mizahın tarihsel evreleri ve gelişim çizgisi üzerinde durulurken Osmanlı mizahının kaynakları ve mizah geleneğinin kökeni ve gelişimi ele alınmıştır.

İkinci bölümde Osmanlı'da Batılılaşma hareketlerinin gelişimiyle birlikte bunun mizah basınına yansıması ve bu bağlamda mizahın siyasal ve sosyal alanla ilişkisi kurularak bu alanlardaki etkisi irdelenmiştir. Bu çerçevede efkâr-ı umumiyenin oluşturulmasına dönük çabalarla birlikte basın ve sansür konularına temas edilmiştir.

Üçüncü bölüm, özellikle iki derginin, *Diyojen* ve *Çaylak*'ın ge-

nel hatlarıyla tanıtımına ayrılmıştır. Bu anlamda derginin yazar kadrosu ve ele alınan konularla birlikte Türkçe dışında hangi dillerde basıldığı gibi noktalara açıklık kazandırılmaya çalışılmıştır. Bölümün sonuna doğru tiraj meselesine değinilirken gazetelerin tirajlarına "ufacık" da olsa bir açıklık getirmek amacıyla istatistiksel bir tabloya da yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde mizah basınının siyasetle ilişkisi masaya yatırılırken siyasal ve muhalif duruşu, güncel sosyal, ekonomik ve hukuksal (anayasa bağlamında) konulara bakışı özellikle karikatürler üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Beşinci bölümde özellikle "taklit" düzeyinde gündelik hayata yansıyan Batılılaşma kavramı alafranga hayat, moda ve kadın ekseninde incelenmiştir. Altıncı bölümde, şark meselesi, kapitülasyonlar, borsa ve benzeri uluslararası meseleler de tartışılmıştır.

***

Her çalışma gibi bu çalışma da pek çok değerli insanın yardım ve katkılarıyla gerçekleşti. Tez aşamasında danışmanım ve hocam Mehmet Özden'e katkılarından ve hoşgörülü yaklaşımından dolayı teşekkür ederim. Osmanlıca metinlerin okunmasında karşılaştığım güçlüklerde yardımcı olan hocam Hulusi Lekesiz'in adını da teşekkürle anmak isterim. Ankara *Kebikeç* İhtisas Kütüphanesi'ni bana açan ve aradığım materyalleri bulmamda yardımlarını cömertçe sunan Ahmet Yüksel'e ve *Kebikeç* camiasına şükran borçluyum. Yine aynı camiadan ismini şukranla anacağım Kudret Emiroğlu yardımlarını esirgemedi. Arşiv taramaları esnasında gösterdikleri ilgi ve yardımlarından dolayı Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına teşekkür ederim. Süleymaniye Kütüphanesi müdürü, İstanbul'daki kısıtlı zamanımda dergilerin eksik sayılarının tamamlanması sürecinde işlemlerimin hızlandırılmasında yardımcı oldu. Kendisine teşekkür ederim. İstanbul'daki çalışmalarım esnasında evlerini bana açan dostlarım Efe ve Esra Değirmenci'ye minnettarım.

En nihayetinde bu çalışmanın her aşamasında yakın ilgisi, düşünceleri ve yorumlarıyla ve beyin fırtınalarıyla açılımlar sağlayan, sıcak dostluğunu esirgemeden cömertçe zaman ayırma inceliğini gösteren hocam Oktay Özel'e müteşekkirim. Gösterdiği onca emeğe buradaki kuru bir teşekkürün yetersiz kalacağının farkındayım. Ayrıca Claire Özel de verdiği moral destek ve düşüncelerle çalışmaya katkıda bulunmuştur. Kendisine teşekkür ediyorum. Çalışmaya başta teknik konularda olmak üzere çeşitli şekillerde yardımlarda bulunan veya emeği geçen benimle ağlayıp benimle gülen ve "kahrımı çeken" bütün dost ve arkadaşlarıma teşekkür etmek de bir vefa borcudur.

Bunca insanın emeğine ve desteğine rağmen çalışmanın kalitesi yükselmediyse şüphesiz sorumlusu çalışmanın sahibi olacaktır. Eğer çalışma, ortaya koymaya çalıştığı düşüncelerle bir nebze olsun yeni açılımlar sağlayabildiyse yazar kendisini amacına ulaşmış addedecektir.

Tuzluçayır, Nisan 2010

Giriş

"Gülmek için metafizik sebep arayanlar neşeli insanlar değillerdir."

Voltaire [1]

Son yıllarda tarihçilikte gelişen farklı yaklaşımlar, farklı kaynaklara yönelme olgusunu da beraberinde getirdi. Bu nedenledir ki daha önceden edebiyat tarihçilerine ve kısmen etnologlara bırakılan mizah araştırmaları artık tarihçilerin de ilgi alanına girmeye başlamıştır. Çünkü mizah, "kültürel kodların ve geçmişin duyarlılıklarının anahtarı" olarak görülmektedir.[2] Dolayısıyla mizah, tarih araştırmaları açısından vazgeçilemez bir kaynak özelliği niteliğindedir. Yazılarıyla ve karikatürleriyle Osmanlı mizah basını, dönemi resmeden bir içeriğe sahiptir. Bu özellik sayesindedir ki kimi Osmanlı aydınlarının siyasal ve ekonomik pek çok olayı nasıl algıladıklarını ve yorumladıklarını daha sarih bir şekilde görebiliyoruz. Örneğin, çizilen karikatürlerde Osmanlı aydınlarının "Batı" algısı bütün çıplaklığıyla kendini gösterir.

1 İfade Voltaire'e aittir ve orjinali şöyledir: "People who seek metaphysical causes for laughter are not cheerful" Voltaire. Aktaran Jacques le Goff, "Laughter in the Middle Ages," *A Cultural History of Humour*, ed: Jan Bremmer-Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997, s. 40.

2 Jan Bremmer, "Jokers and Jokebooks in Ancient Greek Culture," *A Cultural History of Humour*, ed: Jan Bremmer-Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997, s. xi.

Osmanlı tarihine mizah süreli yayınlarının penceresinden bakmaya çalışmanın sayısız yararları vardır. Gülme/mizah ile toplum arasında oldukça sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca mizah, toplumsal yapı ve onun hareketliliği hakkında önemli bilgiler içerir. Kim, kiminle, nelere güler? Bu sorulara yanıt vermek bir toplumun kolektif zihniyetlerinin ve toplumsal yapılarının merkezine ulaşmanın güçlü bir yoludur.[3] Grup ya da sınıfların kimliklerindeki ayrıntılar, mizahta saklıdır. Geçmişten günümüze aktarılan değerlerin serüvenini ve sürekliliğini, mizah periyodiklerinden izlemek mümkündür. Bu mizah dergilerinin, Osmanlı mizah yazarları ve çizerlerinin, içinde yoğruldukları dönemin şekillendirdiği hâkim mantaliteyi —büyük ölçüde İstanbul'la sınırlı da olsa— yansıttığı söylenebilir.

Ayrıca gündelik hayatın dokularına nüfuz eden bir bakışla kaleme alınan yazılarda ve karikatürlerde 'sıradan' insanın tarz-ı hayat'ını bulmak çarpıcıdır. Cemil Meriç'in deyimiyle "dergi ve gazete bir devrin çehresini makyajsız olarak terlik ve sabahlığı ile teşhir eder."[4] Bu yanıyla sosyal tarihin gizli kalmış yanlarının açığa çıkartılabilmesi de mümkündür. Le Goff'un da belirttiği gibi "mizah basını üzerine çalışmalar oldukça yenidir. Aysbergin henüz ucu bile görünmemektedir. Geniş bir perspektifte mizah basını belki tarihçiler için pek çok bilinmeyeni açığa çıkaracaktır."[5] Osmanlı'nın sosyal ve kültürel yapısında yer alan çeşitlilik de şüphesiz bu alandaki farklı cemaatlerin dillerine ve kültürlerine hâkim araştırmacılar tarafından aydınlatılacaktır. Zira bu dönemde Ermenice, Rumca, İbranice gibi dillerde yayınlanan çok sayıda mizah dergisi vardır.

Kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, sürekli çok yönlü ve köklü (sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal) değişimleri oldukça geniş bir coğrafyada yaşa-

3 Jan Bremmer, a.g.m., s. 49.

4 Cemil Meriç, *Jurnal*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 183; Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 100.

5 Bremmer, a.g.m., s. 4

mıştır. Ancak 19. yüzyıl devlet, toplum ve ekonomi açısından daha da radikal ve sarsıcı dönüşümlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur.

Bu çalışma da 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi bağlamındaki bu değişimleri, yüzyılın son çeyreğinde hız kazanmış olan Osmanlı basınındaki mizah gazetelerinin/dergilerinin bakışıyla ortaya koymaya çalışacaktır. Çalışmanın ana problematiği olarak belirlenen "Batılılaşma, toplumsal ve siyasal eleştiri" olgusu, temelde *Diyojen* ve *Çaylak* gibi dönemlerine damgasını vurmuş iki dergiye dayanarak ele alınacaktır. Ancak ihtiyaç halinde bu dönemin (*Hayâl* gibi) farklı mizah dergilerine de başvurulacaktır. Osmanlı modernleşmesi açısından bir diğer önemli kaynak da az kullanılmasına rağmen Osmanlı romanıdır.[6] Tanzimat dönemi insanının profilini, özellikle yaşanan sosyal dönüşümler açısından etkili bir şekilde çizer bu romanlar. Bu çerçevede Tanzimat romanından da yararlanılmaya çalışılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu gibi oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış, çok çeşitli cemaatleri ve kültürleri bünyesinde toplayan bir yapının içinde gülmenin hem çok çeşitli hem de değişken olduğu bir ortamda mizah üzerine bir çalışma yapmanın güçlükleri ortadadır. Her şeyden önce şu anda Türkiye sınırları dışında mevcut pek çok malzemeye ulaşma güçlüğünün yanı sıra böylesi bir çalışma, imparatorluk bünyesindeki etnik yapıların dilleri ve kültürleri gibi birçok konuya vakıf olmayı da gerektirecektir. Bunun gibi bir düzine sorun sıralanabilir. Dolayısıyla çalışmanın verimliliği açısından sınırlarını daraltmak kaçınılmaz olacaktır. Dönem olarak sınırlar Tanzimat'ın son yıllarından II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarına kadar olan süreci kapsayacaktır. Bu bağlamda çalışmanın Osmanlı mizahı ve mizah basınıyla ilgili her şeyi söylemek gibi iddialı bir hedefi olmadığı belirtilmelidir. Bu bağlamda bir diğer önemli sınırlama da çalışmanın İstanbul merkezli kaynaklara

6 Şerif Mardin, "Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century," *Turkey Geographic and Social Perspectives*, ed. Peter Benedict, Erol Tümtekin, Fatma Mansur, Leiden, 1974, s. 401.

(dergilere) dayalı olarak yürütülmesi, onlarla sınırlı kalmasıdır. Dolayısıyla Mısır ya da Balkanlar gibi coğrafyalardaki mizah, esas olarak bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Çalışmanın İstanbul merkezli dergilerle sınırlanması bir başka açıdan da önemlidir. Bu önem, söz konusu iki derginin, *Diyojen* ve *Çaylak*'ın İstanbul'da yayınlanıyor olmasından değil, bütün bir imparatorluğun nabzının İstanbul'da tutuluyor olmasından ileri gelmektedir. İstanbul bir bakıma imparatorluğun 'laboratuarı'dır. Her türlü sorunun yaşandığı, ülkenin sorunlarına çözümlerin arandığı, toplumsal yapıdaki yeniyle eskinin kaotik görünümüyle İstanbul tam bir sorunlar yumağıdır.

İstanbul bu yüzyılda uluslararası nabzı da elinde tutan bir merkezdir. 'Şark Meselesi' Düvel-i Muazzama'nın temel sorunu gibidir. En azından İngiltere ve Fransa ile, birliğini yeni tamamlayan Almanya'nın sömürgelerine giden yollarının kesiştiği noktadadır Osmanlı Devleti.Basın ve telgraf gibi iki önemli teknolojik aygıt sayesinde İstanbul; Londra, Paris gibi dünya başkentleriyle birlikte moda gibi sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik faaliyetlerin izlendiği canlı bir mekân olmuştur. İstanbul'da 'konsolid'in yükselip düşmesi büyük ölçüde Londra'dan ve Paris'ten gelecek gündelik haberlere bağlıydı.

Bu bağlamda İstanbul'un merkezî bir konumu vardır ve burada yaşanan aksaklıklar, imparatorluğun her köşesinden hissedilmektedir. Dolayısıyla mizah yazarlarının sütunlarında işledikleri konular her ne kadar İstanbul ölçekli görünse de aslında bütün bir imparatorluğu yansıtmakta ve etkilemektedir. Anılan dergilerin sayfalarında yayınlanan 'varakalar' memâlik-i Osmaniyenin çoğu vilâyetlerindeki okuyuculara aittir.

Alexander Herzen yüz yıl önce "gülmenin tarihini yazmak inanılmaz eğlenceli olurdu" derken oldukça haklıydı.[7] Zira eldeki mevcut mizahî malzemelerde bugün bile anlamını muhafaza eden, okunduğunda insanı gülümseten ve düşündüren espriler yer alır.

7 Jacques le Goff, a.g.m., s. 41.

Birinci Bölüm

Mizahın Tarihsel Serüveni

Gülmenin/mizahın oldukça köklü bir geçmişinin olduğu hemen her çalışmada vurgulanan bir noktadır. Sistematik anlamda mizah üzerinde ilk olarak antikitede çalışıldı. Ancak Jan Bremmer'den öğrendiğimiz kadarıyla doyurucu bir şekilde onun izini sürmek mümkün değildir.[1] Batı edebiyatında yazıya geçirilen ilk gülme ise Homeros'un *İlyada*'sında karşımıza çıkar.[2]

Mizahın köklü geçmişi şekillenirken şüphesiz geçtiği coğrafyaların kültürlerinden, siyasal yapılarından, sosyal hayatlarından parçalar koparmış ve her birini birbiriyle şöyle ya da böyle harmanlayarak, 'öteki'nde izler bırakarak Kahkahanın rengini belirlemiştir. Gülmenin izleri sürüldüğünde görülecektir ki onun yer almadığı bir coğrafya ve homo-sapiens türü yoktur. En 'ilkel'inden en gelişmişine kadar her toplumda varolmuştur. Gülme, topluma ve zamana bağlı olarak değişen kültürel ve sosyal bir fenomendir.[3] Bergson'a göre "eğer yalnız iseniz komiği duyamazsınız. Öyle görünüyor ki gülme bir yankıya muhtaçtır. Gülmelerimiz daima bir grupla olur."[4] Tabi Bergson'un burada kastettiği sosyal ve kültürel anlamda uyum içinde olan bir gruptur.

Coğrafyasının genişliği kadar çeşitliliği de çoktur gülmenin. "İnsanlarda toplumlarının sosyal ve dinsel örgütlenmelerine göre gülme, farklılıklar gösterir."[5] Böyle de olsa insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri olan gülme yetisi, Hititler-

1 Jan Bremmer, "Jokers and Jokebooks in Ancient Greek Culture," *A Cultural History of Humour*, Edit by: Jan Bremmer & Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997, s. 4.

2 Barry Sanders, *Kahkahanın Zaferi Yıkıcı Bir Tarih Olarak Gülme*, çev: Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 86.

3 Jacques le Goff, "Laughter in the Middle Ages," *A Culturel History of Humour*, Edit by: Jan Bremmer & Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997, s. 49.

4 Henri Bergson, *Gülme Komiğin Anlamı Üzerinde Deneme*, çev: M. Şekip Tunç, İstanbul, 1945, s. 6-8.

5 Rasim Adasal'dan aktaran Aziz Nesin, "Mizah=Gülmece," *Gülmenin Kitabı*, YGS Yayınları, İstanbul, 2002, s. 66.

den eski Yunan ve Roma'ya, Rönesans'a, erken dönem İslam toplumundan Ortaçağ Arap edebiyatına ve Osmanlı'ya dek hemen her uygarlıkta ve çağda varlığı tespit edilebilmiş bir olgudur. Örneğin Eski Roma'nın en büyük isimlerinden Juvenal'in mizah ve hiciv yanıyla ilgili aktarılan şu satırlar anılmaya değerdir:

> Hiciv önce bulanık ve çamurlu, zamanla süzülüyor ve duruluyor, bir ahlak mektebi oluyor. O zamanlar satir kînin veya kıskançlığın emrinde değildi. Onun da vazifesi tarihinki gibi fazileti yüceltmek alçakları damgalamaktı. Hiciv alkışlamasını da bilirdi, yermesini de. İyilerin dostu, kötülerin düşmanıydı. Hicvin sesini yükselttiği yerde kanunlara ihtiyaç yoktu, Juvenal'e göre... Hicvin hürriyeti geniş ama adi olmayacak. Okşarken de kamçılarken de heybetli olmak başlıca ödevi. Romalılarda satir komediyi de kucaklar.[6]

Roma mizah dağarcığı açısından önde gelen ve edebiyatta isim yapmış olan Cicero'yu da bu bağlamda anmak gerekir. Cicero'nun fonksiyonel tanımlamasıyla gülme, biçimsizliğin azarlanması ve gözden düşmeyle, utanç verici yolla olmaz. Ona göre biçimsizlik ve rezillik sosyal uyumsuzluktan kaynaklanır. Yani burada gülme, ahlakî fonksiyona göre tanımlanmaktadır[7] Yirminci yüzyılın önemli isimlerinden olan Freud "mizahın özünün, durumun yol açması gereken duygulardan bağışık kalınması ve insanın bir şaka sayesinde bu tür duygusal dışavurumlarının üstüne çıkarabilmesi olgusunda yattığını" belirtir.[8]

'Karanlık' olduğu söylenen Ortaçağ'da bile mizahın ne denli güçlü bir yapıya sahip olduğu açıktır. Mizah, Rönesans'ta bile

6 Cemil Meriç, *Jurnal*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 364.

7 Fritz Graf, "Cicero, Plautus and Roman Laugter," *A Cultural History of Humour*, Edit by: Jan Bremmer & Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997, s. 31.

8 François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?," *Doğu'da Mizah*, ed: François Georgeon, Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 8

ona karşı uygulanan ezici baskıya rağmen gücünü muhafaza edebilmiştir.[9] Belirtildiği gibi "Rönesans'ı hazırlayan iç gelişme olarak dogmaların karşısındaki özgür düşünce eğilimi mizahtan alabildiğine yararlanmış, yerine göre savaşımını bütünüyle mizah ürünleriyle vermiştir."[10] Kilise ve ruhanî otoriteye karşı zengin bir mizah bu dönemde kendini göstermiştir. Zira gülme, keşişlerin tembellikle birlikte iki düşmanından biriydi.[11] Bu dönemdeki *Deliliğe Methiye*, *Don Kişot* gibi eserler çağımızdaki mizahın temel niteliklerinin belirlenmesinde etkili olmuşlardır.

Erken dönem İslam toplumunda mizah[12] üzerine çalışmaların yapıldığı bilinmekle birlikte bu konudaki bilgilerin sınırlı olması bu alanda yapılacak değerlendirmeyi güçleştirmektedir. İslam mizahına dair en eski malzemenin bugüne kadar ulaşamamış olmasının bu konudaki tarihsel analizi zorlaştırdığı bu alandaki çalışmalarıyla bilinen Franz Rozenthal tarafından belirtilmiştir. Franz Rozenthal'a göre "İslam'ın öteki dünyacılığı mizahtan alınan gerçek zevki ve onun edebî beğenisini fazla etkilememiştir. Tüm ciddiyeti ve ilerdeki kıyameti haber vermesine rağmen Hz. Muhammed'in kendisi çok neşeli beşeriyete sahipti ve yüzyıllar boyunca onun takipçileri esprilere ve şaka oyunlarına her zaman büyük bir aşk duymuşlardır." Gülmenin yakışıksız ve hatta günah olduğunu düşünen ilahiyatçılar ve özellikle mutasavvıflar olmasına rağmen bunların azınlıkta kaldığı ve etkisiz oldukları yine Franz Rozenthal tarafından kaydedilir.[13] Ayrıca François Georgeon'un aktardığına göre Pellat, "Kur'an'ın birçok yerinde

9 Barry Sanders, a.g.e., s. 13.

10 Ferit Öngören, *Türk Mizahı ve Hicvi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1998, s. 21.

11 Jacques le Goff, a.g.m., s. 45.

12 İslam mizahının erken gelişmesinin İslam'ın ilk iki veya üç yüzyılı içinde aranması gerektiği belirtilir. Bkz.. Franz Rozenthal, *Erken İslam'da Mizah*, çev: Ahmet Arslan, İris Yayınları, İstanbul, 1997, s. 10. Franz Rozenthal'ın bu eseri Arap mizahçısı Eş'eb hakkında bir monografi denemesidir.

13 Franz Rozenthal, a.g.e., s. 6-7.

Cennet'te iyi Müslümanlara vaat edilen gülmece ve neşeden söz ederken aynı zamanda Allah'ın düşmanlarına ait müstehzi, dalga geçici gülmeceyi de mahkum ettiğini" belirtir.[14]

İslam mizahında adı zikredilen İbn-el Cevzi (H. 597/M. 1200) *Budalaların Tarihi* (*Ahbâr al-Hamkâ*) adlı eseriyle anılır. Bu eserde en kayda değer noktalardan birisi mizahın sosyal işlevine dikkat çekilmesidir. Mizah, çok ihtiyaç duyulan 'doğal bir rahatlama' sağlaması nedeniyle Hz. Muhammed'in ve ilk Müslümanların ifadeleriyle tasvip edilmiştir.[15] İslam'daki mizahın (gerçekte genel olarak mizahın) bir diğer işlevi de "töreleri gülerek düzeltmektir." Yani içeriğinde ahlakçı bir eğitim amacının olmasıdır.[16]

Ortaçağ Arap edebiyatında dikkat çeken bir diğer nokta da Nasreddin Hoca hikâyelerinin öncüllerinin burada yer almasıdır. Cuha ve Nasreddin Hoca hikâyelerinde çarpıcı bir benzerlik vardır. Günümüzde Cuha ismi üzerinde oldukça hararetli sayılabilecek bir tartışma sürmektedir.[17]

Mizahın yeşerip geliştiği coğrafyalardan bahsedilirken Batı'nın mizahına kaynaklık[18] etmiş önemli bir halkanın, antik

14 François Georgeon, a.g.m., s. 89.

15 Burada Hz. Peygamber'in bazı insanlara yaptığı öne sürülen şakalar kayda değerdir. Bkz. Franz Rozenthal, a.g.e., s. 9.

16 François Georgeon, a.g.m., s.90.

17 Cuha'nın, Doğu'dan Batı'ya pek çok kültürde adı geçer. Gerçekte onun Yahudi mi, Arap mı, İspanyol mu ya da Türk mü, Müslüman mı olduğu kesinlik kazanmış değildir. Kesin olan, her kültürde farklı bir kimliğe bürünmüş olmasıdır. Arap ve Türk kültüründeki kişiliği birbirine çok yakındır. Cuha ve Nasreddin Hoca benzerliği ve Cuha'nın kimliği üzerine ayrıntılı çalışmalar için bkz. Marie-Christine Bornes-Varol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Cuha," *Doğu'da Mizah*, Ed: François Georgeon, Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000; Jean Dejeux, "Cuha ve Nadire," *Doğu'da Mizah* edit: François Georgeon-Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000; Bernard Chanfrault, "Tunus'ta Ceha (Cuha) Gelenekten Modernizme," *Doğu'da Mizah*, ed: François Georgeon-Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

18 Ferit Öngören, antik Anadolu mizah motiflerinin Batı'nın mizahına kaynaklık ettiğini belirtirken bunun örneklerini sunar. Bkz. Ferit Öngören, a.g.e., s. 41.

Anadolu mizahının anılması kaçınılmazdır. Bu dönem mizahının daha çok ürün karşılama törenleri şeklinde tezahür ettiği belirtilebilir. Hititler'den Frigyalılar'a kadar birçok antik kültürdeki mizah unsurlarının izleri Anadolu topraklarında mevcuttur. Bunlardan en bilinenleri tanrı Dionysos, Midas, Ezop, Sabaz ve bu çalışmanın yoğunlaştığı mizah dergilerinden birine adını veren Sinoplu *Diyojen*'dir. Burada Öngören'in öne sürdüğü bir nokta kayda değerdir. Ferit Öngören, antik Anadolu mizahının Batı mizahına kaynaklık ettiğini belirtir ve ardılları olan devletlerden Selçuklular'da bu mizahın motiflerinin izine bile rastlanılmadığı tespitinde bulunur.[19]

Osmanlılardan önce Anadolu'nun bir diğer sakinleri olan Selçuklular'da mizah bağlamında bugüne kadar isimleri anılan Keloğlan, Nasreddin Hoca, Bektaşi fıkralarının ve *Dede Korkut Hikâyeleri*nin bolca örneği mevcuttur. Keloğlan masallarında "kırdan-kente" yönelen bir bakışın şekillendiği belirtilir. Keloğlan'ın esprilerinde yerleşik düzenin kurumlarına karşı bir isyan vardır. Maruz kaldığı haksızlıklar karşısında o da acımasızdır. Kısasa kısas mantığıyla hareket eder. (Aslında o da ardılları gibi aracıların yağmalarına yolsuzluklarına başkaldırır.) Keloğlan saraya bütünüyle yabancılaşmıştır ve bir gün onu külliyen ortadan kaldıracaktır. Ferit Öngören'e göre Keloğlan, 'kır' insanının mevcut yönetime karşı cesur sesi olmuştur.[20]

Oğuz beylerinin yaşantılarını destansı bir dille anlatan *Dede Korkut Hikâyeleri*, aşiret kültürünün yaşam tarzını resmeder. Örneğin Deli Dumrul hikâyesinde yağmalar, içkiler, şölenler ve buralardaki hoşgörü dikkat çekicidir. Deli Dumrul'da iki farklı kültürün karşılaşmasından ortaya çıkan zengin mizah fark edilebilir.[21]

19 Ferit Öngören, a.g.e., s. 41.

20 a.g.e., s. 44.

21 a.g.e., s. 44.

Ancak Selçuklular'dan Osmanlı'ya, oradan da günümüze kadar ulaşan Nasreddin Hoca'nın yaşadığı çağ hakkında bir fikir birliği oluşmamıştır. O, hem konar-göçer toplumun hem de yerleşik hayatın bir mizahçısıdır.[22] Hoca'nın zeki ve hazır cevap oluşu ve mizahî üslubunun yanı sıra üstlendiği rol de göz ardı edilemez. Sıkışıldığında gelip akıl danışılabilen, sorunlara çözüm üreten akilmend kişiliğiyle Hoca, halkın doğal danışmanıdır. Medrese eğitimi almış, halka okuma-yazma öğreten bilge bir kişidir o. Hoca'nın eşeği köylülüğün, kavuğuysa medreseli olmasının ifadesidir. Kavuk, aynı zamanda bu toplumsal yapıda sosyal statüyü ifade eden bir alâmet-i fârikadır. At yerine eşek kullanmasının sebebi anlamlıdır. At zenginlerin, askerlerin ve beylerin binek hayvanıdır. Eşek ise 'avam'ın masrafsız ucuz bir binek ve yük taşıma hayvanıdır. Yani daha fonksiyoneldir.

Hoca'nın fıkralarının ana teması yine toplumsal sorunlarla ilintilidir. Nasreddin Hoca "anlatıları toplumsal, siyasal ve yargısal kokuşmuşlukları eleştirmeye yöneliktir." Hoca'nın hikâyelerinde, güçlü ve baskıcı bir yöneticinin —örneğin Timur'un— karşısında güçsüz bir toplumun kendini koruma yönündeki hicvî unsurları yer alır. Gülmecesiyle Hoca, baskı altındaki halkın tepkilerini dile getirirken bir anlamda 'emniyet sübabı' işlevini görür. Böylece kötü yöneticinin yerilerek itibarının aşındırılması amaçlanmıştır.[23]

Matbaa ve basın öncesi Osmanlı mizahının sözlü bir mizah karakteri taşıdığı belirtilebilir. Tuluata dayanan Karagöz, Ortaoyunu

22 Nasreddin Hoca'nın yaşadığı çağa ilişkin muhtelif riveyetler söz konusudur. Örneğin Seyfi Karabaş onu 15. yüzyılın başlarına yerleştirir. Bkz. Seyfi Karabaş "Nasreddin Hoca ve Timur, Toplumsal Sorunlara Gülmece Türü Tepki," *Güldeken*, İstanbul, 1997, s. 84. Ferit Öngören, Hoca'yı daha erken bir döneme, Selçuklular devrine yerleştirir. Bkz. Ferit Öngören, a.g.e., s. 47-49. Aynı bağlamda Abdülbaki Gölpınarlı ise Hoca'nın yaşadığı çağın belirsizliğine işaret ederken bazı araştırmacıların böyle bir kişinin yaşayıp yaşamadığına dahi şüpheyle baktığı bilgisini aktarır. Bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Nasreddin Hoca*, İnkılâp Kitabevi Ankara, 1996, s. 9-10

23 Seyfi Karabaş, a.g.m., s. 86.

Meddah'tan başka Bektaşi ve Nasreddin Hoca fıkraları sözlü mizahın en önemlileridir. Bütün bu sözlü mizah yüzyıllar boyu evrilerek 19. yüzyıla, oradan da günümüze dek ulaşmıştır. Osmanlı mizahının ana membaını oluşturan sözlü mizah Arap, Fars ve Orta Asya kültürlerinin pek çok unsurunu bünyesinde barındırır.[24] İran edebiyatından epic'ten kaynağını alan meddah ve Mısır'dan kaynaklandığı belirtilen Karagöz oyunları bu düşünceyi doğrular niteliktedir.[25] Dolayısıyla İslam geleneğiyle şekillenmiş bir devlet ve yönetim anlayışına benzer bir şekilde gülme etik ve estetiğinin de Osmanlı mizahında bu geleneğin etkisiyle yerleştiğini belirtmek mümkündür.

Osmanlı mizahının, başlangıçta lonca örgütlenmeleri içinde ve tarikatlara bağlı olarak güdümlü bir şekilde geliştiği Ferit Öngören tarafından belirtilir. Buna bağlı olarak, örneğin Karagöz oyunlarının loncasının İstanbul'da olduğu ve Nakşibendi tarikatına bağlı bulunduğu kaydedilir. Aynı yerde Bektaşiliğin, Sünni tarikatlar karşısında ana muhalefeti temsil ettiği ve Bektaşilerde görülen keskin eleştirilerin diğer Sünni tarikatlarda görülmediği vurgulanır.[26] Ancak bu noktada çelişik bir durumun ortaya çıktığı belirtilmelidir. Bilindiği gibi Karagöz oyunları neredeyse sonsuz denilebilecek bir taşlama ve mizah dokunulmazlığına sahiptir ve bu oyunlarda her düzeyde yöneticinin ve hatta padişahın bile taşlandığı belirtilir.[27] Bu nedenle Bektaşilerdeki muhalif bakışın diğer sözlü mizah türlerinde olmadığını belirtmek pek mümkün görünmüyor. Aynı şekilde Ferit Öngören'in kendisi de ilerleyen sayfalarında Karagöz oyunlarının çok geniş bir özgürlüğe sahip olduğunu belirtir.[28]

Osmanlı mizahının başlıca özellikleri arasında açık saçıklık

24 Metin And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, İnkılâp Kitabevi, Ankara, 1985, s. 219.

25 Pertev Naili Boratav, "Karagöz", *Encyclopaedia of İslam*, Volume IV. Leiden, 1978, s. 601-603. Meddah için bkz. P. N. Boratav, "Maddah", *Encyclopaedia of İslam*, Volume V. Leiden, 1978, s. 951-953.

26 Ferit Öngören, a.g.e., s. 50.

27 And, a.g.e., s. 293.

28 Ferit Öngören, a.g.e., s. 56-57.

anılmaya değerdir. Karagöz perdesine yansıtılan müstehcenliğin sınırları şaşırtıcı boyuttadır. Nasreddin Hoca'ya atfedilen müstehcen fıkralar da hiç az değildir. Osmanlı mizahı çifte bir kültüre dayanmaktadır. Halk edebiyatı ve divan edebiyatı ayrımı, Osmanlı mizahının ana gerilimini teşkil etmektedir. "Hacivat ve Karagöz ile Kavuklu ve Pişekâr tipleri bu iki kültürün temsilcileridir ve mizah bu iki kültürün karşı karşıya getirilmesi sonunda sağlanır."[29]

Nasreddin Hoca'nın 'kavuğu' Osmanlı mizahına gelindiğinde yerini Karagöz'e, Hayal-bâz'a bırakacaktır.[30] "Bayburtlu Zihni gibi gülen, Hoca Nasreddin gibi ağlayan bir halkın çok eski bir seyirlik oyunu Karagöz. Sınıf farkı gözetmeden zenginler, ileri gelenler ve Padişah konaklarına kadar girmiş bir seyirlik oyun."[31]

Halka 'edeb ve ibret' dersi veren gölge oyununun Osmanlı toplumunda ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak belli değildir.[32] Karagöz çok erken dönemlerde de görüldüğü belirtilen bir gülmece türüdür. Cevdet Kudret'e göre Hayal-bâz oyunu Selçuklular zamanına kadar götürülebilir. Ancak bu oyun ana hatlarıyla 16. yüzyılda iyice bilinmektedir.[33]

Karagöz oyunu karmaşık şehir hayatının davranış özelliklerini yansıtır. Yerleşik hayatın bütün kurumları toplumsal yapıyı belirlemiştir. Karagöz'de yer alan temalar da bu sosyo-kültürel yapının ürünleridir.[34] 'Küçük burjuva' Hacivad ile her zaman 'cahil ve sefil'

29 Metin And, a.g.e., s. 52.

30 Cevdet Kudret, *Karagöz*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1968, s. 13.

31 Uygur Kocabaşoğlu, "Hayal Perdesinden Gazete Sayfasına Karagöz," *Tarih ve Toplum*, 46, (Ekim 1987), s. 34-35.

32 Cevdet Kudret Karagöz'ü kesin olarak 14. yüzyılla tarihlendirir. Bkz. Cevdet Kudret, a.g.e., s. 11. Pertev Naili Boratav da benzer bir şekilde, önce Anadolu Selçuklu döneminde ve daha sonra da Sultan Orhan zamanında Karagöz oyununun izinin sürülebildiğini kaydeder. Bkz. Pertev Naili Boratav, a.g.e., s. 602.

33 Cevdet Kudret, a.g.e., s. 13.

34 Karagöz, artık yerleşik hayatın bir kurumu olan lonca teşkilatına sahiptir ve onun etkisinin oyunlarda görüldüğü Öngeren tarafından belirtilir. Bkz. Ferit Öngören, a.g.e., s. 50.

Karagöz, özellikle 18. ve 19. yüzyıllar için kullanılan imgelerdir. Karagöz oyunlarındaki karakterlerin, değişen çağlarla birlikte tipolojileri de farklılıklar gösterir.[35]

Karagöz, okumamış bir halk kahramanıdır. Halk diliyle konuşur. Öğrenim görmüş kişilerin (Hacivad, Çelebi Tiryaki) yabancı sözcük ve dil kurallarıyla yüklü sözlerini anlamaz, anlayabildiklerini de anlamaz görünür. Bu yabancı sözleri Türkçe sözcüklere benzeterek onlara ters anlamlar verir. Böylece toplum içindeki iki ayrı zümrenin dillerinin çarpışmasından türlü gülünçlükler doğar.[36]

Hacivad, Karagöz'ün tam tersi bir tiptir. Öğrenim görmüştür. Medrese diliyle konuşmaktadır. Her çeşit bilimden (matematik, iktisat, istatistik, ahlak, gramer) ve sanattan (edebiyat, musiki) az buçuk anlar. Görgü kurallarına uygun davranır. Her zaman kişisel çıkarlarını göz önünde bulundurur. Bunun sonucu olarak da kurulu düzeni olduğu gibi kabul edip eleştirme ve direnme yollarına sapmaz. Nabza göre şerbet verir. Kimi oyunlarda mahalle muhtarıdır. Perdeye gelen hemen bütün kişileri tanır, onların işlerine aracılık eder, hatta kimi zaman çöpçatanlık yapar. Biraz afyon tiryakisidir. Herhangi bir işte alınteriyle çalışıp kazanmaktan çok aracılık yoluyla açıktan kazanmayı yeğ sayar.[37]

Tuluata dayanan Karagöz oyunu, toplumsal yergi niteliği göstermektedir. Yeniçerilerden devlet ileri gelenlerine kadar herkes perdeye getirilir ve yergi yoluyla toplumsal taşlamalar yapıldığı görülür. Bu yanıyla Karagöz, efkâr-ı umûmiyenin oluşmasında bir araç olarak karşımıza çıkar.[38] Sınırsız özgürlüğün temsilcisi olan, sansür ve yasak tanımayan Karagöz'ün taşlamalarından imparatorlukta kutsal ve dokunulmaz sultandan (istisnası olsa da)

35 Örneğin Karagöz'ün karakterlerinden Çelebi, 18. ve 19. yüzyılların ilk yarılarında elinde lale ve gül taşırken 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çiçek demeti, baston ve eldiven taşıyacaktır. Bkz. Cevdet Kudret, a.g.e., s. 29.

36 Cevdet Kudret, a.g.e., s. 27.

37 a.g.e., s. 28.

38 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987, s. 152.

başka hiç kimsenin kurtulamadığı; Karagöz'ün, sadrazamı dahi yargılayıp Yedikule Zindanı'na kapattığı; Karadeniz amirallerine, Kırım'ın generallerine dil uzattığı; halk tarafından alkışlandığı, hükümet tarafından da hoşgörüyle karşılandığı belirtilmektedir. Karagöz'ün bu sınırsız özgürlüğü, dönemin Batılı seyyahları tarafından şaşkınlıkla karşılanır.[39] 'Kollektif gülmenin' bir örneği olan Karagöz temsilleri, Ramazan akşamlarının ya da sünnet düğünlerinin eğlencesidir. Ayrıca soğuk kış gecelerinin de vazgeçilmez bir gülmecesidir.[40] Kısacası Karagöz, 19. yüzyılda sarayın ve halk toplantılarının gözde eğlencelerinden birisidir.

19. yüzyılın diğer gözde eğlenceleri olan meddah ve ortaoyunu, kollektif gülmenin önemli türleridir. Kahvehanelerde,[41] hanlarda, meydanlarda, hemen her kesimin ortak gülmecesidir meddah anlatısı ve ortaoyunu. Meddah da diğer gülmece türleri gibi İslam'ın ilk yüzyıllarından bu yana sözlü Müslüman kültürün temel bir gülmecesidir.[42]

39 Cevdet Kudret, a.g.e., s. 35-39.

40 Pertev Naili Boratav, a.g.e., s. 601.

41 Kahvehaneler Osmanlı toplumunda oldukça önemli rollere sahipti. Bu mekânlar avamın hemen her türlü eğlencesini barındırmaktadır. Meddah gösterileri, Karagöz gölge oyunu, kukla oynatmak gibi eğlenceler kahvehanelerde izleyicisiyle buluşurdu. Ayrıca kahvehaneler toplumsal muhalefetin, serbest fikir alış verişinin örgütlendiği mekânlardı. Bkz. Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 92-94, 100-101.

42 Pertev Naili Boratav, "Maddah," *Encyclopaedia of İslam*, Volume IV, Leiden, 1978, s. 951.

İkinci Bölüm

Batılılaşma: Islahatlarla Başlayan Zorunlu Yolculuk

Tanzimat ve Osmanlı Modernleşmesi

"Bu devlet böyle nasıl olur?" Bu soru, III. Mustafa'nın hatt-ı hümayunlarından birisi üzerinde el yazısıyla kaydedilmiştir.[1] Osmanlı'nın içinde bulunduğu bunalımlı atmosferi betimleyen bu sözler aslında yeni değildir. Ondan çok daha önceleri de Batı karşısında alınan mağlubiyetler sonucu çeşitli çözüm reçetelerinde bu ve benzeri sözler gündeme gelmiştir.

Osmanlı Devleti, 18. yüzyıla gelindiğinde devlet ve toplum yapısında meydana gelen çözülmeyi daha derinden yaşamaya başladı. 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında yaşadığı sarsıntılar, imparatorluğun yapısında ciddi dönüşümlerin oluşmasına yol açtı. Avrupa'da yaşanan askerî ve ekonomik gelişmeler bu oluşumda önemli rol oynadı.[2]

Osmanlılar, 18. yüzyıl başlarında çeşitli nedenlerle (Karlofça ve Pasarofça barış görüşmeleri, tartışmaları, Avrupa kültürü içinde yetişmiş diplomatlar, yöneticiler ve bunların yakın adamlarının yıllarca Osmanlı ülkesinde kalmalarından oluşan ilişkiler gibi) Avrupa'yla temasa geçerek Avrupalılarla çok daha yakından ilgilenir oldular. Onlara yeni bir gözle bakmaya başladılar. Bu bakışın ardında şüphesiz Avrupa karşısında alınan askerî yenilgilerin payı büyüktü. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarının, Osmanlı Devleti'nin Avrupa cephesindeki ilerleyişinin sonunu ifade ettiği kabul edilir.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında giderek artan başarısızlıklarının imparatorlukta hem Avrupa'nın gücünün farkına varılmasına hem de kendi devlet ve toplumunun değişen yapısının algılanılmasına yol açtığı söylenebilir. İmparatorluğu kurtarma çabası, bu üstün gücün tanınmasını, anlaşılmasını ve öğrenilme-

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s. 56.

2 Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-1789)," *Türkiye Tarihi*, C. 3, Cem Yayınları, İstanbul, 1997, s. 64.

sini gerektiriyordu.[3] 18. yüzyıl başlarında, Avrupa'da Asya toplumlarına karşı ilginin arttığı bir dönemde[4] Osmanlı yöneticileri de Avrupa'yı küçük görmeyi bırakıp onların karşısında tutunabilmek için Avrupalılardan daha çok şeyler öğrenmeye, Avrupa kurumlarını kendilerine mal etmeye başladılar.

Osmanlı modernleşmesinin[5] başlangıç tarihini tam olarak saptamak zordur ve bu, tarih yazımının önemli bir problematiğidir.[6] Ancak Batı'ya yüzünü çevirdiği andan itibaren (ki bu tarih genellikle 18. yüzyıl olarak belirtilir) Osmanlılar, bu uygarlığın etki alanına girmiş bulunuyorlardı. Başlangıçta askerî yönden, daha sonra da toplumsal yaşamın pek çok alanında ondan yararlanmaya çalışmışlardır. 18. yüzyılda Batı'ya sefirlerle açılan Osmanlı için Batı'yla ilk etkilenimlerin de bu zamanda yaşanmaya başladığı kabul gören bir yaklaşımdır.[7] Bu zaman dilimi ise genellikle Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa seyahatine denk düşer.

3 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 1, E Yayınları, İstanbul, 1982, s. 307.

4 Thirry Hentch, bu yüzyılda Avrupa'nın 'gizemli' Doğu'ya bakışının değiştiğini belirtir. Bkz. Thirry Hentch, *Hayali Doğu*, çev: Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 93.

5 Osmanlı modernleşmesiyle ilgili çalışmasında Kemal Karpat modernleşme olgusuna farklı bir yaklaşım sunar ve Osmanlı modernleşmesinin aslında 16. yüzyılda Avrupa, Rusya, Japonya ve Çin'e göre çok daha uygun bir konumda olduğunu kaydeder. Ancak sistemde bazı sorunların başgöstermesi modernleşmenin önünü kesmiştir. Dolayısıyla Kemal Karpat, Osmanlı modernleşmesinin başlangıç tarihi olarak 17. yüzyılı verir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, çev: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 19, 35.

6 Şerif Mardin, bu başlangıcı III. Ahmet zamanına kadar, İlber Ortaylı ise İkinci Viyana Bozgunu'na kadar götürür. Ancak genel bir yaklaşımla 18. yüzyıl, reformların başlangıç tarihi olarak kabul edilir. Bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 155; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987, s. 22-23.

7 Bu konuda Bkz. Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1968; İlber Ortaylı, a.g.e.; M. Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 7, 1996.

Fransa'ya Osmanlı elçisi olarak giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, öncelikle Fransa'nın ordusu ve debdebeli saray hayatıyla ve 'özgür' ve 'göğüs dekolte' elbiseli Fransız kadınlarıyla tanışır. Avrupa medeniyetinin başarıları ülkeye dönüşte anlatılır. Bu, Batı medeniyetinin Doğu'da görünüşünün ilk safhasıdır. Ondan sonra Batı'ya giden her elçi (istisnası Halet Efendi'dir[8]) memâlik-i mahrûsaya yeni fikirler ve uygulamalarla dönecektir. Avrupa'nın birçok kurum ve kuruluşunu yakından tanıyarak keşfeden, onlara övgüler düzen[9] Osmanlı münevveri, bu kurumların kendi ülkesinde uygulanabilirliğini test edecektir. Bu yanıyla bakıldığında artık Osmanlı münevveri dış dünyadan haberdârdır ve değişimi yaşamanın kaçınılmaz olduğunun farkındadır.[10]

18. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar Batı'dan aktarılan fikirlerin ışığı altında bazı kurumsal denemeler, imparatorluğun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını dönüştürerek radikal denebilecek adımların atılmasını sağlar. Bu adımlar giderek bir siyasal rejim sorununu gündeme getirecektir. 'Mutlakiyetçi aydın monarşi' olarak nitelendirilen bu rejim, II. Mahmut döneminde ifadesini bulur. II. Mahmut'un 'gavur' padişah olarak anılması onun geleneksel anlayışa aykırı bir tarz geliştirmesinden kaynaklanır. "Batılı monarklar gibi giyinmesi, kavuğunu, kürkünü, sorgucunu çıkararak, sakalını kısaltarak halkın karşısına çıkması alışık olunan davranış biçimleri değildir. Çağdaş Avrupa monarkları gibi başkentin dışına çıkan, seyahat eden, buharlı gemiye binen, hatta yabancı dil öğrenmeye merak salan da o olmuştur."[11] Kendisini Avrupalılığın 'mü-

8 Halet Efendi, Batı'ya giden sefirler içerisinde en muhafazakârıdır. Onun Batı'ya bakışı son derece olumsuzdur. Bkz. Enver Ziya Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 102, İstanbul, 1940. Ayrıca Bkz. Ethem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim," *Cogito*, S. 19, 1999.

9 Buna en iyi örneklerden birisi Paris Sefareti Başkâtibi Mustafa Sami Efendi'dir. Bkz. M. Sami Efendi, Avrupa Risalesi, haz: M. Fatih Andı, *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.

10 Bu farkındalık Osmanlı sefirlerinin takrirlerinde dikkat çekicidir.

11 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 173.

beşşiri' addeden ve vezirlerine yazdığı 'hat'larda garp muaşeretini anlatanın[12] selefi III. Selim olması belki de onda bir iz bırakmıştır. Bu yanlarıyla II. Mahmut, halefi Abdülmecit'e de öncülük yapmış oluyordu. Abdülmecit ondan çok daha fazlasını yapacaktır. Piyano çalan, tiyatroyu ve garp musikisini seven, Fransızca resimli gazetelerden hoşlanan bir karakter sergileyecektir.[13]

II. Mahmut rejiminin portresini belirleyen parametreler Tanzimat'ın alt yapısını oluşturur niteliktedir. İdare, eğitim, adliye ve ordu alanlarında uygulanacak bir hukuk devleti mekanizmasının kurulmasına doğru atılan adımların, bu dönemin rengini belirlediği ifade edilebilir. Bu alanlarda gerçekleştirilmek istenenlerin çoğu Tanzimat'ın başarı hanesine yazılacaktır.

İmparatorluk, Tanzimat'a doğru yol alırken önemli engellerden birisi de şüphesiz, merkezileşmenin önünde duran ve uzun zamandır sıkıntı yaratan Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıdır. 1826'da Vaka-yı Hayriye olarak tarihe düşülen bir not, bu kurumun sonu anlamına geliyordu. Modern askerî bir yapı için adımlar atılıyor ve kurumsal anlamda yeni oluşumlar şekilleniyordu. Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye gibi yeni okulların açılması hep bu yönde atılmış adımlardı. Genel olarak eğitim, merkeziyetçi devletin ihtiyaç duyduğu memur kadrolarını yetiştirmeye yönelikti. Dolayısıyla ordunun modernizasyonunu amaçlayan girişimler, yeni okulların açılmasıyla sınırlı kalmadı. Ordu için gerekli bazı teknikler, bilgi ve nizamla ilgili konularda Avrupa'yla olan çok yönlü ilişkiler sayesinde artık ciddi anlamda bir mantalite değişimine giden yol açılmıştır. Avrupalı subayların orduda eğitici olarak görev alması, ordunun sadece Avrupa tarzında yeni bir eğitim almasıyla sınırlı kalmadı. Orduyu eğitmek için Avrupa'dan getirilen Comte de Bonneval ve Mareşal Moltke gibi eğitmenler

12 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 61.

13 Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 132. Abdülmecit'in yenilikleri burada sayılanlarla sınırlı değildir.

aracılığıyla subayların yabancı dille (örneğin Fransızca ve daha sonra Almanca) ve o kültürle de olan etkileşimi arttı. İşte bu ve benzeri etkileşimler, Osmanlı bürokratına 1839 öncesinden beri adı anılan nizâmât-ı esâsîye'yi Tanzimat Fermanı olarak ilan ettirecektir. Ancak fermanı ilan ettiren mantaliteyi değerlendirirken 'dış etkenleri' göz ardı etmemek gerekecektir.

İmparatorluk üzerinde son derece etkin bir role sahip olmaya başlayan Avrupa'nın gücü yadsınamaz görünüyor. Diğer bir deyişle kapitalist ve emperyalist bir Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki 'kollektif kontrolü'nün, değişim sürecinin niteliğini tayin eden unsurlardan birisi olduğu belirtilebilir. Tarık Zafer Tunaya'nın belirttiği Batı müdahaleciliğine karşı, onu önleyici tedbirler almak endişesinden hareketle üretilen politikalardır kastedilen.[14]

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Osmanlı toplumsal yapısında hemen her alanda 'ikilik'ler başlayacak ve bu ikilikler, çeşitli sorunlara yol açacaktır. Hatt-ı Şerif'in ikili niteliği hemen her çalışmada ifade edilir. Eski ile yeniyi ifade eden cümlelere dikkat çekilir. Bir yandan "Kur'an'ın yüce hükümleri ile imparatorluk

14 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 70. Osmanlı modernleşmesiyle ilgili olarak Taner Timur, Batılılaşmanın tamamen Avrupa'nın bir dayatması sonucu şekillendiğini belirtir. Yoksa "Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının, kendi toplumlarının gerçeklerinden hareket ederek, özgürlük içinde ve karşılaştırmalı bir biçimde geliştirdikleri bir ..." oluşum değildir. Bkz. Taner Timur, "Osmanlı ve Batılılaşma," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* C. 1, 1985, s. 139. Bu tespitte yer alan "Avrupa'nın dayatması" noktasında fazlasıyla gerçeklik payı olmakla birlikte iç dinamiklerin bu süreçteki rollerine ilişkin bir değerlendirme de kaçınılmazdır ve Batılılaşma sürecinde tamamıyla 'dış' müdahalelerin belirleyiciliğini esas alan bu yaklaşımın, 'iç' dinamikleri Batı'nın politikalarının uygulanmasında aracı olarak görmesi tartışmalıdır. Bkz. Taner Timur, "Osmanlı ve Batılılaşma," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1., 1985, s. 139-146. Aksi takdirde Şinasi, Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik, Ziya Paşa, Midhat Paşa gibi Osmanlı münevverleinin modernleşme yönündeki taleplerini ve mücadelesini izah etmek güçleşecektir. Örneğin sadece Midhat Paşa'nın valilikleri dönemindevilâyetlerde (Tuna'da, Bağdat'ta) geliştirdiği modelleri ve gerçekleştirdiği yenilikleri ve uygulamaları bu çerçevede yani sadece Batı'nın baskısı sonucu olduğunu belirtmek mümkün müdür?

kanunlarının" gözetilmemesinin gerilemeye neden olduğu belirtilirken öte yandan çare olarak da "yeni kurumlar"a ve eski alışkanlıkların değiştirilip tamamen yenileştirilmesi"ne önem atfedilir.[15]

Fermanda bütün uyruklara can, namus ve mal güvenliği sağlanması vaadi ve bunun dini ya da mezhebi ne olursa olsun bütün uyrukları kapsayacağı ibaresi o güne kadar telaffuz edilmiş bir düşünce değildi. Bunun "nihaî anlamı ise Osmanlı uyruğundaki herkesin çok milletli kardeşliğinin yaratılması, dolayısıyla devlet ve vatandaşlık kavramlarının gittikçe Batılılaşıp laikleşmesiydi."[16] Böylece Bâb-ı Âli bürokratları çok yönlü amaçlarını gerçekleştirme yönünde bir adım atmış oluyorlardı. Hem imparatorluğun bütünlüğünü ve bağımsızlığını muhafaza edecekler hem de özlemini duydukları Avrupa yaşam ve yönetim tarzını hayata geçirmeyi deneyeceklerdi.

Osmanlı üst tabakası için Tanzimat, "kul" olmaktan kurtulma anlamını taşıyordu. Tanzimat'ın ilanı çeşitli muhalif çevreleri[17] harekete geçirdiyse de Batı hukuku, karma mahkemeler ve laik eğitim ihtiyatla uygulamaya geçirildi. Fermanda sözü edilen eşitlik ilkesi askerlikte, eğitimde, hukukta, kısacası yaşamın her alanında uygulanmaya çalışıldı. Tanzimat, olumlu ya da olumsuz olarak Anadolu'nun en ücra köşelerinde bile biliniyordu. Bunun anlamı ise Bâb-ı Âli'nin "Anadolu'da yönetimi hukuk temelinde güçlendirme ve kamu düzenini sağlama çabalarında belli bir etkinlik sağladığını" göstermesi olarak ifade edilebilir.[18]

Osmanlı modernleşmesinin temel ölçüt ve amacının devletin kurtarılması şeklinde formüle edilmesi, girişilen reformların da

15 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev: Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, Ankara, 1997, s. 48.

16 Roderic H. Davison, a.g.e., s. 49.

17 Çeşitli muhalif çevrelerin tepkileri için Bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 361-383.

18 Roderic H. Davison, a.g.e., s. 57.

aynı eksende şekillenmesi sonucuna yol açmıştır denilebilir. Modernleşmenin, devletin en çok önem atfettiği alan olan askeriyede başlamış olması girişilen işin hayatiyetine dair anlamlar taşır. Zira Osmanlı ordusuna, Osmanlı yönetici ve eliti tarafından merkezî bir önem verilir. Çünkü çıkış yolu olarak ordunun modernizasyonu görülür. (Örneğin girişilen ilk reform alanının askeriye ve eğitim olması, devletin ihtiyaç duyduğu temel unsurların güçlü bir ordu ve merkezî bürokrasiyi inşa edecek kadrolar olduğunu yansıtır niteliktedir.)

Osmanlı modernleşmesi Batı'yı kendine model olarak almış olmasına rağmen modernleşmeye dair "a priori" bir modelin, paket projesinin tasarlanması söz konusu değildir.[19] Batı'nın tercih edilmesi sanki bir 'zorunluluk' sonucudur. Osmanlı adeta pragmatik[20] bir yaklaşımla Batı'ya yönelmiştir. Her şey zaman içinde sürekli yoğrularak gelişip şekillenmiştir. Askerî modernizasyon amaçlı teşebbüsler zinciri, işin sadece askeriyeyle sınırlı kalamayacağını göstermekteydi. Askerî cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, maliye derken modernizasyon çabaları idareye ve hukuk alanına kadar sıçramıştır. Bir anlamda sorunlarla yüz yüze gelindikçe çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle yukarıda da belirtildiği gibi modernleşmenin bir proje dâhilinde yürütüldüğü düşüncesi epeyce tartışılır bir hususdur.[21]

19 Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, içinde s. 73.

20 Osmanlı modernleşmesiyle ilgili olarak sıkça kullanılan bu pragmatik kavramı yerine 'aplikasyon' kavramı öneriliyor. Çünkü pragmatizmin esas olarak bir felsefî bütünlük taşıdığı ifade ediliyor. Bkz. Nilgün Toker- S. Tekin, "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikim*, içinde, s. 106.

21 Taner Timur, Osmanlı modernleşmesinin 'a priori' bir modelle başladığını belirtir. Timur'un bu iddiasının, kendi argümanı temelinde tutarlı görünmesine karşın tamamıyla 'dış' müdahalelerin belirleyiciliğini esas alan ve 'iç' dinamikleri Batı'nın politikalarının uygulanmasında aracı olarak gören yaklaşımı tartışma-

18. yüzyılda başladığı kabul edilen Osmanlı modernleşmesinin bütün bir 19. yüzyıl boyunca sancılı bir seyir göstermesinin nedenleri anlaşılır niteliktedir. Batı'nın kendine özgü gelişimi içerisinde mayalanmış ve yoğrulmuş zihniyetiyle şekillenen kurum ve kuruluşlarının bir anda Osmanlı'da uygulanmasıyla sorunlara çözüm bulunması mümkün değildi. Ancak Osmanlı aydınının ve bürokratının bunu fark etmesi de kolay değildi. Osmanlı elitinin, bugün retrospektif bir bakışla yapılabildiği gibi modernite projesinin bütününü görmesi, ortaya çıkaracağı uzun erimli sonuçları kestirerek ve değerlendirerek bir seçim yapması mümkün değildi. Onlar ancak karşılaştıkları olaylar ve başarısızlıklar karşısında el yordamıyla doğruları bulabilmişler ve o yönde adımlar atmışlardır.[22] Bu bağlamda Osmanlı modernleşmesi "reformdan çok restorasyon" şeklinde gelişmiştir. Osmanlı için geride kalmış bir altın çağ vardı (...) "Osmanlı var olan durumun iyi bir durum olmadığının fazlasıyla farkındaydı ve bundan kurtulmak için sürekli uğraş halindeydi. Ancak bu uğraşın özü yeni bir şey yaratmak değil eski duruma dönmenin yolunu aramak şeklinde açıklanabilir."[23]

Batı'nın modern yapısının oluşmasındaki temel dinamiklerinden (Rönesans, Reform, Aydınlama, Endüstri Devrimi) ve süreçlerinden tamamen farklı bir süreç geçiren Osmanlı Devleti'nin başarısı bu anlamda zordu. Batı'da modern devleti yaratan merkezileşme süreci, çevresel güçlerle (feodal soylular, işçiler, tüccarlar, kentler, kasabalar) uzlaşmalar sonucu onlara merkezî otoritedeki yönetimde yer vererek, yönetim erkini paylaşarak gerçekleşti. Bir başka ifadeyle merkezileşme bir dizi çok boyutlu 'karşı karşıya gelmeyle'

lıdır. Bkz. Taner Timur, "Osmanlı ve Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* C. 1., 1985, s. 139-146.

22 İlhan Tekeli, "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık* C. 3., İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 22.

23 Murat Belge, "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık* içinde, s. 46.

gerçekleşti.[24] Oysa Osmanlı'daki 'karşı karşıya gelme' tek boyutluydu ve her zaman çatışmaya yol açıyordu. Bu ise çok uzun sürecek bir toplumsal kopukluğa neden oluyordu. Böylece kamu otoritesinin merkezileşmesi mümkün olamıyordu. Bu karşı karşıya gelmeler Batı'nın aksine Osmanlı'da ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren mümkün olabilmiştir. İdarî yapıda yerel meclislerin gelişmesiyle birlikte eşrafın, her düzeyde yerel seçkinlerin 'pasta'dan daha fazla pay almak için kimi zaman merkeze karşı bir duruş geliştirmesi ve kimi zaman da merkeze sızması ve yerel burjuvazinin palazlanmasıyla mevcut yapıda farklılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır.[25]

Osmanlı modernleşmesi gerçekleştirilirken kültürel ve dinî miras veya tebaanın eğitim ve refahı pek önemsenmemiş, halka modernleşmenin pratik etkileri anlatılmamıştır. Modernleşme sürecinde halkın katılımını sağlayarak maddî iyileştirmeler Osmanlı ıslahatçılarına yabancıydı. Bu noktada Osmanlı bürokratlarının kendilerini "halkın hizmetkârı"[26] olarak algılayamamasının,

24 Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 31.

25 Taşradaki yerel seçkinlerin idari yapıdaki rolleri ve idari yapıyı kontrol etmeye dönük mücadeleleri hakkında yapılmış bir doktora tezi için bkz. Hamdi Özdiş, Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909), Doktora Tezi, Ankara, 2008. Ayrıca bu süreci çarpıcı bir şekilde resmeden bir başka çalışma için bkz. Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Ünv. Yayınları, İstanbul, 2005.

26 Kemal H. Karpat, Osmanlı bürokratlarında "halkın hizmetkârı" olma anlayışının gelişmediğini dolayısıyla bunun, Tanzimat'ın bir başarısızlığı olduğunu belirtirken (Bkz. Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 161-162) Somel, Tanzimat reformculuğunun ideoloğu sayılabilecek Sadık Rifat Paşa'ya atıfla bunun tam tersinin geliştiğini belirtir: "1839-1875 döneminde Tanzimat modernleşmesi ve Osmanlıcılık çerçevesinde gözlemlenebilen diğer bir siyasal zihniyet gelişimi devletin ve bürokrasinin din ve milliyet ayrımı olmaksızın bütün Osmanlı tebaasının hizmetinde olduğu anlayışıdır." Somel'in aktardığı şekliyle Rifat Paşa "memurların devlet ve milletten maaş almaları dolayısıyla tebaaya en fedakârane biçimlerde hizmet etmeleri gereğinin altını çizmektedir." Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, içinde, s. 94. Bu noktada belirtilmesi gereken, devletin "halkın hizmetinde" olması ilkesi yönünde "siyasal zihniyet gelişimi"nin gözlemlenmesine karşın uygulamada bunun gerçekleşmemiş olmasıdır.

hizmet fikrine yabancı kalmalarının Osmanlı modernleşmesinin bir zâfiyeti olarak ortaya çıktığını belirtmek mümkündür.[27] Bu nedenle modernleşmenin hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar nezdinde olumlu sonuçlar doğurmadığı belirtilebilir.[28] Bu çerçevede, her ne kadar farklı bir bağlamda söylenmiş dahi olsa *Çaylak* mizah dergisinde bir okuyucu mektubunda ifade edilen cümle anılmaya değerdir. "...Devlet efraddan müretteb bir heyet-i içtimaiyedir. Yine tekrar ederim ki milletsiz devlet devletsiz millet olamaz."[29] Bu yönde düşünce örneklerini mizah dergilerinin sayfalarında fazlasıyla bulmak mümkündür. Devlete vergi verdiği için bunun karşılığında hizmet alma ve hesap sorma anlayışı mizah yazarları tarafından ifade edilen düşüncelerdir.

Tamamen pratik nedenlerle devleti kurtarmak amacıyla Osmanlı bürokratlarının başlattığı Osmanlı modernleşmesi, aydınların olaya müdahil olmasıyla nitelik değiştirmesine karşın devlet yönetim anlayışında yer edinememiş ve topluma yayılamamıştır. Kültürel kimi kurumsal alanlarda (kanunlar, nizamnameler bağlamında) Batı'yı kendine model olarak alan Osmanlı bürokratları, yönetimsel açıdan Doğu'ya özgü geleneksel güç ve otorite yöntemlerini tercih ettiler. Devletin bekasını öncelikli hedef olarak koyan bürokratlar, yönetim gücünü tekellerinde tuttular. Toplumun çeşitli katmanlarını içine alan Batı'daki katılımcı yönetim anlayışını hayata geçiremediler. Bu noktada yerel düzeyde Mithad Paşa'nın yerel elitleri yönetime katma çalışmaları olduysa da merkezi devletin buna cevaz vermemesiyle süreç sekteye uğramıştır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, kendi iç dinamikleriyle başaramadığı "terakki-i medeniyeti" Batı'nın, dış dinamiklerin gücüyle gerçekleştirmeye çalıştı.

27 Kemal H. Karpat, a.g.e., s. 161-162.

28 a.g.e., s. 148-149.

29 *Çaylak*, nr. 131, s. 3.

Efkâr-ı Umûmiye (Kamuoyu)

Bu çalışmada efkâr-ı umûmiye kavramı üzerinde durulurken kavram, çalışmanın mizahla ilgili sınırları dâhilinde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla Osmanlı'da efkâr-ı umûmiye kavramı daha dar bir ölçekte ele alınmaya çalışılacaktır. Örneğin efkâr-ı umûmiyeyi/kamuoyunu biçimlendiren araçlar üzerinde durulurken basın gibi daha belirleyici bir role sahip olan unsurlar üzerinde durulacaktır. Başka bir deyişle kamuoyunun oluşmasında[30] etkili rolleri olduğu bilinen kahvehaneler ve tarikatlar gibi unsurlar tali kalacaklardır.

Osmanlı Devleti'nin kamuoyuna atfettiği önem, elbette ki bir ihtiyaçtan kaynaklandı. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu pek iç açıcı değildi. Devlet iktisadî, siyasî ve sosyal açıdan içinde bulunduğu duruma çok yönlü çözümler aramakta, bunun için çeşitli adımlar atmaktaydı. Çökmekte olan bir imparatorluğu kurtarma çabaları hız kazanmış ve her yol denenmeye başlanmıştır. Avrupa'nın, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskısı giderek şiddetlenmektedir. Devlet, bir yandan içerideki sorunlarla uğraşırken diğer yandan kendisine bağlı eyaletlerle ilgili sorunlardan kaynaklanan dış baskılara da yanıt vermek zorunda kalıyordu. Gittikçe güçlenen modern Avrupa karşısında Osmanlı Devleti bu haliyle ciddi bir prestij kaybına uğramıştı. Dolayısıyla giderek devlette bir imge (image) sorunu ortaya çıkıyordu. Belki daha da önemlisi Avrupa merkezli bir çağdaşlık anlayışının yerleşmiş olması Devlet-i Âliye'nin de bu çerçevede harekete geçmesini zorunlu kıldı.[31]

Osmanlı'da imgeye verilen önemin oldukça erken denilebilecek bir zamanda keşfedildiği belirtiliyor.[32] Daha III. Selim za-

30 Kamuoyunun oluşmasındaki bazı araçlar için bkz. İlber Ortaylı, a.g.e., s. 152-153.

31 Selim Deringil, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde 'İmaj' Saplantısı," *II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 149. Bu araştırmasında Selim Deringil, Osmanlı'daki "imaj saplantısının" II. Abdülhamid'le başladığını belirtir.

32 Roderic H. Davison, "Ottoman Public Relations in the Nineteenth Century: How

manında gönderilen 'ikamet elçilerine' yüklenen çeşitli görevler vardı.[33] Ancak bunlar arasında üzerinde durulan nokta itibarıyla bir tanesi daha çok önem arz eder. Ülke dışına gönderilen elçilerin görevi, ülkesinin konumunu ve bakışını yalnızca yönetim açısından değil 'halk'ı açısından da temsil etmesidir. Bunun nedeni ise açıktır: Osmanlı'nın Avrupa'daki imajının iyileştirilmesi. Çünkü Avrupa'da, Osmanlı'nın tebaasına, özellikle de Hıristiyanlara baskıcı davrandığı ve Türklerin terakki konusunda başarısız oldukları şeklinde bir fikir hâkimdi.

Osmanlı Devleti, gönderdiği elçilerine bu kötü imajını değiştirmek için "halkla ilişkiler" görevini vermenin yanında bununla bağlantılı başka görevler de yüklüyordu. Örneğin Avrupa basınında taraflı olarak çıkartılan Osmanlı aleyhtârı haberleri düzeltmek, Avrupa efkâr-ı umûmiyesinin Osmanlı aleyhtârı şekillenmesinin önünü kesmek ve yapılan reformlar ve ilerlemelerle ilgili bilgileri Avrupa basınına iletmek de bu görevler arasındaydı. Diğer bir deyişle Avrupa efkâr-ı umûmiyesini etkilemek, Osmanlı Devleti için kaçınılmaz bir şeydi.

Bâb-ı Âli'nin, bu "halkla ilişkiler" 'oyun'unu çok ciddiye aldığı anlaşılıyor. Bunun için çeşitli 'kampanya'lara girişmesi, işin ciddiyeti hakkında bilgi veriyor. Kendi diplomatlarına Avrupa basınındaki olası 'iftiralara' karşı hazırlıklı olmaları için haftalık bültenler sunulması bu tür bir girişimdi.

İmaja yönelik bir diğer 'propaganda' aracı da yurt dışında yapılan uluslararası etkinliklerde Osmanlı'nın en iyi şekilde temsil edilmesini sağlamaktı. Endüstriyel ve tarıma dayalı ürünlere yönelik uluslararası sergiler de Osmanlı Devleti'nin imajını güçlendirmek için iyi bir fırsattı. Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası sergilerin çoğuna katıldı. Çünkü bu tür bir yöntem yeniydi ve Os-

the Sublime Porte Tried to İnfluence European Public Opinion," *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Analecta Isisiana XXXIV The Isis Press, İstanbul, 1999, içinde s. 351-359.

33 İlk elçilerin siyasî faaliyetleri için Bkz. Ercüment Kuran, a.g.e.

manlı da en az diğer devletler kadar bundan yararlanmak istiyordu.[34] Osmanlı Devleti her ne kadar sosyo-ekonomik yapısında birçok zâfiyetler taşısa da kendini "Düvel-i Muazzama"nın bir üyesi olarak görüyordu. Bu aynı zamanda "ben de varım politikası"nın bir ifadesiydi. Avrupa'ya ne kadar "medenî" olduğunu anlatabilmek için Osmanlı Devleti'nin dinî ve dinî olmayan sembolleri de kullandığı bilinmektedir. Yani Osmanlı, "askerî açığını diplomasiyle ve sembollerle" kapatıyordu.[35]

'İmaj' meselesine devletin bakışı bu şekilde seyrederken mizahçıların bakışı hiç de onlara uymaz. Osmanlı'nın kendini olabildiğince "medenî" olarak tanıtma çabalarına karşın mizahçılar, merkezî iktidarın söylemindeki tutarsızlığı yansıtmak adına onların medeniyet olarak sunduklarına karşı güncel ve yaşamsal sorunları mizah gazetelerinde ifşa ediyorlardı. Üstelik bu gazetelerden *Diyojen*'in Fransızca yayın yaptığı da belirtilmelidir. Hatta ileride de belirtileceği gibi dergi, Ermenice ve Rumca da basılıyordu.

Dolayısıyla hükümetin bu denli üzerine titrediği bir konuyu gülmece ustaları kendilerine mizah malzemesi yapmakta gecikmediler. Zira gerçekten de ortada 'komik' bir durum vardı. Ülkede çok daha can alıcı sorunlar dururken sergilere ya da uluslararası organizasyonlara nelerin gönderilip nelerin gönderilmeyeceği 'hararetli' tartışmalara neden oluyordu.[36] Nedense mizahçılar bu işi pek ciddiye almamışlardı. Spekülatif olarak denilebilir ki mizah yazarları bu işin Avrupa'yı etkilemek için yapıldığının farkındaydılar. Hem *Diyojen*'de hem de *Çaylak*'ta bu sergiler hep 'espri'

34 Roderic H. Davison, "Ottoman Public Relations..." s. 351-353.

35 Selim Deringil, a.g.m., s. 151-155.

36 Osmanlı imajının hangi sembollerle vaz' edileceğine yönelik tartışmalara örnek olarak 1893'teki Chicago sergisinde Yeniçeri modellerinin teşhir edilip edilmemesi konusu verilebilir. Selim Deringil çalışmasında bu konuyla ilgili olarak birçok örnek sunar. Bkz. Selim Deringil, a.g.m., s. 156-157 vd.

konusu olmayı sürdürmüştür.[37] Her iki dergi de bu konuya sütunlarında hicivsel bir bakışla yer vermişlerdir.[38]

Sergilerle ilgili ilk espri *Diyojen*'den gelir. 1872'de Viyana'da yapılacak olan "sergi-i umumî"ye "tuhaf ve nefis bazı eşya vaz'" olunacağını ve "gayret ve muhabbet-i vataniyye icabınca sergi-i mezbûra vaz' ve teşhire seza" eşyayı(!) bildirir, listeyi sunar *Diyojen*.[39] Bu sergi meselesi okuyucuların da bir hayli ilgisini çekmiş olmalı ki *Diyojen* bu konuda çok sayıda okuyucu mektubu aldığını belirtir. Okuyuculardan da çeşitli öneriler gelmiştir.[40] *Diyojen* bunların arasından uygun olanları seçip göndereceğini belirtir. *Diyojen* bu konuya zaman zaman satır aralarında da temas etmiş, son kez 177. sayısında değinmiştir; yani kapanmasına altı sayı kala.[41]

Diyojen'den dört yıl sonra 1876'da bu kez *Çaylak*, 1878'de Paris'te açılacak olan sergiye gönderilmek üzere 'eşya' listesini okuyucularına duyurur.[42] Onun yaklaşımı da *Diyojen*'inkinden farklı değildir. O da sergide sergilenecek 'eşyaları' maddeler halinde sıralar. Ancak *Çaylak*'taki buruk mizah duygusunun havası bu listeye de yansımıştır.

Bu dergilerin konularını güncel, daha can alıcı sorunlar üzerinde oluşturduğu düşünülürse hükümetin bu kadar zaman ve para sarf ettiği sergi konusuna kendilerince mizahî bir üslupla yaklaş-

37 Osmanlıların Paris Londra gibi Avrupa başkentlerindeki sergilere ilgi göstermesini Palmira Brummett, Avrupa'nın refahla ve ilerlemeyle eş tutulmasına bağlıyor. Palmira Brummett, a.g.e., s. 247. Bu bağlamda Avrupa'yı taklit eden Osmanlı üst tabakası, mizahçılar için kullanılacak zengin ve cazib malzeme merkezi olmayı sürdürdü. *Diyojen* ve *Çaylak*'taki bu listelerde yer alan konular, medeniyet lafzının bolca yer aldığı bu dönemde Paris ve Londra gibi Avrupa şehirlerindeki sergilere yönelen Osmanlı elitine de bir taşlamadır.

38 Osmanlı Devleti'nin bu anlamda katıldığı ilk sergi, Londra'da The Crystal Palace'daki sergiydi. Bkz. Roderic H. Davison, "Ottoman Public Relations...", s. 353.

39 *Diyojen*, nr. 98, s. 1-2.

40 *Diyojen*, nr. 101, s. 2.

41 *Diyojen*, nr. 177, s. 3.

42 *Çaylak*, nr. 83, s. 3.

malarında haklı oldukları belirtilebilir. Örneğin *Diyojen* tramvayın[43] ezerek sakat bıraktığı veya öldürdüğü insanlardan, koleradan ölen insanlardan, kazılmış sokaklar ve bu kazılan çukurlara düşen insanlardan, su vb. sorunlardan o kadar çok sıklıkla bahseder ki bu konularla birlikte ekonomik ve sosyal meseleler sürekli işlenen konular haline gelmiştir. Böylesi gündelik yaşamsal sorunlarla boğuşulurken uluslararası sergilerin halkın yaşamında ne türden 'pratik' bir yarar sağlayacağı sorusu onlar için anlamlı olmalıdır. Dolayısıyla onlar, bu sergilere katılma ve nelerin gönderilip nelerin gönderilmeyeceği konusundaki tartışmayı anlamsız bulmuş olmalılar ki bu durumu bu şekilde kendilerine mizah malzemesi yapmışlar ve eleştirilerini de bu şekilde iletmeyi uygun görmüşlerdir.

Taşlamalarla dolu 'eşya' listelerine[44] bakıldığında görülecektir ki bu listede yer alan maddeler tamamıyla dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel sorunlarını yansıtır niteliktedir. Örneğin İstanbul'da vapur seferleri bu dönemin en "can alıcı"[45] sorunlarından biri olmuştur ve bu konuya değinmeyen mizah dergisi yoktur denilebilir. Vapur seferleri ya çok ağır yapılmaktadır (öyle ki sandalların vapurları geçtiği karikatürler çizilir)[46] ya da vapurlar bozulmakta ve yolcular kimi zaman sekiz buçuk saat denizin ortasında bekletilmektedir. *Çaylak*'ta bu konu şu şekilde mezkûr 'eşya' listesine yerleştirilir:

> Makinesi tamir kabul itmiyecek bir hale geldiğine müdirinden çımacısına kadar bîhaber olan ve sonra yolda makinesi kırılub müşterileri sekiz buçuk saat deniz ortasında bırakan Şirket-i Hayriye Üsküdar vapurlarından biri...[47]

Yine benzer bir şekilde *Diyojen*, *Çaylak*'tan 4 yıl önce aynı

43 Tramvayın yol açtığı kazalar *Diyojen*'in mütemadiyen işlediği konulardandır.

44 Bu listelerin tamamı için bkz. çalışmanın ek kısmı.

45 Kelimenin tam anlamıyla dergilerdeki yazılar bu düşünceyi yansıtır niteliktedir. Bu konuyla ilgili sayısız örnek mevcuttur. Çarpıcı bir örnek için bkz. *Diyojen*, nr. 64.

46 Bkz. *Çıngıraklı Tatar*, nr. 9, s. 3 ve *Çıngıraklı Tatar*, nr. 27, s. 3.

47 *Çaylak*, nr. 83, s. 3.

konuyu 'eşya' listesine ekleyecektir. "Temizliğin numûnesi olmak üzere Eyüp vapurlarından birisini..." ekleyecektir.[48]

Bu listede yer alan bir başka örnek de 1870'lerin basın sansürüne[49] dairdir:

> Türkistan'da serbesti-i matbuâtın derecesini göstermek için *Basiret*'in iki ve *Ararat* gazetesi ile *Phare du Bosphore*'nin üçer ve *Makedonya* ile *Esprit*'nin dörder ay müddetle ta'tillerine mucib olan nüshalarından birer tane...[50]

Her iki mizah dergisinde liste bu şekilde uzayıp gider. Bu eşya listeleri gündelik sorunlara bakışı fevkalade yansıtan örneklerdir. Dolayısıyla devlet, uluslararası alanda itibarını arttırmak isterken içerideki mizah ustaları da efkâr-ı umûmiyeye meseledeki komiği gösterirler.

Aslında Osmanlı mizahçılarının ya da münevverlerinin efkâr-ı umûmiyeyi bilgilendirme ya da mobilize etme çabaları yeni değildir. Bu çerçevede efkâr-ı umûmiyeyle bağlantılı başka bir nokta üzerinde durmak yararlı olacaktır. Osmanlı toplumunda efkâr-ı umûmiyenin (yani kamuoyunun) mimarı olarak Şinasi gösterilir. "Halkın yükümlülüklerinin bir uzantısı olarak 'hakları' olduğu fikri" Şinasi'yle birlikte 1860'larda gelişti. Şinasi'nin Avrupa'dan alarak geliştirdiği ve aktardığı edebî, siyasî ve sosyal düşünceler[51] sayesinde bir kamuoyunun, efkâr-ı umûmiyenin tesis edilebilmesi mümkün olabilmiştir. Efkâr-ı umûmiye gibi birçok kavramı Osmanlı toplumuna Şinasi'nin kazandırdığı Niyazi Berkes tarafından belirtilir.[52]

"Halkın ne olup bittiğini bilme hakkı", Şinasi'nin sayesinde güncelleşmiş ve bu sayede "açıklık ve kolay anlaşılırlık"la birleştirilmiş-

48 *Diyojen*, nr. 98, s. 1-2.

49 Basın sansürü üzerinde ayrıca durulacaktır.

50 *Diyojen*, nr. 98, s. 2.

51 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin...*, s. 293.

52 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 263.

tir.[53] Başka bir deyişle Şinasi'nin öncülük ettiği "dilde sadeleşme hareketi"yle yazı dilindeki Türkçe'nin anlaşılabilirliği sağlanmış, böylece anlama ve iletişimde yeni bir dönem başlamıştır.

Efkâr-ı umûmiyenin oluşmasıyla ilgili üzerinde durulması gereken bir başka boyut da mizah dergilerinin de diğer basın organlarıyla birlikte devreye girmesidir. Çünkü mizah dergilerinin (tirajları hakkında elimizde kesin bilgiler olmasa da) tirajlarının çok yüksek olduğunu biliyoruz.[54] Ayrıca mizahın etkileme gücü diğer gazetelere göre çok daha yüksek olduğuna ve de çok güçlü kalemlere sahip 'edip'ler de bu dergilerde yer aldığına göre efkâr-ı umûmiyenin oluşmasında ve şekillenmesinde mizah dergilerinin rolü daha iyi anlaşılabilir. Zira bu dergilerin "halkın ne olup bittiğini bilme hakkı"nı, gülmece faktörünü de işin içine katarak kendilerine görev edindiklerini belirtmek mümkündür. Dergisinde yeri geldikçe Teodor Kasab, mizah gazetelerinin "daima hakikati latife tarzında tasavvur" ettiğini belirtir.[55]

Dilde sadeleşme, açıklık ve anlaşılabilirlik ilkesi halka yönelik atılmış bir adımdır. Münevverin kendisini halka anlatabilme ve efkâr-ı umûmiye oluşturma kaygısından hareketle gerçekleştirilmiştir. Şinasi'nin öncülük ettiği dilde sadeleşme hareketi siyasal ve toplumsal anlamlar taşır. Burada dikkat çeken, dilde sadeleşme hareketinin münevver/aydın kimliğinde bir 'misyon'la öne çıkmasıdır. Kastedilen, "halk öğretmenliği" kavramıdır. Topluma yol gösterme, toplumu bilgilendirme, aydınlatma görevini üstlenerek terakki sağlamak, halkı 'derin uykusundan' uyandırmak temel

53 Şerif Mardin, a.g.e., s. 295.

54 *Diyojen*'in Mahmut Nedim Paşa'yı ta'riz ettiği "Kedi Mersiyesi" nin olduğu nüsha (Namık Kemal yazmıştır) yaklaşık on bin adet satılmıştır. Ayrıca bu sayının ikinci baskısı da yapılmıştır. *Diyojen*'in belirttiğine göre Kedi Mersiyesi'nin olduğu sayı, ilk baskıdan sonra ikinci baskıda dört bin beş yüz ve üçüncü baskıda iki bin beş yüz basılmış ve tükenmiştir. Bundan başka bazı sayıların da tekrar tekrar basıldığı belirtilmektedir. Bkz. *Diyojen*, nr. 134, s. 1. Tekrar baskılar için bkz. *Diyojen*, nr. 135, 136.

55 *Diyojen*, nr. 19, s. 1.

amaçtır. Örneğin bu çerçevede *Diyojen*'in, köylünün gazete ve kitap okuma isteğini okuyucularına aktarması anlamlıdır.[56] *Çaylak* da *Diyojen*'e paralel düşünceler ortaya koyar. Halkın derin uykuda olduğu belirtilir ve uyanması umut edilir. "...bu millet bir daha uykuya yatmaz yatarsa kalkmaz"[57] sözleri *Çaylak* yazarı tarafından büyük bir istekle söylenmiş olmalı. Bu ve benzeri sözleri *Çaylak* yazarı satır aralarında defalarca kullanır. Beklentisi halkın gözlerini açması ve etrafında olan bitenden haberdar olması yönündedir. Bir başka örnek yine *Çaylak*'ta yer alır. Kanun-ı Esasi'yle ilgili bir muhaverede şu satırlar göze çarpar:

> — Cenâb-ı Hak milletin dahi gözünden perde-i gafleti kaldırıp bademe tarik-i say ve gayrete ve meslek-i ilm ve maarifte hidayet buyursun.
>
> — Amin karındaş amin. Zira bu millet böyle okuyub yazmakdan geri kaldıkça gazetecilerin hali yaman.[58]

Benzer bir şekilde halkın uykuda olduğu ve Jöntürkler'in bu halkı uyandırarak kamuoyu oluşturduğu Ebüzziya Tevfik tarafından belirtilir.[59]

Kamuoyunu etkileme ve kazanma bağlamında dilde sadeleşme, açıklık ve anlaşılabilirlik ilkesine anılan dergilerin uymaya gayret ettikleri görülüyor. *Diyojen*'de ve *Çaylak*'ta zaman zaman ağır ve ağdalı bir dille kaleme alınmış yazılara hatta Arapça kısa pasajlara rastlanmasına rağmen yazılarda kullanılan dilin sadeliğine, anlaşılabilirliğine ve de Türkçe olmasına özen gösterildiği dergilerin genel havasından anlaşılmaktadır. Kimi yazılarda bu düşünce açıkça

56 *Diyojen*, nr. 109, s. 1-2.

57 *Çaylak*, nr. 100, s. 3. Bu sayı *Çaylak*'ın birinci yılını kutladığı özel sayısıdır.

58 *Çaylak*, nr. 89, s. 3.

59 Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, çeviren: Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 139-140. Bu çalışmada *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ne yapılan bütün atıflar, Hürriyet Yayınları'ndan çıkan Şemsettin Kutlu'nun transkribe ettiği edisyona aittir. Karşılaştırma açısından Ziyad Ebüzziya'nın derlediği diğer edisyona da zaman zaman başvurulduğu için kaynakçada yer verilmiştir.

ifade edilir. Buna bağlı olarak mizah basınının, bu bilinçle de efkâr-ı umûmiyenin gelişmesine katkıda bulunduğu belirtilebilir.[60]

Diyojen ve *Çaylak* yazarlarının dil sadeleşmesine atfettikleri önemi, *Diyojen*'in dilin sadeleşmesiyle ilgili kaleme aldığı "Gazeteler Münşeatı" başlıklı şu yazıda izlemek mümkündür. Bu konunun öneminin altı çizilerken Şinasi'den izler taşındığı gözden kaçmayacaktır:

> Malumunuzdur ki her gazete fünûn ve maârife olan hidematından bahseder. (...) Gazetelerin fünûn ve maârife olacak hizmetleri halka edebiyatın etrakkiyâtı hakkında bir nümune göstermek olacaktır. Zira başka bir mana veremedim. Çünkü şimdiye kadar bu gazetelerin "Yahu! Vatandaşlar! Bilen bilsin bilmeyen âgâh olsun. İki kere iki dört eder " dediğini ve fünûn ve mârifin intişârına şöyle bir hizmet ettiğini ne gördüm ne işittim. Fakat " Lisanımız bir millet-i mütemeddine lisanına benzemiyor. Yazılan şeyleri beş on kişiden başka kimse anlamıyor. Biz orta sınıf ve belki en aşağı derece halkın (1)[61] dahi anlayabileceği bir lisan yapmaz isek terakki edemeyiz dediklerini" hem gördüm hem işittim. Hatta lisanın sadeliğini iltizam edip de ol babda i'mal ve itab-ı efkâr eden bazı gazetecilerin birtakım kavaid neşrettikleri dahi vardır.[62]

Yazının devamında yazar, çeşitli gazetelerden seçtiği ağır ve ağdalı bir dille kaleme alınmış örnekleri sunar ve dilde sadeleşme-

60 Mizah dergilerinde bu düşünceyi destekleyebilecek nitelikte cümleler ve yazılar mevcuttur. Ayrıca efkâr-ı umûmiye lafzının çok kullanıldığı da belirtilebilir. Kamuoyunun gücünün gözardı edilemeyeceğine dair doğrudan bir yazı *Diyojen*'de yer almaktadır. Paragraf kendi içinde çelişkili görünse de o çelişkinin nedeni yazının tamamı okunduğunda anlaşılabilmektedir. "Bizim Sokrates şakirdleri derler ki 'hiç kimse söz söylemekle veyahud yazı yazmayla umumda efkâr hasıl edemez. Olsa olsa umumun efkârına terceman olabilir'. Şimdiki eshab-ı dirayette 'her hükümet efkâr-ı umûmiyeyi bilmeye muhtaçtır' diyorlar". Yazının devamında gazetelerin ise bu efkâr-ı umûmiyeyi hükümete iletmede bir araç olduğu belirtiliyor. Bkz. *Diyojen*, nr. 130, s. 2.

61 Yazının orjinalinde burada şöyle bir dipnot vardır: "Bence halkın aşağı sınıfı olmaz ama gazeteler öyle söylüyor".

62 *Diyojen*, nr. 174, s. 1-2.

yi savunanların, gazetelerinde bu denli ağır yazılar yazmalarını eleştirir.

19. yüzyıl aydınları edebiyatın sosyal ve aydınlatıcı işlevini ön plana çıkarmaya uğraşıyorlardı. Aydınlar, başkentteki orta ve üst tabakanın mümkün olduğunca büyük bir bölümüne hitap edebilmek için mevcut gelenekleri uyarlayıp baskın zevklerle uzlaştırmaya hazırladı. Her şeyden önce roman veya tiyatro gibi yeni türleri kullanmaktaki amaç çoğu zaman edebiyat yapmak değil, çok eşliliğin kaldırılması veya her iki eşin de rızasıyla yapılan evlilik gibi yeni konulara geçerlilik kazandırmaktı."[63]

'Toplum öğretmenliğine" yönelen Tanzimat düşünürü,[64] kendini bununla sınırlandırmamış, toplumsal ve siyasal bir misyon da üstlenmiştir. Bu misyon ve öğretici tarz, edebiyatta görüldüğü gibi mizahta da görülür. Özellikle mizah dergilerindeki muhavere türü yazılarda bunu gözlemlemek mümkündür. Karagöz oyunlarındaki Hacivad'ın 'öğretici' konuşması, mizah dergilerinde çok sık kullanılan bir yöntemdir.[65] Örneğin *Çaylak* yazarı, anlatmak ya da mesaj vermek istediği konuların çoğunu bu tür bir üslupla okuyucuya ulaştırmayı tercih eder. Burada konuyu, kimi zaman bir çocuğa anlatıyormuşçasına basitleştirerek sunar. Mizahçının kaygısı hem öğretmektir hem de okura mesaj iletmek. Makale türü yazılarda da bu, rahatlıkla görülebilir. Felsefî ve tartışma türü yazılardaysa böylesi kaygılar görülmez. Zira hitap ettiği okuyucu kitlesi değişmiştir. "Halk öğretmenliği" tarzı aynı şekilde *Diyojen*'de de mevcuttur. Ancak *Diyojen*'in muhavere yerine daha

63 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev: Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 271.

64 Tanzimat devri Türk edebiyatında öne çıkan Şinasi, N. Kemal, Ahmet Mithat gibi isimlerin eserlerinde göze çarpan bu "halk öğretmenliği" üslûbu, Tanzimat edebiyatının geçirdiği içerik değişiminin niteliğinden kaynaklanmaktadır. İlber Ortaylı, a.g.e., s. 201.

65 Mizah basının Şinasi, Recaizâde Mahmut Ekrem, Ahmet Mithat Efendi gibi Tanzimat döneminin önemli isimlerinde yaygın olan öğretme, okurla konuşma, hikâyeden ders çıkarma üslubuna paralel bir yol izlediği belirtilebilir.

çok düzyazıları tercih ettiği yukarıda verilen örnekten de fark edilebilir.

Dilde sadeleşme, halk öğretmenliği gibi konular mizah basınının halka dönük yayın politikasını yansıtan kavramlardır. Mizahçılar, Avrupa'da dördüncü kuvvet tabiriyle çoktan yerleşmiş olan kamuoyu gücünün farkında olmalarına rağmen onu iktidar üzerinde sınırlayıcı bir baskı aracı haline dönüştürememişlerdir. Dönüştürmeleri de son derece zordu. Her şeyden öte memleket, bunun için gerekli okuryazar tabanından yoksundu. Ancak bu, mizah basınının tamemen etkisiz olduğu anlamına da gelmiyor. Mizah basınının, iktidarın ya da İstanbul Belediyesi'nin kimi uygulamalarını hicvetmesi ya da uyarmasının da zaman zaman etkili olduğu, küçük ölçekli de olsa iyileştirmelere yol açtığı belirtilmelidir. Dolayısıyla cılız da olsa hükümet ve belediye üzerinde bir baskı kurduğu söylenebilir.

Sonuç olarak matbaa ve basın sayesinde gülmecenin gücü kat kat artmıştır. Ragon'un deyişiyle "bireysel gülmeyi yaygın gülmeye, kalabalıkların gülmesine dönüştüren, matbaa oldu".[66] Bu değerlendirme, hiciv ve mizahın artık yalnızca kapalı mekânlarla sınırlı kalmayacağını ifade eder. Önceden kahvehanelerde, hanlarda ve meydanlarda sınırlı sayıda kişiye ulaşan Karagöz ve Meddah oyunlarındaki gülmece, basın yoluyla on binlere ulaşmaktadır. Bu ise ciddi bir kamuoyunun oluşmasını sağlamakta, devleti de zaman zaman güç duruma sokmaktadır. 1870 yılında yayın hayatına başlayan *Diyojen* kimi zaman tek başına on binleri bulan bir tiraja sahiptir.[67] Bu ciddiye alınacak bir rakamdır. Tanpınar, Şinasi'nin *Tasvîr-i Efkâr*'ından bahsederken bu gazetenin tirajını verir ve şu değerlendirmeyi yapar: "bu rakam hakiki bir miting

66 M. Ragon'dan aktaran François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?," *Doğu'da Mizah*, Edit: François Georgeon, Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 91.

67 *Diyojen* dergisinin tirajına yönelik olarak elimizde net bilgiler bulunmamakla birlikte dergide verilen bilgilerden yaklaşık rakamlar elde edilebilmektedir. Örneğin Mahmut Nedim Paşa'ya ithafen Namık Kemal tarafından kaleme alınan 'Kedi Mersiyesi'nin bulunduğu sayı on binin üzerinde satmıştır.

kalabalığıdır."[68] Dolayısıyla *Diyojen*'in ve genel olarak mizahın etkisi küçümsenemeyecek bir boyuttadır. Mizah, kamuoyu üzerinde çok etkili bir silahtır.

"Kamuoyu önemli bir mücadele alanıydı. Gerek padişah ve gerekse dergiler işte bu alanı fethetmeye ve ellerinde tutmaya çalışıyorlardı."[69] Kamuoyunun gelişip yükselmesi Yeni Osmanlılar'ın arzuladıkları bir şeydir. Kurmak istedikleri meşrutî sistemi bu kamuoyunun desteğiyle barışçıl bir şekilde, çoğunluğu sağlayarak gerçekleştireceklerine inanmışlardır.[70] Dolayısıyla yaygın olarak basına ve diğer alanlara uygulanan sansür, oluşan bu kamuoyunun sonucudur denilebilir.

Basın ve Sansür

Osmanlı'da basın, Avrupa'dakinden farklı bir karakterde ortaya çıktı. Avrupa'da basın, "yönetime ortaklığını ilan eden bir sınıfın, burjuvaların aracı olarak ortaya çıkmıştır. 1450'lerden itibaren gelişen basım teknikleri 1500'lerde Avrupa'nın her yanına yayılmış durumdadır. 1700'lerde Avrupa'da günlük gazete deneyimi gelişmiş ve 1800'lerde kapitalizmin doruğuna erişilmekte olduğu sırada yeni teknik buluşlarla yüksek tirajlara ulaşmıştır."[71]

Osmanlı'da ise basın yine "Doğulu" bir karakterle, bizzat devlet eliyle hayata geçirilmiştir. Başka bir ifadeyle Osmanlı'da basın, "ticarî kapitalizmin bir sonucu olarak değil de geç kalmış Osmanlı modernleşmesinin kendinden çok şey beklenen sihirli bir aracı ola-

68 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 251.

69 Palmira Brummet, a.g.e., s. 20.

70 Ebuzziya, a.g.e., s. 229.

71 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*,C. 1., 1985, s. 68.

rak doğmuş, daha doğrusu doğurtulmuştur."[72] Başlangıçta devletin "âli menfaatleri" için II. Mahmut zamanında çıkarılmaya başlanılan *Takvim-i Vekâyi*'nin amacı, Osmanlı Devleti'nin ideolojisini ve icraatını hem tebaaya hem de dış ülkelere anlatmaktı. Devletin tebaası üzerinde denetim gücünü artırmak için Batılı bir yöntem olan basından istifade etmek II. Mahmut için cazip bir yoldu. Bu aynı zamanda devletin, bir basın organı sayesinde tebaasıyla ilişki kurmasını da sağlayacaktır.[73] Basının gücünün farkında olan Sultan şöyle diyordu: "Bu gazete kutsal şeriate ve devlet düzenine dokunmama şartıyla benim iktidarıma çok yardımcı olacaktır."[74] Sultan eliyle başlatılan basın hayatı beklentilere yanıt veremeyince aynı şekilde aynı otorite tarafından sansüre uğratılacaktır. *Takvim-i Vekâyi*[75] devletin resmî gazetesi olarak ancak içeride etkili olmaya çalışmış fakat baskı sayısı ve Osmanlı coğrafyasında konuşulan Türkçe dışındaki dillerde düzenli çıkamaması gibi nedenlerden dolayı etkisi sınırlı kalmıştır.[76]

Şinasi'yle birlikte gazetenin halkın anlayacağı dili kullanmaya başlaması,[77] basının sosyal işleviyle kamuoyunun oluşmasını sağlamıştır. Ondan beklenen "tenvir ve terbiye" zamanla yerine getirilmektedir. 1869'da çıkan bir vilâyet gazetesinde amaçlanan gayet açıktır:

> Ahalisi vukuf-u ma'lûmât ve hüsn-ü ahlak ve âdât ile yolunu düzeltmiş olan memlekette efrâd-ı nâs hukuk-u meşruiyesini temin eden bütün nizama riayet için vesait-i muhabereye muhtaç olarak vazifesini ifa ve idare eder. Binaenaleyh, halkın ve bir memleketin emniyet ve mamuriyet ve saadet-i hâli için iptida en lazım

72 Uygur Kocabaşoğlu -Ali Birinci, "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler," *Kebikeç*, Sayı 2, 1995, s. 101.

73 İlber Ortaylı, a.g.e., s. 38.

74 A. D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Ankara, 1979, s. 46.

75 Orhan Koloğlu, *Takvim-i Vekâyi*, Ankara, tarihsiz, s. 76, 168. Ayrıca bkz. Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", s. 70.

76 Niyazi Berkes, a.g.e., s. 261.

77 Uygur Kocabaşoğlu-Ali Birinci, a.g.e., s. 101-102.

ve vacib olan tedbir, izale-i cehalet hüsn-ü terbiyet kaziyeleri olup bunun usulü dahi bir taraftan eshabının tamim ve teshili...[78]

Bu amaçlar doğrultusunda basın, 1876'ya gelindiğinde hayli gelişmiş bir basındır. Oluşmaya başlayan kamuoyu, padişah ve bürokratlar için şüphesiz rahatsız edici olacaktır. Bu rahatsızlık, II. Abdülhamid zamanında doruk noktasına ulaşacak ve ilk etkisini mizah gazetelerinde göstererek bu gazetelerin külliyen kapatılmalarına yol açacaktır.

Takvim-i Vekâyi'yle başlayan Osmanlı basın hayatının, 1850'lere kadar baskı altında olmayan bir seyir izlediği belirtilebilir. Bu dönemde basın üzerindeki kontrolün çok sıkı olmadığı bilinir. Zira gazete sayısı oldukça sınırlıdır. Ancak 1860'lara doğru gazete sayısının artması hükümeti harekete geçirmiş ve 1857'de ilk Matbuat Nizamnâmesi'nin çıkartılması sonucunu doğurur. Bu nizamnâme aynı zamanda ilk sansür anlayışını yansıtan maddeyi de içerir. Ancak bu sansür, "kütüp ve resâil" üzerinedir.[79]

Tercümân-ı Ahvâl'le Osmanlı basın hayatında farklı bakışların ortaya çıkması, beraberinde ilk "tatil"i de getirir. Ardından Şinasi'nin *Tercümân-ı Ahvâl*'den ayrılarak *Tasvîr-i Efkâr*'ı kurması ve burada özgürlükçü bir çizgi izlemesi düzeyli bir okuyucu kitlesi oluşturmuş, bunun akabinde Osmanlı toplumunda düşünsel anlamda bir hareketlilik başlamıştır. Artık hükümete yönelik eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Bâb-ı Âli, eleştirilere karşı rahatsızlığını 1864'te çıkarttığı, bu kez çok daha ciddi sansür maddeleri içeren Matbuat Nizamnâmesi'nde göstermiştir. Bu nizamnâmede gazetelerin yayın yasaklarıyla ilgili çerçeve oldukça geniş tutulmuş ve nizamnâme, gazetelerin istenildiği an kapatılmalarına olanak sağlayacak şekilde oluşturulmuştur.[80] Bununla da yetinilmeyerek 1867'de Sadaret'e getirilen Âli Paşa, Âli

78 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 10-14.

79 Server İskit, a.g.e., s. 17.

80 a.g.e., s. 24.

Kararnâme'yi yürürlüğe sokmuştur. *Muhbir*'in ve Namık Kemal yönetimindeki *Tasvîr-i Efkâr*'ın hükümete yönelik sert eleştirileri bunu kaçınılmaz kılmıştır. Bu gazetelerin halk üzerindeki etkisi ve "meşrutiyet", "milliyet" gibi sözcüklerin kullanılması Bâb-ı Âli'yi ve Âli ve Fuat Paşaları oldukça rahatsız etmişti. Bâb-ı Âli, *Muhbir* ve *Tasvîr-i Efkâr*'ın sert eleştirilerine yanıt vermekte gecikmedi ve gazeteleri cezalandırdı. *Muhbir* bir müddetliğine tatil edildi. *Tasvîr-i Efkâr* yazarı Namık Kemal ise muharrirlikten men edildi.[81]

1870'lere gelindiğinde imparatorluktaki gazete sayısı artmış ve bu gazeteler farklılaşan nitelikleriyle farklı okuyucu kesimlerine hitap etmeye başlamıştır. Gazetecilik faaliyetlerinin artmasıyla birlikte sosyo-kültürel gelişmeler artık mizah gazetelerinin ortaya çıkmasına fırsat sağlayacak denli değişmiştir. Mizah gazeteleri/dergileri artık bir ihtiyaçtır. Değişen çağda sözlü mizah yerini giderek basılı mizaha bırakmak zorunda kalacaktır. Mizah gazeteleri ardı ardına çıkmaya başlayacaktır. Ancak mizah dergileri, Âli Kararnâme yüzünden okuyucusuyla istediği gibi buluşamayacaktır.

Âli Kararnâme'yle hükümet, bundan böyle basın üzerinde istediği gibi sansür uygulama yetkisini kullanmaya başlamış ve muhalif her gazete bundan nasibini almıştır. Bunlara mizah gazeteleri de dâhildir. Hatta onlara sansürün çok daha acımasız uygulandığı söylenebilir. Âli Kararnâme, *Diyojen*'i tam dört kez "tatil" etmiştir. Her seferinde gerekçesi hazırdır: "*Diyojen* gazetesi mizaha mahsus bir gazete olduğunu bahane ederek âdab-ı umûmiye ve kaide-i hükümetin cevaz gösteremeyeceği bir yolda idare-i lisan

81 Burada sansürle ilgili olarak belirtilmesi gereken bir husus önemlidir. Saldırgan kelimeler; hükümet-i seniyyeye yönelik eleştiriler; halkın ahlak duygularına, geleneklere ya da imparatorluktaki dinlerden birine sataşma; Padişah'a, ailesine (bu nedenle Abdülaziz'in tahttan inidirilişi, Murat'ın tahta çıkışı ve hastalığı gibi konulara değinilmez), devlet büyüklerine, Osmanlı müttefiklerine, (örneğin *Diyojen* bu yüzden kapatılmıştı) hakaret etme ya da haklarında müstehzî bir yazı yazma para cezası veya kısa süreli kapatmalara neden olabilirdi.

etmeği itiyat etmiş[tir]..." Ancak *Diyojen* bu gerekçeleri bir türlü anlamak istemez. Yayın politikasını hiç değiştirmeksizin aynı üslupta yayın hayatı sona erene kadar devam etmiştir.[82] *Diyojen* bu kararnâmeyle ilgili uygulamalara yanıt vermekten de çekinmemiş, 'sivri dili'yle her "tatil"i bir espri konusu haline getirmiştir.

Diyojen, nizamnâme konusunu ilk olarak 36. sayısında "Matbuat" başlıklı makalede ele alır. Yazar konuyu bir hayli can yakıcı bulur çünkü pek çok gazete ardı ardına kapanmakta ve ekonomik anlamda ciddi sıkıntılara düşmektedir. *Diyojen*'e göre hükümet bir taraftan gazetelere imtiyaz hakkı vermekte, öte yandan gazeteleri kapatmaktadır. Burada basının, siyasal iktidarla traji-komik olan ilişkisi ifade edilirken kasıtlı olarak ortaya konulan bu tavrın "mugâyir-i akl u dirâyet" [akıl dışı] olduğu belirtilir. Ayrıca mesleğini doğru icra edenlerle etmeyenleri ayırt etmeksizin cezalar uygulanmaktadır. Örneğin borsayı uydurulmuş haberlerle alt üst eden *Levant Times* cezayı fazlasıyla hak ederken ve herhangi bir cezaya çarptırılmazken *Diyojen*'in Bağdat'taki Acem Şahı'nın atlarının kuyruğunu kulağını saydığı için iki ay tatil edilmesi kabul edilebilir bir şey değildir. Cezaların amacı aynı zamanda eğitmek, doğru yola getirmek olmalıdır. Yazar, burada öneride de bulunur:

> Bir tenbih ile iktifa ve kusurunun tekerrürü surette tahammül ve iktidarı nisbette ufak bir ceza-yı nakdî ile tercim [cezalandırma] olunduğu halde gazetecinin tamamıyla mütenebbih ve mütenassıh olacağı [uyarılmış ve nasihat edilmiş] vareste-i iştibahtır.

Gazete üç kez daha uyarıldığı halde aynı cürmü işler ve söz dinlemezse bu takdirde kapatma cezasının uygulanması kaçınılmazdır. Dolayısıyla ceza uygulanırken etraflıca mütalaa edilmelidir.[83]

Diyojen konunun takipçisidir. Bundan sonra birçok sayısında

82 *Diyojen*, nr. 36, s. 1-3.

83 Bu yazının Namık Kemal tarafından yazıldığı belirtilir. Bkz. Şükran Oğuz, Tanzimat Döneminde Mizah ve *Diyojen* Gazetesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 1998, s. 39.

kimi zaman satır aralarında kimi zaman da meseleyi doğrudan yazının başlığına taşıyarak nizamnâmeye atıfta bulunmayı ihmal etmez. 130. sayıdaki "Matbuat Nizamnâmesi" başlıklı yazıda *Diyojen* yazarı[84] konuyu tekrar etkili ve esprili bir şekilde masaya yatırır. Yazar, gazetelerin neden "tatil" edildiklerini kavrayamamış gibi bir tavır takınır. Yani kapatılma kriterlerinin neye göre belirlendiği noktasında tutarsız davranıldığından yakınır görünür. Mesaj, Âli Kararnâme'nin keyfî uygulamasına yöneliktir. En çok da muhakemesiz "tatil" edilmekten muzdariptir yazar. "Girit canileri, katilleri, haydutları bile yargılanırken" kendilerinin 'yargısız infaz'a kurban gittiğinden üzülerek serzenişte bulunur. Ayrıca kararnâmelerin, "evâmir-i seniyyenin cereyân-ı hükmünü" nasıl devre dışı bırakabileceğine akıl erdiremez. Yazarın bu konudaki ifadesi anılmaya değerdir:

> ...Lakin it'ab-ı efkârı vesim derecesine götürdüğüm halde şunu idrak edemiyorum ki Matbuat Nizamnâmesi namıyla hükmü daimü'l cereyan olmak üzere sudûr eden evamir-i seniyyenin cereyan-ı hükmünü daimi suretle kararnâmeler nasıl tatil edebilir?
>
> Vekilin re'yi asilin iradesini icradan ıskat edebileceğine dair Yunan sofistiyesinden bile bir kaide işitmemiştim.
>
> Ama biz bu nizamnâmeden memnunmuyuz? Doğrusu aranırsa pek de memnun değiliz denilemez. Nizamnâme memleketimizde hiç bir gazeteyi lağv etmedi. Hatta tatil eylemedi. (...)Vakıa Vükela-yı Saltanat-ı Seniyye'ye dokunur söz yazmayacağız. (yazmak da istemeyiz) Lakin "Filan zat filan memuriyette iken filan fi'liyle filan nizamı ihlal eyledi" demeye muktedir olacağız ya.
>
> Vakıa hasm-âne ve mütearrız-âne lisan kullanamayacağız. (Kullanmayı da kim düşünür) Ancak hadd ü edeb dâhilinde olarak her şeyden bahsetmeye mezunuz ya.
>
> Kararnâmeler ise ana nisbet "Zerkayı Arab"[85] denilmeye şayestedir.

84 Kapanma nedenleri çalışmanın *Diyojen* ve *Çaylak* başlıklı kısmında ele alınacaktır.

85 "Nuhûsettte [uğursuzlukta] darb-ı mesel olmuş bir karıdır." (Bu dipnot met-

Hatta tevellüd ettiği gün İstanbul'da üç gazete birden mahv oldu.

Hele biz bir kaç kere kapandık. Buna ekser tatillerimizin veya zuhurlarımızın 4 adedli bir numaraya tesadüf etmesinin şeametinden başka bir sebeb tasavvur edememiş idik.

Çünkü kulak kuyruktan[86] bahs ettik. Kapandık. Burundan kulaktan bahs ettik bir şey demediler. "Hazine Fare" dedik kapandık "Hazine muşambası" fare otu dedik bir şey demediler. Gazetemizin nihayetine iki resim koyduk kapandık. Üst tarafında altmışbir ve yetmişbir numrolu nüshada dahi uzun kulaklı birer resim neşreyledik. Bir şey demediler.

İşte Matbuat Nizamnâmesi'nin hali. Başka kararnâmelerin tesiri.... Şimdi umar mısınız ki kararnâmeler bundan sonra da beka bulsun? Heyhat biz birtakım biçareleriz. Küpte oturmaya ağaç yaprağından esvab giymeye kabahatimiz olduğu vakit her türlü cezaya kailiz. Fakat Allah için olsun hiçbir sebep gösterilmeden dilimizi kesmeye beynimizi ezmeye hele açlıktan midemizi hareketsiz bırakmaya ikdamın faidesi var mı?...

...İhsan filan lazım değil. Şu üstümüzdeki gölgeyi kaldırsınlar da biz de biraz ısınalım. Biz de biraz nefes alalım. Canileri katilleri Girit âsilerini Yunan haydutlarını mahkeme önüne çektiler. Hala da çekiyorlar. Muhakemesiz nefyolunmak muhakemesiz aç bırakılmak yalnız bî-çâre memurlarla gazetecilere mahsus bir bela mıdır?

Ama idarenin adaletine emniyetimiz yok mu ? Eğer olmamak lazım gelseydi hiç bir vakit efkârımızı bu kadar serbest söylemeye cesaret edemezdik.[87]

Diyojen'de sansür uygulamasıyla ilgili olarak kaleme alınan

nin orijinalinde vardır ve uğursuzluğuyla tanınmış bir Arap kadınının adından kinâye olarak kullanılır)

86 *Diyojen*, nr. 130, s. 1-2.

87 *Diyojen* kapatılmalarla ilgili olarak yargısız yargılanmaktan şikâyet ederken aslında Tanzimat Fermanı'na atıfta bulunuyordu. Referans noktası, fermandaki kişi hak ve özgürlükleri çerçevesinde kimsenin yargısız idam edilmemesi ve cezalandırılmamasıdır. Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000, s. 21.

her yazı, sorunun farklı yönlerini irdelemeye çalışır. Fakat gazete, sansüre karşı üslubunu da giderek sertleştirir. 149. sayıda yazar "Biraz da Şundan Bundan" başlıklı yazıda sansür uygulamasının adilâne yapılmasını ısrarla savunur. Yabancı gazetecilere yönelik farklı tutum haklı olarak *Diyojen*'i rahatsız eder. Kendi memleketinde ikinci sınıf vatandaş konumuna düşmek kabul edilir bir durum değildir. Türk gazetelerin muhakeme[88] edilmeden "ceza ve tekdir" edilmesi, kapatılması, buna mukabil yabancıların önce ihtar edilmesi, daha sonra yargılanmaları için mahkemelerin kurulması bugünün deyimiyle 'çifte standart' olarak değerlendirilmektedir.[89] 180. sayıda aynı bağlamda "ecnebî" gazeteler istediklerini doğrudan doğruya söyleme özgürlüğüne sahipken, "Türkçe gazetelere hiçbir şey söylememenin mahsus olduğu" belirtilmiştir. Yazarın "taaccüb ettiği nokta ortada bizim hiç bir irâdâtımızın" olmayışıdır. Amaç, "daima Avrupalı dostlarımızın hatırını yapmaya" çalışmaktır.[90] Yazar, Avrupa'nın Osmanlı üzerindeki baskısının fazlasıyla farkındadır. Bu farkındalık *Çaylak* Tevfik'te de aynı şekildedir. "Avrupalı dostların gönlünün hoş tutulması" onun için de rahatsız edicidir.

Abdülaziz döneminde basına yönelik uygulanan sansür II. Abdülhamid zamanında şiddetini daha da arttıracak ve Abdülhamid basın rejiminin adı tek kelimeyle "istibdat" olacaktır. Abdülhamid mutlak otoritesini kurmak için vakit kaybetmez. Sultan haksız değildir; mutlak denetimi engelleyen ve ona muhalif olabilecek her şey kontrol altına alınmalıdır. Sultana göre mizah basını bu kontrolü fazlasıyla hak etmektedir. Aslında mizah basınına yönelik sansür yukarıda da değinildiği gibi yeni değildir. Abdülaziz zamanında da fazlasıyla uygulanmıştır. Ancak II. Abdülhamid döneminde bu sansür, mizah basınının yayın hayatına son verecektir. II. Abdülhamid'in, özellikle mizah gazetelerine

88 *Diyojen*, nr. 149, s. 1-2

89 *Diyojen*, nr. 180, s. 1.

90 Server İskit, a.g.e., s. 68.

tahammülsüzlüğünün had safhada olduğu bilinmektedir. Abdülhamid, hazırlanan Matbuat Nizamnâmesi projesine mizah gazetelerinin çıkmasını önleyici maddeler koydurmak isteyecek ancak bu mümkün olmayacaktır.[91]

Matbuatla ilgili proje daha müzakere aşamasında hararetli tartışmaları başlatmış ve ilk mecliste ciddi gerginlikler yaşanmasına neden olmuştur. Zira bu gülmece türü artık devlet için yıkıcı bir nitelik taşımaktadır. Karagöz ve Meddah gibi halk gülmecelerinden oldukça farklıdır.[92] Bünyesinde siyasî hicvi barındırmakta ve karikatürleriyle daha alaycı bir üslup takınmaktadır. Üstelik karikatürler daha somut ifadeler taşıdıkları için etkileri bir o kadar fazladır. 'Sivri dil'leriyle yönetimi dillerine dolamakta ve eleştirmektedirler.

> 1877'de açılan ilk meclisteki Matbuat Nizamnâmesi'yle ilgili tartışmalar hem Abdülhamid'in konuya yaklaşımını yansıtır nitelikte olmasından hem de dönemin siyasal iklimini anlamak açısından kayda değerdir. Nizamnâmenin sekizinci maddesi, mizah gazetelerinin yasaklanmasıyla ilgilidir. Madde okunduktan sonra meclisten muhalif sesler yükselir ve oldukça hararetli geçtiği anlaşılan müzakereler başlar. Tartışma temel olarak iki eksende cereyan eder: "Mizah gazetelerinin memâlik-i mahrûsaya "muhassenâtı" mı vardır, yoksa "mazarratı" mı?"
>
> İlk sözü Edirne Mebusu Rasim Bey alır ve bu gazetelerin "Londra'da, Paris'te, Berlin'de hâsılı her yerde var olduğunu ve bu gazetelerin hisse alacak bir yolda nükteli şeyler yazarak halkı terbiye ettiğini" belirtir.[93]

Rasim Bey'e müstehzi yanıt Astarcılar Kethüdası Ahmet Efendi'den gelir: "Bizim terbiyemiz gazetelere kaldıysa, vay halimize!.. Biz gazete

91 Server İskit, a.g.e., s. 68.

92 François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?", *Doğu'da Mizah*, Editör: François Georgeon, Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 90-91.

93 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan 1293 = 1877 Zabıt Ceridesi*, İstanbul, 1939, s. 212-227. Burada konuşmaların tamamı burada anılan Hakkı Tarık Us'un Zabıt Ceridesi'nden alınmıştır.

terbiyesi istemeyiz." Bu ateşli tartışmada Abdülhamid'in Matbuat Müdürü Macit Bey zor anlar yaşayacaktır. Macit Bey, muhalif kanadı elinden geldiğince iknaya çalışsa da başarılı olamaz. Macit Bey mizah gazetelerinin "mazarratlarını" ispata kalkar:

> Efendim, mizah gazeteleri lüzumsuz ve faidesiz olduğu gibi, bunların mazarratı da vardır. Keyfiyeti isbat edeyim.
>
> Malum olduğu vechile gazetelerin vazifesi iki türlü olacak: Birincisi muhafaza-i hukuk ve ikincisi mürebbilik vazifesidir. Muhafaza-i hukuk aksamını nazar-ı itibare almalı. Birincisi hukuk-ı şahsiye ve ikincisi hukuk-ı umûmiye ve üçüncüsü hukuk-ı siyasiyedir ki bir milletin ve devletin milel-ü düvel-i saireye karşı olan hukukudur.
>
> Hukuk mes'eleleri mesail-i müsbetedendir. Hukuk-ı şahsiyede ve hukuk-ı umûmiyede kanunlar ve hukuk–ı siyasiyede muahedeler vardır ki mesail-i mezkûrede bunlar esastır. Bu misillü mesâil-ı mühimmede yâvegûluğun hiç lüzumu yoktur. Hukuk-ı şahsiye metanete mütevakkıf ise hukuk-ı umûmiye ve siyasiye daha ziyade metanete mütevakkıfdır.
>
> Bu işlerde teeddüb ederim amma adeta soytarılığın hiç lüzumu yoktur. Terbiye bahsine gelince: Bunun da dört sınıfı vardır ki; terbiye-i zatiye, terbiye-i beytiye ve terbiye-i umûmiye ve terbiye-i siyasiyedir.
>
> Bunların cümlesi vezaif-i mühimmedendir. Bunlarda dahi yavegûluğun, soytarılığın lüzumu yoktur. Vakıa bazı faidesiz şeyler vardır, amma zararı yoktur. Bunların ise mazarratı da vardır.
>
> Vakıa Avrupa'da mizah gazeteleri var, diyorlar. Biz onları taklide mecbur değiliz Biz Avrupa'nın tecaribinden istifade etmeliyiz. Bakalım Avrupa'nın ukalası, hükeması bu mizah gazetelerinden memnun mudur? Benim acizane bilişime göre memnun değillerdir. Mizah gazeteleri resimden âri olamazlar.[94] Resim denilen şeyi bir kere tefekkür etmeli. Resimin insana olan tesiratına bakmalı.

94 Bu noktada Macit Bey ya bilinçli olarak ya da farkında olmadan *Diyojen*'in "resimsiz" karikatürsüz çıktığını unutmuş gözüküyor. Toplam 183 sayı çıkmış olan *Diyojen*'de yalnızca üç tane karikatür vardır.

(Karikatür 1)
"İnanmak istemeyen inanmayabilir."
Hayal, 343, 21 Nisan 1293/ 3 Mayıs 1877.

Resim insanın havass-i maddiyesine hitab edermiş. Resim hüsn-engiz ve fazilet-amiz bir vak'a irae ederse havass-i zahireyi teskin eder. Bu yolda resimler asar-ı ilahiyenin ulviyetini göstermişlerse faideden hali kalmazlar. Bunlar faideli olduğu gibi aksi halinde olan resimler havassi zahiresi isyan eder. Aklın cisim üzerine olan hükmü gider. Sultan-ı akl mağlub olur.

Gençlerin müsinlerin iradesi elden gider. Bir iki misal ile isbat edeyim: Avrupa'da birtakım deniz hamamları falanlar vardır ki, o misilli mahallerin vukuatından olarak birtakım açık saçık resimler yaparlar. Hükema bundan müştekidir. Irz u edeb sahibi olan familya babaları bunların adını bile söylemezler. İşte bu suret terbiye-i beytiyeye aittir. Gelelim terbiyeyi siyasiyeye: Devletlerden birisi bir büyük hezimete uğradı ki, neticede hanedanın inkırazını mucib oldu. O esnada ben kendi gözümle gördüm ki galib olan devletin askeri şeklinde bir kocaman askeri yapmışlar, mağlub olan devletin askeri onun bacakları arasından geçip o devlet-i galibenin payitahtına kadar gidecekleri davasında bulunuyorlar. Böyle şeyler terbiye-yi siyasiyeyi bozar. Geçenlerde bir

gazete[95] kanadlı bir merkeb yazıp uçurmuştu (Bkz. Karikatür 1). Öyle kanadlı ve uçar gibi görünen resimlere herkes başka mana verir. Bazı dinler de sahib-i ecniha mahlûkat anlar.

Macit Bey'in bu, 'isbat'a dayalı konuşması dikkatle okunduğunda çelişkili sözleri hemen göze çarpacaktır. Avrupa'nın ukalası mizah gazetelerinden memnun olmadığı halde onu yasaklamaz. Zira bu nokta daha sonra düşüncelerini ifade eden dönemin önemli isimlerinden ve oturuma başkanlık eden Ahmet Vefik Paşa'nın dikkatinden kaçmayacaktır. Molière çevirileriyle mizaha ve tiyatroya çok değerli katkılarda bulunan Paşa, şöyle der: "Macid Bey'den işittik ki Firengistan'da çıkan mizah gazetelerinden memâlik-i mezkûre ukalası memnun değildirler. Öyle ise acaba bu devletler niçin men etmiyorlar?" Ayrıca Macit Bey'e göre mizah gazetelerinin yararları olsa da mazarratı daha ağır basmaktadır. Dolayısıyla külliyen kapatılmalıdırlar. Resimlerle (karikatürler kastediliyor) ilgili söylediği sözler ise inandırıcılıktan son derece uzaktır.

Macit Bey'in bu konuşmasına yanıt İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi'den gelecektir. Hasan Fehmi, matbuatın 'serbestîsi'ndeki yararlara da vurgu yaparak mizahın yararları ve terakkiye katkıları ve en önemlisi mizahın sosyal işlevini belirtmekle söze başlar:

> Verilen şu izahattan mes'elenin asıl muhtaç olduğu nokta anlaşıldı, diyemem. Bazı fena resimler olabilir. Lakin zat'i mes'ele, böyle bir mizah gazetesi neşrinde ne mazarrat olduğunu bilmektir. Terbiye bahsine gelince: Bir gazete resimlerinden ve mündericatından mes'ul olacak. Hukuk-ı hükümete, hürriyete dokunur ise cezasını çekecek. Kanun, gazetelere bu terbiyeyi vermek için yapıldı. Ve illa kanunun zevkı kalmazdı. Şimdiye kadar neşrolunan mizah gazetelerini nazar-ı tedkike alalım: Bunlardan ne mazarrat hâsıl oldu? Amma birisi bir kaç defa yolsuz bir madde yazmış, o da cezasını çekmiştir.

95 Bahsi geçen gazete Teodor Kasab'ın *Hayâl* adlı mizah gazetesidir. Burada çıkan bir karikatüre atıf yapılmaktadır. Bkz. Karikatür 1.

> İnsan bir tüfek atarsa birisini öldürebilir, amma böyle bir mahzuru olduğu için tüfeğin vücudunu kaldıramayız. Pek çok zevat vardır ki, ciddi gazete okumaz da mizah gazetesi okur. Eğer mizah gazeteleri başka memâlikte bulunmasalar bile bunları biz kendimiz yapmalıyız. Bunların çocuklar için dahi faidesi vardır. Her vakit ciddiyat ile uğraşmaktan tabiata yorgunluk gelir. Bunların tuhaf tuhaf fıkraları çocuklara talim-i huruf için medar olur. Hâsılı mizah gazetelerinin neşrinde bir gûna mazarrat olup olmadığı anlaşılamadı. Bazılarının yolsuzluğuna bakıp da cümlesini fena görmek lazım gelmez. Bunlar devletçe, milletçe muzır mı değil mi bunu anlamalı. Bana kalırsa mazarratları olamaz. Matlub olan şey terakki olup bunların kasrı ve mahvı değildir. terakki-i maarif mültezem mi değil mi? Her halde kanun dairesinde hareket şartıyle matbuat tevsi olunursa, maarif dahi o derece tevessu eder. Maarrif tevessu ettikçe servet-i sairece dahi terakki hâsıl olur. Matbuat ne kadar serbest olursa o kadar faide hâsıl edeceğine hiç şüphe etmemelidir. Yirmi sene evvelki halimiz ile şimdiki halimiz kıyas edilirse, şimdiki halimiz pek âlâ görülür. Vakıa elyevm Avrupa'ya nisbetle gerideyiz. Lakin eski halimize nisbetle pek çok terakki ettik. Bu da matbuat sayesindedir; binaenaleyh, ben mizah gazetelerini bir gûnâ mazarrat göremem.

Hararetli tartışma devam ederken arada başka mebuslar da söz alarak konuşurlar. Bunlardan bazıları mizah gazeteleriyle ilgili madde için "rey'inde bîtaraf" olacaklarını beyan ederler. Hasan Fehmi'yi destekleyen düşünceleriyle İstanbul Mebusu Solidi Efendi, mizahın bir başka sosyal işlevine ve tarihselliğine dikkat çeker ki kayda değerdir:

> Mizah gazetelerinin lüzumu malumdur, müsellemdir. Ciddi gazeteler icad olunmaksızın mizah gazeteleri icad olunmuştur. Dünya da komedya ile mizah kalkarsa, fenalığı tepelemek için elimizde bir silah kalmaz. (Bunların lüzumu yoktur) diyenlere taaccüb olunur. Ciddi gazetelerin yapamadıkları şeyi mizah gazeteleri yapar. Mesala hasislik üzerine birkaç bend yazar ise maraz-ı hissete düçar olan adamaları bu bendler ıslah eder. Şah-

siyata dair olur ise, nizam vardır. Yolunda ve nizamında gitmek şartiyle hizmeti büyüktür.

Muhalif kanat, mizah karşıtı bu yasaya olanca gücüyle karşı koymak için art arda söz alır. Birbirini destekleyen düşünceler daha çok duyulur Meclis-i Mebusan'da. İşte onlardan İstanbul Mebusu Hüdaverdi Efendi, Hasan Fehmi'yi destekleyerek "iki bin seneden beri şiir ve inşada ileri giden milletler, hep komedya ile ileri gitmişlerdir. Mizah dahi bir nevi komedyadır" der.

Konuya İslamî bakışı yansıtan sözler Kozan Mebusu Mustafa Efendi'den gelir. Aslında mebusun "şer'an memnudur" sözleri İslam'daki mizah anlayışını yansıtmaz.[96] Mebusun bu sözlerini Matbuat Müdürü Macit Bey'i desteklemek için söylemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Mustafa Efendi, sözlerinin sonunda "şer'an değil aklen" derken şeriatı konuya dâhil etmekten imtina etmiş olmalıdır. Mebusun çelişkiler içeren karşı düşüncesi şöyledir:

> Bizim şeriatımızda bunlara dair bahis vardır. Bunlar şer'an memnudur; amma denilecek ki bu memnuiyet hocaca memnudur; fakat işte Macid Bey'in dediğine bakılırsa, bunların memnuiyeti lüzumunu ukala dahi isbat ediyor. Birtakımları bunun menafiinden bahsediyorlarsa da ben şer'an değil aklen diyorum ki, bunların lüzumu yoktur.

Mizah gazetelerinin yasaklanmasına ilişkin bu maddeyi geçirmeye kararlı olan Macit Bey tekrar söz alır ve mizahın soytarılık demek olduğunu ve çocukların bundan istifade etmekten ziyade kötü etkilendiğini belirtir ve son olarak bir örnekle sözlerini tamamlar:

> ...dün ehibbamdan birisinin elinde Fransızca bir resimli gazete gördüm. Hayâ ederim, amma isbat-ı müddea için yine söylemeliyim: Bir çocuk eline bir tenkıye marpucu almış, valdesinin sualine cevaben: muzika çalıyorum, diyor. Bu resim bi-edebeanedir. Bir sözüm daha var: Bazı şeyler vardır ki, doğrudan doğruya söylenemez. Bu şeyler vakt-i istibdadın ahvalidir. Vaktiyle birtakım mecnunlar varmış ki

96 Bu çalışmanın giriş kısmında İslam'ın mizaha yaklaşımının nasıl olduğu belirtilmişti.

cinnet nikabı altında hakikatler beyan ederlermiş. Böyle şeyler vakt-i istibdad'da muvafık olabilir. Hamdolsun, şimdi adalet-i padişahî var, kanun var, hürriyet var. Öyle vesait-i habiseye hacet yoktur.

Mizahın soytarılık olarak nitelendirilmesi tepkilere yol açar. Buna karşı geliştirilen argüman, "o halde Karagöz de kaldırılsın. Komedyalar var, gazinolar var, saire enva-i lû'biyyat var ki hakikaten ahlakı bozarlar onları da defetmeli" şeklindedir. Bütün bu tartışmalardan sonra mizah karşıtı olan madde çoğunlukça reddedilir ve maddenin "tashih"ine karar verilir.

Mecliste mizahla ilgili madde tartışılırken mizah basınının konuya ilgisiz kalması beklenemezdi. *Çaylak*, konuya el atar ve meclisteki tartışmaları değerlendirmeyi ihmal etmez. Meclisteki tartışmalardan bir gün sonra konuyu sıcağı sıcağına gazetesindeki muhaverede şu şekilde ele alır:

(...)

--- Efendim yeni Matbuat Nizamnâmesi dün Meclis-i Mebusan'da kıraat olunmuş.

--- İyi ya bundan sana ne?[97]

--- Sana ne dimek! Hep bana hem adeta gavga bizim yorganın başına sebeb?

--- Sebeb?

---Sebebi bizim vücudumuzu mazarr görmüşler yuvamızı bozub kanadlarımızı kıracaklar bizi dünya yüzünü görmekten mahrum edeceklermiş.

--- Acayib!

--- Acayibi garayibi yok. Ölünüz diyorlar bundan sonra sizin için yaşamak caiz değildir, izale-i vücudunuza lüzum göründü diyorlar.

--- Pekâlâ! Lakin bu derece cezaya neden müstahak oldunuz?

---Bilmem.

97 Yazı olduğu gibi aktarılmış noktalama ve harf yanlışlarına müdahalede bulunulmamıştır.

--- Bilmem olmaz a elbette bir kabahatiniz olmalı? Kim bilir kimin nesini kaptınız, tehi yere bir adama ceza vermezler.

--- Şimdi öyle fes kapdıracak çocuk kalmadı şimdiki çocuklar bizden kapıyor.

--- Herhalde bir sebeb olmalı kendi halinde olana kimse bir şey dimez.

--- Hakikat bu müşkül! O halde bu kadar gailen var anların hali nasıl olacak!

--- Ah Kellecik sürüm sürüm sürünecek. Sefil olacak biliyorum ancak Farsicede bir deyim vardır «yavru kuşun yuvasını Allah yapar » dirler anınla müteselli oluyorum.

--- Bu yalnız sizin hakkınızda mı? Sairlere bir şey yok mu?

--- Anlara da var lakin bizimki gibi değil biz mahv oluyoruz.

--- Birader bu söylediklerine aklım irmiyor ayıb değil a fikrini anlayamadım?

--- İnanmak istemiyorum. Çünkü iki seneden beri bu kadar hidmet itdik mükafatı bu ----- Böyle şey olmaz yanlış anlamış olmalısın.

---Yanlışım yok heman artık eksik helal idin ne yapalım kader böyle imiş.

---Sair arkadaşlar ne diyor ?

---Ne disünler. Kazaya rızadan başka ne yapılır.

--- Efendim istirham itmeli.

---Bir yâdnâme tanzim itdik ama Allah tesirini halk eyleye.[98]

Mehmet Tevfik bundan sonra da konuya değinmeye devam eder. 145. sayıda Tevfik, özellikle mizah gazetelerine yönelik sansürün nedenini oldukça doğru tespit eder. Bunu yine yazdığı bir muhaverede şu soruyla vurgular: "Acaba mizah gazetelerinin tesiri ciddi gazetelerden ziyade mi?" sorusunun yanıtı da bir o kadar esprilidir:

98 *Çaylak*, nr. 142, s. 2.

> Orasını bilemem ancak şu kadarını bilirim ki bugüne kadar hiçbir mizah gazetesinin piyasayı alt-üst ettiğini[99] görmedim mündericatından hiçbiri sened ittihaz olunarak gerek münasebat-ı düveliyeye ve gerek diplomatlar beyninde bir mesele hudûsune sebebiyet virdiğini işitmedim.
>
> Hatta mizah tarikiyle beyan ittiğim bazı hakayıkın bile nazar-ı ehemmiyete alınarak tesirini müşahade itdim. Bununla beraber yine de mazarratımızdan bahs olunur...[100]

Çaylak'ta hemen her sayıda satır aralarında, sansüre ilişkin birkaç söz mutlaka bulunur. Uygulanan sansürün nedeni açıktır: "Otoriteyi korumak için, kişi ya da makama duyulan saygıyı ayakta tutmak gerekir (...) gülmenin kontrollü bir biçimde neye yöneldiğini bilerek gerçekleşmesi yıkıcı ve tahrip edicidir."[101]

Hemen belirtilmelidir ki sansürden muzdarip olan yalnızca *Çaylak* değildir. Bu dönemin hem mizah gazeteleri hem de *Basiret*, *İstikbâl*, *Vakit* gibi diğer günlük gazeteleri sansürden paylarına düşeni fazlasıyla alırlar. Ancak mizahın ve karikatürün gücü farklıdır. Cezası da bir hayli fazladır. Örneğin *Hayâl* mizah gazetesinin meşhur karikatürü Karagöz'ün "kanun dairesinde serbestî" şeklindeki esprisi, sahibi Teodor Kasab'a 3 yıl hapse mâl olmuştur. Elleri ve ayakları zincire vurulmuş Karagöz'e Hacivat sorar: "Nedir bu hal Karagöz?" Karagöz'ün yanıtı:

99 Burada atıf *La Turquie*, *Levant Herald*, *Levant Times* gibi yabancı gazeteleredir.

100 *Çaylak*, nr. 145, s. 2.

101 Levent Cantek, "Bir Alt Kültür Alanı Olarak Mizah Medyası: Markopaşa Örneği," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1999, s. 26. Aynı sayfada Levent Cantek, Umberto Eco'dan şu anlamlı satırları aktarır: "bir Yunan filozofu bize karşı çıkanların ciddiliğini gülerek dağıtmalıyız; gülmeye de ciddilikle karşı çıkmalıyız diyor (...) Halkın gülüşünü incelterek, kendisini sonsuz yaşama götürmesi ve onu etin, cinselliğin, yiyip içmenin ve çirkin isteklerin kışkırtıcılığından kurtarması gereken çobanların ciddiliğine karşı bir araca dönüştürecek silahları yoktur. Ama günün birinde biri çıkıp (...) kendisi de filozofluk taslayarak gülme sanatını ince bir silah yerine getirecek, ikna sanatının yerine alay sanatını, kefaretin sabırlı ve kurtarıcı imgelerinin yapısı yerine, tüm kutsal ve saygın imgelerin sabırsızca yıkılmasını koyacak olursa- ah o gün sen ve senin tüm bilgilerin alt üst olacak."

(Karikatür 2)
-- "Nedir bu hal Karagöz ?
--"Kanun dairesinde serbesti Hacivat"
Hayal, 319, 8 Şubat 1292/ 15 Şubat 1877.

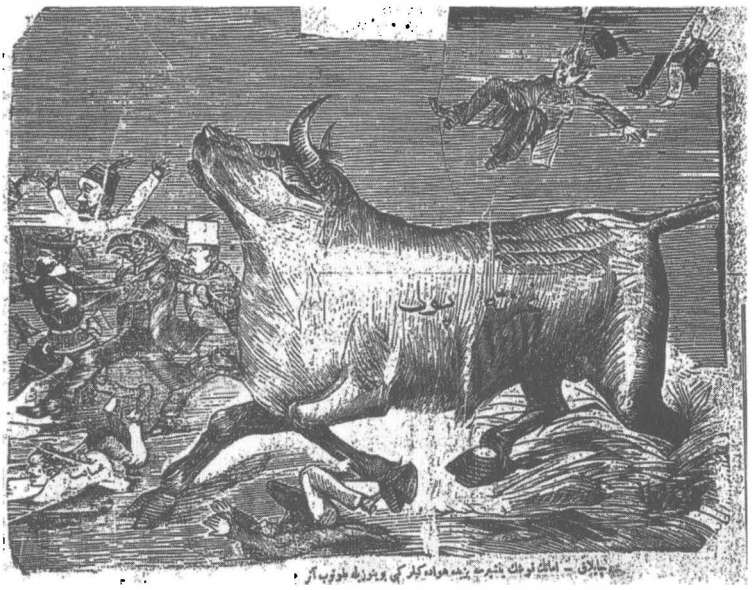
"Kanun dairesinde serbestî[102] Hacivad" olur[103] (Bkz. Karikatür 2). Bu karikatürden dolayı Teodor Kasab'ın aldığı 3 yıl cezayı yakın dostu Namık Kemal alaycı üslupla yazdığı mektupta tebrik eder.[104]

Çaylak'ta çok işlenen bir başka konu, gazetelere uygulanmaya başladığı günden itibaren gazetelerin 'belini büken' pul (gazete pulu) vergisidir. *Çaylak* yazarının pul vergisini "mezartaşı"na ben-

102 Kanun-ı Esasi'nin 12. maddesi aynı ifadeyi taşır.

103 *Hayâl*, nr. 319, 8 Şubat 1292/15 Şubat 1877.

104 Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, TTK, Ankara, 1969, s. 23-24.

(Karikatür 3)
Çaylak—Amanın koşun yetişirse bizi de havadakiler gibi boynuz ile tutub atar." Çaylak, 126, 4 Rebiülevvel 1294/ 29 Mart 1877.

zetmesi oldukça manidardır.[105] Çünkü pul vergisi ekonomik açıdan pek çok gazetenin kapanmasına neden olmuştur. Pul vergisine karşı olan sadece *Çaylak* değildir elbette. Pul vergisinin, ayırt etmeksizin her gazeteye uygulanmasını 126. sayıdaki çarpıcı karikatürle okuyucularına aktarır: Azgın bir boğa önüne geleni boynuzlamaktadır.

Boğanın önünde kaçışanlar (*Hayâl*, *Çaylak*, *Basiret*, *Vakit*), yere serdikleri (yani kapanan gazeteler olan *Sadakat* ve *Müsavat*) ve havada uçuşanlar (*İttihad* ve *Latife*) yer alır. Boğanın üzerinde "pul vergisi" yazmaktadır[106] (Bkz. Karikatür 3). Burada yer alan gazetelerin Türk gazeteleri olması dikkat çekicidir. "Gazete pulu" üzerine *Çaylak*'ta karikatürler ve yazılar peş peşe çıkar. Ali Fuat

105 *Çaylak*, nr. 132, s. 3.

106 *Çaylak*, nr. 126. 4 Rebiülevvel 1294/29 Mart 1877.

Bey'in kaleminden çıkan karikatürler Mehmet Tevfik'in yazılarıyla birleştiğinde çok daha güçlü bir etki yaratır.

Meselenin ne denli 'can yakıcı' olduğu her karikatürde çarpıcı temalarla işlenir. Örneğin bir karikatürde kadınlar (buradaki kadınlardan biri *Çaylak*'ı, diğeri Karagöz'ü yani *Hayâl* mizah gazetesini sembolize eder çünkü birinin başı *Çaylak*'tır, diğerininki Karagöz) kundaktaki bir çocuğu "Millet Meclisi" yazılı kapının önüne bırakmışlardır. Çocuğun üzerinde "gazete pulu" yazmaktadır. Kapıdaki devleti temsil eden görevli sorar: "kadınlar o çocuğa ne bırakıyorsunuz." Kadınlar yanıt verir: "ne yapalım besleyemiyoruz."[107] (Bkz. Karikatür 4) Bu kez hedef alınan yer "Millet Meclisi"dir. Hatırlanacağı gibi mecliste mizah gazeteleri üzerine hararetli tartışmalar yaşanmıştı.

Öyle anlaşılıyor ki *Çaylak*, "gazete pulu" başlığı altında bir verginin getirilmesinin sorumlusu olarak meclisi görmektedir. Karikatür, cami avlusuna bırakılan çocuk temasını hatırlatmakta ve "Bu çocuğa biz bakamıyoruz buyrun siz bakın" düşüncesini yansıtmaktadır. Bu noktada pul vergisi, sansür, rüşvet ve yolsuzluk, haksız kazanç gibi toplumsal yapıdaki huzursuzlukları ve olumsuzlukları (mizah unsurunu işin içine katarak) kendine meslek edinen mizah dergilerinin genel çizgileriyle bir değerlendirmesini yapmak yararlı olacaktır.

Bu dönem mizah gazetelerinin izledikleri yayın politikaları, gündelik gazetelerden aktarılan mizah unsuru taşıyabilecek haberler üzerinden bir yorum ve taşlama denemesi şeklindedir. *La Turquie, Levant Times, Ceride-i Havadis* gibi yerli ve yabancı gazetelerin haberleri tercih edilmektedir. Bu nokta aslında sadece mizah gazeteleri için değil, Osmanlı basınının geneli için geçerlidir.[108]

107 *Çaylak*, nr. 124.

108 Bu çalışma ölçeğinde yapılan Osmanlı basınına ait *Hakayıkü'l-Vekayi, Basiret* gibi gazetelerin taranması esnasında fark edilmiştir ki izlenen habercilik yöntemi *La Turquie, Levant Times, Levant Herald* benzeri yabancı gazetelerden alınan haberleri aktararak onlar üzerinden bir yorum yapılması şeklindedir.

(Karikatür 4)
--"Kadınlar o çocuğu ne bırakıyorsunuz?"
--"Ne yapalım besleyemiyoruz." Çaylak, 124, 29 Safer 1294/ 15 Mart 1877.

İlk bakışta, görünen şehir hayatı ve onun yarattığı sorunlar algılanır. Ancak gerçekte yazıların içeriği, toplumsal hayatın birçok yönünü yansıtır niteliktedir. Batı etkisi ve onun yarattığı ikili hayatın çarpıklıkları/komiklikleri hicvedilir. Gerçekte Avrupa gibi gelişmiş, medenî ve güçlü olmak kabul edilir bir düşünce tarzıdır ancak Avrupa'nın yüzeysel algılanması ve modernleşmenin toplumsal yaşama uygulanmaya kalkışılması çok ciddi eleştirilere neden olmaktadır. Farklı bir sosyal ve kültürel dokuya sahip olan Osmanlı toplumunda Avrupa'dan gelen veya getirilen yeniliklerin ortaya çıkardığı tuhaflıkların, uygulamada karşılaşılan zorlukların inceden inceye hicvedildiği fark edilebilir.

Osmanlı mizah basını, değişen çağla birlikte değişen sosyo-ekonomik ve toplumsal sorunları yansıtan bir karakter sergiler. Mizah basını Avrupa'daki hemen her türlü gelişmeden haberdardır ve

bunları dergi sütunlarında zaman zaman yansıtır. Siyasal, ekonomik ve sosyal olaylardan, bilimsel gelişmelerden, yeni buluşlardan örnekleri bu dergilerde izlemek mümkündür. Örneğin *Çaylak* yazarı Tevfik, buzdolabının keşfini şaşkınlıkla haber verir.

Osmanlı mizah basını kaynağını nelerden ve kimlerden alıyordu? Bu dönemin mizah anlayışı Karagöz hayal-bâzının, meddahın, Nasreddin Hoca ve Bektaşi fıkralarının etkisi altındadır. Bunu dergilere verilen isimlerden de gözlemlemek mümkündür. Dergi isimleri Karagöz oyun kahramanlarından müteşekkildir. *Hayâl*, *Beberuhi*, *İncili Çavuş*, *Baba Himmet* vb. Özellikle Karagöz etkisi, muhavere türü yazılarda göze çarpar. Bu yazılarda Karagöz ile Hacivat, mizah yazarının işlediği konu ekseninde karşılıklı konuşturulur. Günün 'menüsü' Karagöz ile Hacivat'ın karşılıklı atışmasından meydana gelir.

Basınla birlikte halk arasındaki Nasreddin Hoca ve Bektaşi fıkraları, meddahın ve Karagöz oyunlarının nükteleri halkın söylencelerinden mizah gazetelerine, yazılı bir kültüre geçişle yeni bir aşamaya gelecektir. Tuluata dayalı sözlü mizah bundan böyle sınırsız özgürlüğünden yoksun kalarak sansürle yüz yüze gelecektir. Mizah artık daha sıkı kontrol altına alınacaktır. Gazete ve dergilerdeki yazıların birer nüshası Matbuat Müdürlüğü'ne gönderilecektir. Tiyatrodaki oyunların metinlerine kadar sansür kurumu işletilecektir.

Üçüncü Bölüm

Diyojen ve *Çaylak*

Diyojen (1870-1873)

12 Teşrîn-i sânî 1286, (24 Kasım 1870[1]) mizah basın tarihi açısından önemli bir tarihtir. İlk siyasî mizah dergisi[2] olarak çıkan bir gazete, diğerlerinden çok farklıdır. Osmanlı'nın ilk siyasî hiciv ve mizah gazetesi, *Diyojen* adıyla basın hayatında yeni bir sayfa açacaktır. Ondan sonra *Asır, Geveze, Beberuhi, Çıngıraklı Tatar, Kahkaha, Hayâl, Çaylak* gibi mizah gazeteleri/dergileri Osmanlı basınında yer alacaklardır. Bu çalışmada anılan dergilerden bazıları kullanılmakla birlikte *Diyojen* ve *Çaylak* dergileri ağırlıklı olarak ele alınmıştır.

Diyojen'in imtiyaz sahibi, Kayserili bir Rum olan Teodor Kasab Efendi'dir. Kasab Efendi'nin dergisi 183 sayı çıkabilmiş ve daha sonra imtiyaz hakkı iptal edilerek yayın hayatına son verilmiştir (29 Kanun-u evvel 1288/10 Ocak 1873). Dergi başlangıçta haftada bir defa çıkarken ilginin artması üzerine önce haftada iki, daha sonra da üç defa çıkmaya başlamıştır. Türkçe *Diyojen* çıkmaya başladığında *Diyojen*'in Fransızca ve Rumca nüshalarının bir süreden beri yayınlanmakta olduğu, Teodor Kasab'ın kaleme aldığı mukaddime yazısından anlaşılmaktadır.[3] Daha sonraki bir yazısında Kasab, derginin Ermenice de çıktığını belirtmektedir.[4] Dergi ayrıca ilave de çıkarmaktadır ancak bu ilaveler dergi koleksiyonlarında günümüze kadar muhafaza edilememiştir.

Adını Sinop'ta yaşamış Yunanlı filozof Diogenes'ten alan *Diyojen*[5] dergisi, filozofun felsefesini özetleyen ünlü deyişini kapağına

1 Bu tarih, *Diyojen*'in ilk kez Türkçe olarak yayınlanmaya başladığı tarihtir.

2 Bu tarihe kadar Osmanlı'da siyasî mizah gazetesi yoktu. Daha önceleri 1867'de *Terakki* gazetesi bir eğlence ilavesi vermekteydi. Ancak bu ilave, mizah içeriğinden uzaktı.

3 *Diyojen*, nr. 1, s. 1.

4 *Diyojen*, nr. 19, s. 1.

5 *Diyojen*, bilindiği gibi Latince bir sözcük ve Dionysos tanrısındandan geliyor. İçkiyi, şarabı bulup insanların eğlenmelerine, gülmelerine olanak sağlayan Dionysos bir Anadolu tanrısıdır. Bkz. İ. Zeki Eyüboğlu, *Gülen Anadolu*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1977, s. 17. Dionysos, aynı zamanda mizahın atalarından biri olarak zikredilmektedir. Bkz. Öngören, age, s. 41.

taşıyarak temel düsturunu da ilan etmiştir: "Gölge etme başka ihsan istemem." Logosunda da aynı düstura uygun olarak bir şarap fıçısı ve o fıçının içinde ak sakallı, ak saçlı, 'bir lokma bir hırka' halindeki ihtiyar, önünden geçen Romalı komutana (İskender) yukarıdaki sözlerle seslenmektedir. Aslı Fransızca "Otte-toi de mon soleil" olan bu ifadeyi, Direktör Ali Bey'in Türkçe'ye çevirdiği, Necip Asım'ın basın anılarında belirtilmektedir.[6]

Diyojen dergisinin detaylarına geçmeden önce derginin sahibi Teodor Kasab üzerinde kısaca duralım. Teodor Kasab çocuk yaşta geldiği İstanbul'da bir kumaş mağazasında akrabasının yanında çalışırken mağazada bir Fransız zabitiyle tanışır ve ona küçük bir iyilik yapar. Zabite, fiyattan dolayı aldatılmak istendiğini fısıldar. Bu, zabitin hoşuna gider. Zekâsı ve dürüstlüğü sayesinde bu zabit tarafından Paris'e götürülür. Onu götüren kişi Alexandre Dumas Pére'in yeğenidir. Dumas, bu Rum gencini çok sever ve onu okutur. Dumas'yla başlayan bu ilişki, Teodor Kasab için tam bir dönüm noktasıdır. Kasab, Dumas'nın hem yakın dostu hem de özel sekreteridir artık.[7]

Kasab Efendi'nin, Dumas gibi seçkin isimlerin olduğu Fransız yazar-çizer çevrelerinde yetişmesi, onun gazetecilik ve mizah kültürünü geliştirmiştir. Ayrıca 13 yıl Alexandre Dumas'nın özel sekreterliğini yapmış olması, onda belli bir mizahî üslup da şekillendirmiş olmalıdır.

Diyojen çıktığı andan itibaren yoğun bir ilgiyle okunmuş ve tirajı yüksek bir mizah gazetesi olmanın ötesinde siyasî hiciv yazılarıyla kısa zamanda hükümet-i seniyyenin dikkatini celb etmiştir. Daha 4. sayısında üç ay süreyle kapatma cezasına çarptırılarak 'tatil' edilmiştir. Tatile sebebiyet veren yazının konusu ise Bağdat'ı ziyaret eden İran Şahı'nı mahiyetiyle birlikte alaycı bir dille yermesidir. Bundan sonra *Diyojen* yayın hakkı iptal edilene dek dört

6 *İkdam* yazarı Necip Asım'ın basın anılarından aktaran Ziver Öktem, "Basın Tarihine İlişkin Anılar, Tanıklıklar" *Müteferrika*, S. 34, Güz 2008, s. 133-186, 185.

7 Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 586.

defa daha "tatil" edilmiştir.[8] *Diyojen*, şehir hayatı etrafında şekillenen bir mizah anlayışı sergiler gibi görünürse de gerçekte o, imparatorluğun bütün sorunlarını hicvederek efkâr-ı umûmiyeyi, Yeni Osmanlılar'a da yakın olan kendi perspektifi doğrultusunda etkilemeyi başarmıştır. Varaka adıyla dergide yayınlanan okuyucu mektuplarından bu izlenimi edinmek mümkün.

Diyojen'in yazar kadrosuna bakıldığında efkâr-ı umûmiyeyi ne denli etkilediği anlaşılabilir. Zira kadrosunda dönemin en etkili kalemlerine sahip 'edib'leri yer almaktadır.[9] Teodor Kasab Paris'teyken Namık Kemal'le ve Yeni Osmanlılar'la tanışır. Namık Kemal'le aralarında çok çabuk bir dostluk gelişir. Kasab İstanbul'a döndüğünde *Diyojen*'i çıkaracak ve Namık Kemal de burada yazılar yazacaktır. Sadece Namık Kemal değil Ebüzziya Tevfik, Direktör Âli Bey, Menapirzâde Nuri Bey ve Kayazâde Reşad Bey gibi dönemin önde gelen isimleri *Diyojen*'in yazar kadrosunda yer alan ve tespit edilebilenlerdir.[10] Şimdiye kadar tespit edilenlere [11] ilave olarak bu çalışma çerçevesinde saptanabilen bir diğer isim Basiretçi Ali'dir. Çok kısa bir süreliğine *Diyojen*'de yazılar kaleme almıştır. Basiretçi Ali Efendi'nin[12] dergide bir süre çalıştığı bizzat Teodor Kasab tara-

8 Gazetelerin 'tatil edilmesi' deyimi mizah gazetelerinde bir yergi biçimidir

9 Teodor Kasab 14. sayıda *Diyojen*'in maaşlı yazarlarının olduğundan bahseder. Bkz. *Diyojen*, nr. 14.

10 Ebuzziya Tevfik, a.g.e., s. 479-480.

11 Bkz. Ziyad Ebüzziya, "*Diyojen*," *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9., 1994, s. 479-480. Ayrıca Bkz. Şükran Oğuz, "Tanzimat Döneminde Mizah ve *Diyojen* Gazetesi," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 1998, s. 39-40.

12 Burada Basiretçi Ali Efendi'nin hayatı hakkında bilinmeyen bir noktanın belirtilmesi yararlı olacaktır. Çünkü onunla ilgili yapılan çalışmalarda bu nokta üzerinde bir bilgi mevcut değildir. Basiretçi Ali Efendi'nin *Diyojen* dışında daha sonra Teodor Kasab'ın *Hayâl* ve *İstikbâl* adlı gazetelerinde de yazdığını *Çaylak* Tevfik, 31 numaralı *Çaylak*'ta belirtiyor. Bu yazıya göre Basiretçi Ali Efendi *Diyojen*'de çalışırken başmuharrir olan Teodor Kasab ondan bir yazı kaleme almasını ister. Ali Efendi de Güllü Agop'un oyuncularına Türkçe dersi verdiği için bunu yerine getirmez ve bundan sonra Kasab ile Ali Efendi'nin arası açılır. Ancak daha sonra tekrar her nasılsa aralarındaki dargınlık ortadan kalkar ve bundan sonra Basiretçi Ali Efendi *İstikbâl*'de ve *Hayâl*'de yazılar yazar. Fakat bir süre sonra yolları

fından 14. sayı ve 168. sayıda da belirtiliyor.[13] Bunu bir başka kaynaktan daha tespit etmek mümkündür. Mehmet Tevfik'in çıkardığı *Çaylak* mizah gazetesinin 31. sayısında da bu nokta belirtiliyor.[14] Bunlara ilave olarak Ziya Paşa'nın da dergide yazılarının yer aldığı Şerif Mardin tarafından belirtilmektedir.[15]

Diyojen ilk çıktığında anlaşılan mizahın gücü etkisini çabuk göstermiş ve efkâr-ı umûmiyeden beklenmedik bir şekilde yoğun ilgi görmüştür. Daha ilk sayıda *Diyojen* kapış kapış alınmış, matbaa ikinci baskıyı yapmak zorunda kalmıştır. Teodor Kasab bunu, *Diyojen*'in ikinci nüshasında "Vecibe" başlığı altında şaşkınlıkla şu şekilde belirtir:

> *Diyojen* âmmenin hüsn-i kabulüne mazhar oldu. Hatta birinci nüshasından bir tane kalmadığı için bir tertib daha tabına mecbûriyet göründü. Bu kadar rağbet ve kabule sezâ değilken gösterilen hüsn-i nazar meslekî esleminde devama şevk ve gayret verdiğinden borçlu olduğu teşekkür vecibesini nâil olduğu teveccühât-ı ammeyi zâil etmemeye çalışmakta ifâ edecektir.[16]

Teodor Kasab, *Diyojen*'in aleyhine yürütülen 'kampanya'lara da bir fıkrayla yanıt vermeyi ihmal etmez. "Hazret-i Cebrail Hakk ile Hased'e hitaben 'Cenab-ı Hakk birinizin arzu ettiği şeyin iki mislini diğerine verecek' demesi üzerine hased cevapta müsâraatla 'bir gözümün kör olmasını isterim' demiştir."[17]

Diyojen teşekkür yazısında da belirttiği gibi yayın hayatı boyunca 'âmme'nin teveccühâtını hiç kaybetmemiştir. Bazı sayıları

tekrar ayrılır. Bkz. *Çaylak*, nr. 31, s. 3.

13 *Diyojen*, nr. 14, s. 1, Bu sayıda Teodor Kasab, Basiretçi Ali'nin artık dergide çalışmadığını okuyucularına duyuruyor. *Diyojen*, nr. 168, s. 1. Burada ise Kasab, Basiretçi Ali'nin "Osmanlı Tiyatrosu" başlıklı yazıyı kaleme aldığını belirtiyor. Bu yazı *Diyojen*'in 2. sayısında yayınlanmıştır. Bkz. *Diyojen*, nr. 2, s. 4.

14 *Çaylak*, nr. 31, s. 3.

15 Ziya Paşa'nın *Diyojen*'de yazılar yazdığını Şerif Mardin kaydeder. Ancak Şerif Mardin kaynak zikretmez. Bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin...*, s. 77.

16 *Diyojen*, nr. 2, s. 1

17 *Diyojen*, nr. 2, s. 1

ikinci ve hatta üçüncü baskı yapmıştır. Bunun anlamını, derginin efkâr-ı umûmiye tarafından kabul görmesinden başka, ülkedeki mevcut yapıya karşı muhalif bakışın halk[18] tarafından kabulüdür şeklinde okumak da mümkün. *Diyojen* kaleme aldığı 'zehir zemberek' yazılarla siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın her alanına yönelik düşüncelerini açıklamaktan kaçınmamıştır. Basına karşı uygulanan sansüre rağmen Teodor Kasab, aynı muhalif çizgisini yayın imtiyazı elinden alıncaya kadar sürdürmüştür. İlk sayıdaki mukaddimesinde Teodor Kasab, amacını şu şekilde açıklar:

> ...*Diyojen* Çend-i mahdan beri Fransızca ve Rumca neşr olunmakta olub maksadı ise efkârı umûmiye ve hükümet-i seniyyeye tercemanlık ve ahlak u terbiye ve vatanımıza ecnebi olan şeyler hakkında ta'rîz ü istihzâ ile terze-bânlık olduğundan...böyle gayet müşkil ve nazik bir vazifeyi iltizam eylemiştir.[19]

Derginin yazıları, yukarıda belirtilen yazar kadrosu tarafından yazılmışsa da makale ve fıkralarda imza olmadığından bazı yazılar dışında hangilerinin kime ait olduğu bilinmemektedir. Şinasi'nin ölüm haberini veren tek imzalı yazı Ebüzziya Tevfik'e aittir.

Diyojen bir mizah dergisi olmasına karşın sadece üç[20] karikatür yayınlamıştır. Bunun nedeni üzerine *Diyojen*'le ilgili yapılan çalışmalarda durulmamış ve soru yanıtsız kalmıştır. *Diyojen*'deki karikatürler 74. 121. ve 123. sayılarda çıkmıştır. Karikatürlerin konusu *Diyojen*'in en yoğun taşlamalarda bulunduğu üç temayla

18 Burada "halk"la kastedilen, daha çok payitahtın okumuş yazmış kesimidir.

19 *Diyojen*, nr. 1, s. 1

20 *Diyojen* koleksiyonunda yapılan taramada üç karikatür tespit edilebilmiştir. Ancak 130. sayıda "Matbuat Nizamnamesi" başlıklı yazıda dergide 4 karikatürün çıktığını çağrıştıran bir ifade yer alır: "...Gazetemizin nihayetine iki resim koyduk kapandık. Üst tarafında altmış bir ve yetmiş bir numerolu nüshada dahi uzun kulaklı birer resim neşreyledik. Bir şey demediler..." *Diyojen*, 130, s. 1-2. Bu ifadeye göre 61. ve 71. sayılarda karikatür olması gerekir ancak bu sayılarda karikatür yoktur. Ancak belirtildiği gibi sadece 74. 121. ve 123. sayılarda olmak üzere toplam üç karikatür bulunmaktadır.

(Karikatür 5)
"Güya payitaht ile havalisi beyninde intikalatı kolaylandırmak pek elzem imiş de" Diyojen, 121, 13 Mayıs 1288 / 25 Mayıs 1872.

ilgilidir: Atlı tramvay, Sadaret ve hükümet, Ermeni harfleriyle yayınlanan Türkçe *Manzume-i Efkâr* gazetesinin sahibi Ahbar Panosyan ve burnu. (Bkz. Karikatür 5, 6, 7)

Atlı tramvay için kullanılan "tekerlekli şabanlar"[21] benzetmesi, *Diyojen* için çok verimli bir mizah malzemesi olmuştur. Daha doğrusu traji-komik bir durumdur bu *Diyojen* için. Bir yanıyla komik, gülünesi olaylar yaşanırken diğer yandan iç burkan, dramatik sahneleri okuyucunun gözleri önüne serer. Kopmuş kollardan, bacaklardan, sakat kalan ve ölen insanlardan söz ederken

21 *Diyojen*, bu ilk atlı tramvayları "tekerlekli şabanlar" olarak nitelendirmektedir. Örnek için bkz. *Diyojen*, nr. 19, s. 3.

(Karikatür 6)
"Girenlere günlük tütsüsü, çıkanlara na burun"
Kapının üzerinde "Bâb-ı âli" yazılı. Kadının üzerinde sağda "La Turque" solda "Günlük" yazılı. Diyojen 123, 20 Mayıs 1288 / 1 Haziran 1872.

tramvayın işletme sahibi[22] "Kara Panos Efendi"ye duyulan öfke de dillendirilir.[23]

İlk şehiriçi kamu taşımacılığı[24] yapan "tekerlekli şabanlar" başlı başına bir sosyal fenomendir. İstenilirse tramvay etrafında dönemin sosyo-kültürel portresi bile çizilebilir. Çünkü konu, *Diyojen*'de

22 İstanbul'da 1869'da kurulan Dersaadet Tramvay Şirketi'nin ilk tramvayı atlıydı ve sahibi Konstantin Karapano Efendi'ydi. Bkz. Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Dost Yayınları, Ankara, 2001, s. 446.

23 *Diyojen* yazarı, tramvayla ilgili her bahiste sahibinin adını bu şekilde anardı: "Kara Panos Efendi".

24 Mizah dergilerine dayalı olarak yapılan İstanbul'daki ulaşım ve sorunlarıyla ilgili bir çalışma için bkz. Mehmet Yavuz Erler, "Mizah Dergilerinin Işığında 1870-1875 Tarihleri Arasında İstanbul'da Kara Taşımacılığı," *Tarih ve Toplum*, Sayı 204, Aralık 2000, s. 25-30.

(Karikatür 7)
Diyojen 74, 23 Teşrinisani 1287/ 5 Aralık 1871. Yazısız.

her yönüyle irdelenir ve işlenir. Bu bağlamda dergideki yazılar hukuk, cinayet, insaniyet, gelenek-görenek, ekonomi ve hatta hayvan sevgisine kadar çeşitli başlıklarla rengârenk bir görünüm sunar buradaki yazılar.[25] Özellikle "hicab perdesi" gibi toplumsal değerlerin çözülmesine yönelik taşlama, yeni teknolojilerin geleneksel yapıda çözülmelere yol açmasına çarpıcı bir örnek teşkil eder.[26] Bu konuya, çalışmanın "Moda ve Kadın" başlıklı kısmında değinilecektir.

Sadaret ve hükümete yönelik hicivsel yazılar, sansüre rağmen dergi sayfalarındaki en etkili tür olarak zikredilebilir. Kalemi güçlü ediplerin amaçları düşünüldüğünde konunun hayatiyeti de anlaşılır olmaktadır. 163. sayıda satır arasında *Diyojen* yazarı şu cümleyi kullanır: "Maksadım halka asıl hürriyet-i insaniyenin ne olduğunu göstermek."[27] Bu amacı taşıdığı ve "hakikati latife şeklinde tasavvur ettiği" için hükümet-i seniyyenin taltifiyle karşılaşması da kaçınılmaz olmuştur.

Diyojen'in, hükümet icraatına ve suistimallerine dair fıkra ve makalelerinin, halkı "uyandıracak" ve hükümeti "kızdıracak" mahiyette olması huzursuzluğa yol açacak düzeydedir. Zira 123. sayıdaki bu karikatür *Diyojen*'in bir süreliğine "tatil"e girmesine yol açar. Kari-

25 İstatistiksel bir bilgi vermek gerekirse *Diyojen*'in toplam 183 sayısında tramvayla ilgili 25'in üzerinde yazı vardır.

26 *Diyojen*, nr. 120, s. 3. "Aynen Varakadır" başlıklı okuyucu mektubu.

27 *Diyojen*, nr. 163, s. 3-4.

katürdeki mesaj, gazetelerin iktidardan uzaklaştırılanları (Mahmut Nedim Paşa Kabinesi) yermesi ve onların yerine gelenlere (Mithat Paşa ve Kabinesi) övgüler düzmesi âdetini kınamaya yöneliktir.

Son karikatür Panosyan'la ilgili görünürse de tam bir toplumsal eleştiri niteliği taşır. Konu sadece Panosyan'ın burnu ya da kulağı değildir. Panosyan'la ilgili *Diyojen*'deki yazıların hepsinde onun ya burnundan ya da kulağından teğet geçilir. Ancak bu karikatürde konu "uyumsuzluk"tur. Tuhaf görünümlü bu "yaratık", eski ile yeninin barışık olmayan çelişkisini yansıtır niteliktedir.[28].

Şalvar üstüne giyilen ceket, ceketin içindeki papyonlu "frenk" gömleği ve medeniyeti simgeleyen ve boyuna takılan kravat, geleneksellik ile modernliğin eğreti bir görünümüdür. Karikatüre ilişkin *Diyojen*'in kendi açıklaması şöyledir:

> Dünyada her uzun ve sivri kulaklı zî-rûhun Panoszâde olması mı lazım gelir? Hem de resmin yalnız kulaklarına mı dikkat etmeli? Ama diyeceksiniz ki dikkate hacet yok. İptida göze çarpan kulaklardır. Varsın olsun! Biraz da kıyafetine bakmalı değil mi? Baksanıza resimdeki kıyafet ve şalvar ile entarinin üzerine bir palto ve daha yenice medeniyet ışığını görmeye başladığı anlaşılmak için acele bir de frenk gömleği giymiş ve insana benzemek için her ne lazım ise yapmış ise de henüz benzeyememiş bir şekl-i acaib ve heykel-i garibdir.[29]

Diyojen'de bu üç karikatürün dışında derginin son sayfasında çeşitli ilanlar ve "varakalar" yer alır. *Diyojen*'de okuyucu mektupları "Aynen Varakadır" başlığıyla yayınlanır. Okuyucu mektupları dergi ile okur arasındaki ilişkiyi yansıtması açısından önemlidir. Ancak burada akla şöyle bir soru gelebilir: Bu varakalar gerçekten okuyuculardan mı geliyordu? Çeşitli kaygılar-

28 Bu karikatürün hemen üzerinde *Diyojen*'in bir başka açıklaması daha vardır. Bu "acayip" yaratığın ne olduğunu bilenlere bu sayıya yani 74. sayıya kadar *Diyojen* dergilerinin "meccanen" yani parasız verileceği belirtilir. Açıklama şöyledir: " Şu acayib mahlûkun ne idüğünü bilene *Diyojen*'in ilk nüshasından bu nüshasına kadar olan numeroları meccânen virilecektir." *Diyojen*, S. 74, s. 4.

29 *Diyojen*, nr. 77, s. 1.

dan ötürü dergi yazarlarının bunları kaleme almış olma olasılığı da vardır.[30] Fakat bu sadece bir sorudur ve bu sorunun yanıtını vermek oldukça zordur. Sadece bazı yazıların genel havasından dergi yazar kadrosundan birilerinin kimi yazıları kaleme almış oldukları öne sürülebilir.[31]

Dergiye gelen varakalara bakıldığında (eğer bunların doğruluğunu kabul edersek) hemen her kesimden (hamallardan bile) okuyucunun yazısını bulmak mümkündür. Varakalardan anlaşıldığı kadarıyla okur, dergisinden memnundur. Zaman zaman memnun olmayanların varakaları da dergide yayınlansa da hava çoğunlukla olumludur. Memnun olmayanlardan bazılarının dergiyi bastıkları dahi görülür. Hakkında çıkan bir yazıyı beğenmeyen imam, dergiye gelerek tepkisini öfkeyle dışa vurur. Fakat *Diyojen*, onu sakinleştirerek olayı kapatır.

Diyojen'de işlenen konular dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik olaylarının canlı bir görüntüsünü sunar niteliktedir. Kalemşörler, konulara son derece vâkıftırlar. Dış politika, uluslararası ilişkiler, iç politika, tiyatro, moda ve kadın, matbuat ve sansür, ekonomi, demiryolları, Şirket-i Hayriye ve vapur seferleri, Rasathane Müdürü Kombari, Bulgar ve Rum kiliseleri, Ermenilerin Hasonist ve Antihasonist diye ikiye ayrılmaları, Mısır Hidivi İsmail Paşa, *Courrier d'Orient* gazetesi ve muharriri Gianpietri/Giampietri,[32] Paris Komünü gibi konular dergide yer alır. Bu

30 Böyle bir şüpheyi, II. Meşrutiyet dönemi mizahıyla ilgili yaptığı çalışmada Palmira Brummett de ifade eder. Bkz. Palmira Brummett, a.g.e., s. 106

31 Bu konuyla ilgili bir örnek için bkz. *Diyojen*, nr. 135, s. 1.

32 Bu gazete ve sahibi Yeni Osmanlılar hareketinde çok önemli bir role sahiptir. Ebüzziya Tevfik, bu gazeteden bol bol bahseder. Gazete matbaası ve gazete sahibi Jean Pietry'nin evi adeta Yeni Osmanlılar hareketinin bir "karargâhı"gibidir. Çoğu buluşma bu mekânda gerçekleşir ve kararlar yine burada alınır. Yeni Osmanlılar'ın çoğu isminin yurt dışına kaçmasında Jean Pietry'nin adı geçer. Bkz . Ebüzziya Tevfik, a.g.e., s. 111 vd. Gazetenin sahibinin adı *Diyojen*'de Osmanlıca harflerle "Can Piyetri" olarak yazılmıştır. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde bu ismi "Giampietry" olarak zikreder. Şerif Mardin, gerçek yazılımın "Jean Pietry" olduğunu belirtir. Bkz. Şerif Mardin, a.g.e., s. 43.

konular üzerinde, çalışma çerçevesinde durulacağından burada sadece başlıkları vermekle yetinilecektir.

Dergide Ahmet Vefik Paşa tarafından tercüme edilen *Hikâye-i Hikemiye-i Mikromega*[33] ve Teodor Kasab'ın tercüme ettiği Alexandre Dumas'nın *Monte Kristo*'su tefrika halinde bir süre yayınlanmış ve daha sonra bundan vazgeçilmiştir.

Çaylak (1876-1877)

Osmanlı mizah basın tarihinde adını, sahibine lakap olarak bırakan tek mizah dergisi *Çaylak*'tır.[34] Sahibi Mehmed Tevfik, hemen her referansta *Çaylak* Tevfik olarak anılır. Diğer bir lakabı da geçirdiği çiçek hastalığının bıraktığı izlerden dolayı Çopur Tevfik'tir.[35] İçkiye düşkünlüğü ve çiçek hastalığı fizyolojisini bir hayli etkilemiş, kara kuru bir profil ortaya çıkarmıştır. Ancak bu dış görünüşünün altında son derece hoş sözler söyleyen latife dolu bir mizaç vardır.[36]

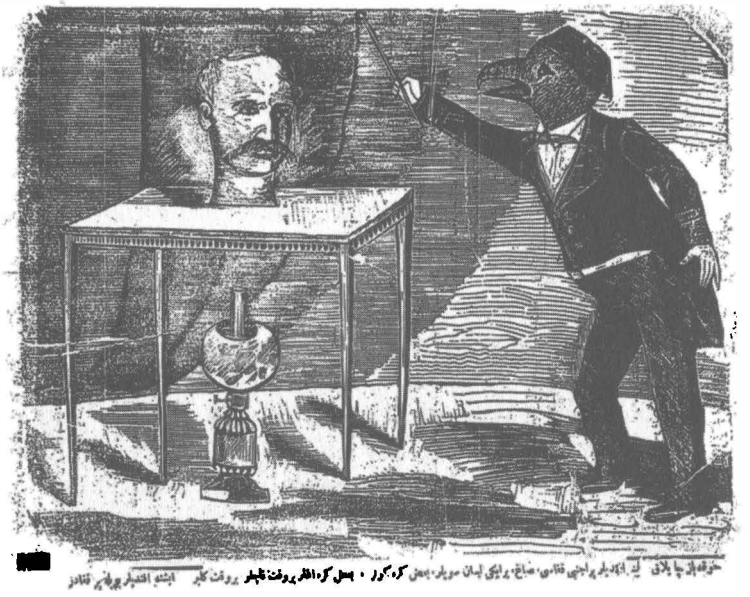
Çaylak Tevfik, halk tabakasından bir ailenin çocuğudur. Babası Yeniçeri Ocağı'nın eski bir askeridir ve bir süre yüksek rütbeli

33 *Diyojen*'de 62. ve 66. sayılarda yayınlanmıştır.

34 Mehmet Tevfik'in dergisine *Çaylak* adını verişinin öyküsünü Necdet Rüşdü Efe şu şekilde sunar: "Duyduğumuza göre, henüz iki yaşında iken, giydiği kıpkırmızı fistanla bahçede oynadığı sırada, bu renge musallat bir çaylağın hücümuyla elbisesi yırtılmış. Bu hatıra şuur altında o kadar yer bırakmış olacak ki ilk Türk mizah gazetesi olarak çıkarmaya başladığı mecmuaya *Çaylak* ismini seçmiştir". Necdet Rüştü Efe, *Türk Nükteciler*i, İstanbul, 1967, s. 87. Efe, burada ilk Türk mizah gazetesi derken yanılır. İlk Türk mizah gazetesi *Terakki* gazetesinin bir eki şeklinde çıkmıştır. İlk müstakil mizah gazetesi ise *Diyojen*'dir.

35 Örneğin *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde Ebüzziya Tevfik ondan Çopur Tevfik diye bahseder. Ancak çok kısa bir değinmedir bu ve ona dair hiç bir bilgi aktarmaz. Çopur Tevfik, dönemin önde gelen gazetecilerinden ve düşünürlerinden biri olmasına karşın Ebüzziya'nın ondan "iki satır" bahsetmesi onu kayda değer bir kişilik görmemesi gibi bir düşünceyi de akla getiriyor. Çünkü Ebüzziya Çopur Tevfik'le karşılaştığı mekândaki kişiler hakkında fazlasıyla bilgi aktardığı halde onun kişiliği ve düşüncelerine dair bir tek söz bile etmez. Bkz. Ebüzziya Tevfik, 1973. 111 vd.

36 Ahmet Rasim, *Muharrir, Şair, Edib*, haz: Kazım Yetiş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980, s. 55.

(Karikatür 8)
"Hokkabaz Çaylak : Efendiler bir ecnebi kafası. Sağ [dece] bir iki lisan söyler. Bazı kere güler. Bazı kere ağlar bir vakit kaçar. Bir vakit gelir. İşte efendiler böyle bir kafadır."
Çaylak 112, 1 Safer 1294 / 15 Şubat 1877.

vezirlerin kapı çuhadârlığı hizmetinde bulunmuştur. Babası bundan başka, Mahmutpaşa'da dönemin edip ve şairlerinden oluşan seçkin kişilerin uğrak yeri olan kahvehane ya da berber dükkânı işletmiştir (bu nokta hakkında kesin bir bilgi yoktur). Bu temel bilgiler Mehmet Tevfik'in yetiştiği ortam itibarıyla edindiği halk kültürünü ve eski âdet ve geleneklere olan düşkünlüğünü göstermesi açısından önemlidir.[37] Onun mizah anlayışında birebir görülebilcek unsurların ana kaynağı bu atmosfer olmalıdır.

37 Ömer Faruk Akün, *"Çaylak* Tevfik," *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3., 1993, s. 240.

Çaylak Tevfik'in tahsiline ilişkin sicilinde sadece Beyazıd Rüşdiyesi'nde okunan dört yıl kayıtlıdır. Bâb-ı Seraskerî Nizamiye Kalemi ve Hazine-i Hassa Mektubî Kalemi dışında çeşitli memurluklar yapmış ve daha sonra şairlik ve gazeteciliğe merak salmıştır. Daha yirmi yaşındayken 1863'te Şinasi'nin tertiplediği *Fatin Tezkiresi*'nde, tarih tarzında yazıları da bulunan bir şair olarak yer alır. *Muhbir*'le başlayan basın hayatı onun çile dolu gazeteciliğinin de başlangıcını oluşturacaktır. Vilâyet resmî gazetesi *Hüdavendigar*'ı çıkarmasının ardından günlük siyasî gazeteler olan *Asır* (1870) ve *Osmanlı* (1877) gazetelerini çıkarmıştır. Bundan başka *Letaif-i Asar* (1868), *Geveze* (1875) gibi mizah dergilerinin sahipliğini ve yazarlığını yapmıştır. Dönemin önemli isimlerinden Ahmet Mithat, Ali Suavi, Namık Kemal gibi Jön Türk yazar kadrolarının yer aldığı gazetelerde yazılar yazmıştır.[38] *Terakki, Basiret, Vakit, Tercümân-ı Hakikat, Tarik* gazetelerinde çalışmış, çok sayıda folklorik eser vermiştir.[39] Verdiği eserlerden

38 Mehmet Tevfik'in *Basiret*'te yazdığı yıllarda yukarıda isimleri zikredilen yazarlar dışında çok sayıda başka yazarlar da yer almaktadır. Tevfik, *Basiret* gazetesinde yazılar yazdığı gibi gazeteye muhabirlik de yapmıştır. Bkz. Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, haz: Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. XVII ("takdim" yazısında).

39 Cemal Kutay, Mehmet Tevfik'in çalıştığı dergiler arasında *Diyojen*'i de zikreder. Cemal Kutay, *Nelere Gülerlerdi?, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı*, İstanbul, 1970, s. 65. Oysa Mehmet Tevfik, *Diyojen*'in sahibi Teodor Kasab'la deyimin tam anlamıyla kanlı bıçaklıdır. Değil onun dergisinde çalışmak Teodor Kasab'ın adı bile onun için öfke nedenidir. Mehmet Tevfik, 162 sayı çıkarabildiği *Çaylak*'ta, hemen her sayıda Kasab'ın adını nefretle anar. Teodor Kasab'ı kimi zaman "vatan hainliği", "moskof uşaklığı"yla bile suçlar. Dolayısıyla Cemal Kutay'ın verdiği bu bilginin yanlışlığı ortadadır. İlave etmek gerekir ki Cemal Kutay'ın bu çalışmasının hemen her satırı yanlışlarla doludur. Cemal Kutay, dönemin *Çaylak* ve *Diyojen* gibi mizah dergilerinde olmayan muhavereler bile üretmiş, muhavereler arasına kendi düşüncelerini orijinalinde varmış gibi yansıtmıştır. Cemal Kutay, a.g.e., s. 103-104'de *Çaylak*'la Karabatak'ın muhaveresi şu açıdan çarpıcı bir örnektir. Böyle bir muhavereye *Çaylak*'ın 162 sayıdan oluşan koleksiyonunda yaptığımız taramada biz rastlayamadık. Başka çarpıcı ve karşılaştırması kolay bir örnek sayfa 77'deki karikatürün altındaki yazıdır. Bu alt yazıya Cemal Kutay iki paragrafa varacak kadar bir ilavede bulunarak derginin orijinalinde varmış gibi aktarmıştır. Oysa böyle bir yazı mevcut değildir. Bkz. Karikatür 8. Krş: *Çaylak*,

bazıları üzerine ünlü Türkolog Theodor Menzel'in çalışmaları bulunmaktadır. Daha da önemlisi Tevfik'in *İstanbul'da Bir Sene* adlı eseri üzerine Menzel bir doktora çalışması yapmıştır.[40]

Çaylak mizah dergisi neşredilmeye başlandığında (20 Kanun-ı sânî 1292/1 Şubat 1876) tıpkı *Diyojen* gibi o da "ammenin hüsn-ü kabulüne mazhar" olur. Matbuat dünyasına girmesiyle ilgili çok sayıda "tebrik" mektubu alır ve bunlardan bazılarını dergide yayınlar. Övgü mektuplarından birisi Basiretçi Ali Efendi'ye ait olmalıdır. Zira Basiretçi Ali Efendi, *Çaylak* çıkmadan önce gazetesinde *Çaylak*'ın reklamını (*Basir*et gazetesinde ilan vererek) yapar.[41] Çıktıktan sonra da "Şehir Mektupları"nda[42] ilk iki nüshayı okuduğunu ve çok beğendiğini belirtir.[43]

Mehmet Tevfik, derginin ilk sayısında yayın politikası hakkında bilgi vermeyi ihmal etmez. Kimlerle ne şekilde uğraşacağının işaretlerini verir ve ikinci sayıda bunları açık bir şekilde beyan eder. Örneğin Teodor Kasab'ın sahibi olduğu *İstikbâl* gazetesinin 'abonesi' olacağını belirtir. Bu sözünde de durur Çopur Tevfik. 162 sayı çıkardığı dergisinde *İstikbâl*'siz ve Teodor Kasab'sız günü

nr. 112, s. 4. Söylemeye gerek yok ki bütün bu yanlışlar başka çalışmalara da aynen taşınmıştır. Bkz. Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986, s. 243. Bu konunun detaylarıyla birlikte Cemal Kutay'ın mizah anlayışı üzerine bkz. Hamdi Özdiş, "Cemal Kutay ve Osmanlı Mizahı: Cemal Kutay'ın Gizli Kalmış Mizah Yeteneği" *Kebikeç*, s. 17, 2004.

40 *Çaylak* Tevfik hakkında zengin bir biyografi, Ömer Faruk Akün tarafından kaleme alınmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Ömer Faruk Akün, a.g.m., s. 240-244. Tevfik'in burada anılan *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinden başka *Meyhane Yahut İstanbul Akşamları*, *Helva Sohbetleri* gibi eserleri bulunmaktadır. Bkz. M. Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene*, haz: Nuri Akbayar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991; *Meyhane Yahut İstanbul Akşamları*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1300.

41 Bkz. *Hayâl*, nr. 238, s. 1. Teodor Kasab, buradaki bir muhaveresinde *Çaylak* 'ın çıkmadan önce *Basiret*'te ilanını okuduğundan söz eder.

42 "Şehir Mektupları", Basiretçi Ali Efendi'nin *Basiret* gazetesinde dönemin önemli sorunları üzerinde durduğu bir köşe özelliği gösterir. Bu yazıları çevrimyazı olarak Nuri Sağlam *İstanbul Mektupları* adıyla bir kitap halinde yayınlamıştır. Bkz. Basiretçi Ali Efendi, a.g.e.

43 Bkz. Basiretçi Ali Efendi, a.g.e., s. 472.

yoktur neredeyse. *İstikbâl*'deki bazı yazıları alaycı bir üslupla dergisinde işlemeyi bir zevk haline getirir. Oysa *İstikbâl* de dönemin önemli gazetelerindendir.

Bunun dışında Tevfik'in altını çizdiği konular belirgindir. Matbuat ve sansür üzerinde durulacaktır, Güllü Agop'un tiyatrosu önemlidir. İstanbul'un gaz fenerleri, köprü, tünel vb. meseleleri mutlaka temas edilmesi gerekli güncel konuların başında gelir. Konsolid, borsa olayları, akçenin durumu ekonomik meselelerdir ve mutlaka bunlar hakkında da bir şeyler söylemek, fakir halkın sorunlarına değinmek kaçınılmaz bir görevdir Tevfik için. Yani Mehmet Tevfik, bir münevver edasıyla her işe el atacaktır. Onun işi, halkı bu konularda güldürürken aynı zamanda bilgilendirmek ve düşünmeye sevk etmek, halkın gözünü açmak (bunu bizzat kendisi temenni etmektedir) belki de halkı harekete geçirmektir.

Fakat bunlardan da öte *Çaylak* Tevfik'in hiç bir zaman vazgeçemeyeceği bir konu vardır ki bu konu, onun hayata bakışını belirler. Kaleme aldığı çok sayıdaki eserin niteliği hep bu yöndedir: Osmanlı'nın ve Anadolu'nun sahip olduğu folklorik renk cümbüşü, eski âdet ve gelenekler. Bunlar onun için ne olursa olsun muhafaza edilmesi ve gelecek nesillere aktarılması gereken vazgeçilmezlerdir. "Vukuat-ı maziden bahs ve beyan" onun için her daim gereklidir. Dergideki muhaverelerde, makalelerde bu nokta sıklıkla dile getirilir. [44]

Mehmet Tevfik, *Çaylak*'tan önce yayınladığı dergi ve gazeteler sayesinde bir hayli tecrübe sahibi olmuş bir gazeteciydi. Onun bu tecrübesi *Çaylak* dergisinin ömrünü de uzatmış olmalıdır. Zira dergisi, Abdülaziz döneminin son aylarını içine alan ve V. Murat'ın tahta geçirilişi ile II. Abdülhamid'in tahta çıkışı gibi

44 Mehmet Tevfik, geleneklere bağlılık konusuna değinirken her seferinde farklı bir temayla konuyu dergiye taşır. Örneğin alafranga güfteye alaturka beste yapmanın "abes" olacağını muhaverede işlerken eski şarkı, türkü usüllerinin öğrenilmesi gerektiği mesajını verir. Bkz. *Çaylak*, nr. 135. Konuyla ilgili örnekler için Bkz. *Çaylak*, nr. 61 ve 132.

olayların yaşandığı 'kritik' bir dönemde yayın hayatına başlamış ve fazla "tatil"lerle karşılaşmadan bu bir buçuk yılı geçirmiştir. Toplam 162 sayı çıkmış olan dergi (son sayı 13 Haziran 1293/25 Haziran 1877) bir kez kapatılmıştır. [45] Bunun dışında *Çaylak*, bir kez de "umumun ahlakına aykırı" yayın politikası izlediği için uyarı (ihtar) alır.[46] Ayrıca *Çaylak*, kendi isteğiyle 15 gün yayın hayatına ara vermiştir. Bunun sebebini *Çaylak*'ın 156. sayısında Mehmet Tevfik, Macaristan Seyahatnâmesi'nin yazılması olarak açıklıyor.

Çaylak'ın kapanış nedeni "93 Harbi"dir. Osmanlı-Rus Savaşı, Nisan 1877'de başlamıştı. Dergi, yayın hayatını 25 Haziran 1877'ye yani savaş başladıktan üç ay sonrasına kadar devam ettirebilmiştir. Kapatılan yalnızca *Çaylak* değildir. Ondan bir süre önce yabancı dilde yayın yapan diğer mizah dergileri de kapatılmıştır.

Anlaşılan savaşın hassas ortamında hükümet-i seniyye mizaha karşı pek de hoşgörülü değildir. Ayrıca II. Abdülhamid'in, mizah dergisi çıkarmak isteyecek olanların önünü kestiği, mevcut olanları da tahdit etmeyi tasarladığı, İskit tarafından belirtilmektedir.[47]

Çaylak'la aynı anda kapatılan bir başka dergi, Teodor Kasab'ın ünlü *Hayâl*'idir. Bu birbirine rakip iki derginin aynı zamanda kapatılması hükümet-i seniyyenin arzusu gereğidir. Hükümet-i seniyye, "umum içün daha faideli" olacaklarına inandığından iki dergiyi "evrak-ı havadise" (günlük gazeteye) çevirmeye, derginin sahipleriyle de görüşerek onların isimlerinin "tahviline" karar

45 *Çaylak* 21. sayısından sonra üç ay tatil edilir. Bunu 22. sayıda Mehmet Tevfik, "*Çaylak*'ın Birkaç Satır Ciddi İfadesi" başlığıyla okuruna duyurur ancak bu tatilin nedenini açıklamaz. Bkz. *Çaylak*, nr. 22, s. 1. Nedeni dönemin tabiriyle "şahsiyatla uğraşmak" olmalıdır. Çünkü Matbuat Nizamnâmesine göre şahsiyatla uğraşmak bir suç teşkil ediyordu. *Çaylak*'ın 20. ve 21. numaralarında Mehmet Tevfik Teodor Kasab'a fazla yüklenir.

46 *Çaylak*, nr. 124, s. 1.

47 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekâlet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 54.

verir. Buna göre *Çaylak, Osmanlı*'ya; *Hayâl* de *Naşir*'e dönüşüp günlük gazete olarak yayın hayatlarını sürdüreceklerdir. Bunun için dergi sahiplerine 10 biner kuruş yardım da yapılmıştır.[48]

Çaylak, Osmanlı'ya dönüştükten sonra ilk sayısını 29 Temmuz 1293/10 Ağustos 1877'de çıkarır. Toplam 157 sayı çıkarak 11 Muharrem 1295/16 Ocak 1878'e kadar yayın hayatını sürdürür.[49] Gazetede Mehmet Tevfik, Osmanlılık ve sömürgecilik gibi güncel konulara temas eder.

Teodor Kasab'ın *Hayâl*'inin adı *Naşir*'e dönüştürüldükten sonra âkıbeti hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak Kasab'ın Napoli'ye kaçtığını ve orada *İstikbâl* adlı gazetesini yeniden neşretmeye başladığını Hariciye Nezareti'ne hitaben yazılan bir tezkire-i hususiyeden tespit edebiliyoruz. 1296 tarihli bu tezkireden Teodor Kasab'ın Raşid Efendizâde Ali Bey'le birlikte olduğu anlaşılıyor.[50] Belgede adı geçen iki kişinin Napoli'deki "matbaalarda bir varaka-i fesadenin" içinde olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Yine aynı dosya içerisinde Ebüzziya Tevfik'e ait Sultan II. Abdülhamid 'e hitaben yazılmış bir mektupta Napoli'de Teodor Kasab tarafından çıkarılmakta olunan *İstikbâl* gazetesinin bir an evvel kapatılacağı belirtilmekte ancak bunun için Teodor Kasab'ın İstanbul'a "avdetine" izin verilmesi talep edilmektedir. Belgede, entrikaların kimlerin eseri olacağının da açıklığa kavuşturulacağı ifade ediliyor.

Çaylak mizah dergisi 21. sayıya kadar salı ve cumartesi günleri, ondan sonra da pazartesi, perşembe, cumartesi günleri neşrolunurdu. Derginin nüshası bir kuruştur. Dergi Basiretçi Ali Efendi'nin matbaasında basılıyordu. *Çaylak*, dört sayfadan müteşekkil olup son sayfasında Ali Fuad Bey'in karikatürü yer alırdı. İlanlar da bu son sayfada bulunurdu. İlanlar genellikle ciddi

48 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye, nr. 61399.

49 Bkz. *Osmanlı*, S. 1-157.

50 BOA,Yıldız Esas Evrakı (YEE), 15/84.

olmakla birlikte alafranga tipleri hicvetmeye yönelik içerikte de olurdu.[51] Dergide ayrıca dönemin yaygın eğlence anlayışına uygun olarak bilmecelere de yer verilirdi. Palmira Brummett bunu, gelişmekte olan Osmanlı süreli yayın sektörünün kendini ve okurlarını ifade etmesinin önemli bir temsili olarak değerlendirir.[52] Bilmeceleri, bu dönemin mizah dergilerinde olduğu gibi günlük gazetelerinde de bulmak mümkündür. Bu bilmeceleri bilenlere çoğunlukla hediye verilirdi. Hediye de ya üç aylık ya da altı aylık dergi aboneliği olurdu.

Derginin yazar kadrosu hakkında fazla bir bilgiye ne yazık ki sahip değiliz. Dergide Mehmet Tevfik'in imzasının dışında bir imzaya rastlanılamamıştır. Fakat Mehmet Tevfik dışında dergide başka isimlere ait yazıların da bulunduğu bilinmektedir. Örneğin Basiretçi Ali Efendi *Çaylak*'a "askerî iane taksimiyle" ilgili bir yazı göndereceğinden bahseder.[53] Bundan başka *Çaylak*, 92. sayısında Basiretçi Ali'nin Esad Efendi hakkındaki bir yazısını yayımlar.[54] Ayrıca Basiretçi Ali'yle Mehmet Tevfik'in çok sıkı dostlukları vardır. Bu itibarla Basiretçi Ali'nin sürekli olmasa da arada bir yazı göndererek derginin yazar kadrosunda yer aldığı öne sürülebilir.

Derginin yazar kadrosu okuyucular tarafından da merak edilmektedir. Okuyucu mektuplarıyla *Çaylak*'a yöneltilen sorular, bazı sayılardaki yazıları kimin yazdığı şeklindedir.[55] Mehmet Tevfik bu tür sorulara rumuz kullanarak yanıt verir ve bu bağlamda dergide "ser-muharrir" (başyazar) olmadığını da belirtir. Takma isimlerle dergiye çok sayıda yazı ve haber gönderen gönüllü muhabirler vardır. Bazı yazılarda, "muhabirimizden gelen varakada..." şeklindeki ibareler dergide muhabirlerin olduğu izlenimini

51 *Çaylak*, nr. 60.

52 Palmira Brummett, a.g.e., s. 95.

53 Basiretçi Ali Efendi, a.g.e., 562.

54 *Çaylak*, nr. 92, s. 3.

55 Bununla ilgili bir örnek için bkz. *Çaylak* 131, s. 4.

yaratıyor.[56] Ayrıca bazı "mütalea güzarlar" da dergiye çeviri yapıyordu.[57] Bu muhabirlerin ya da okuyucuların çevirerek gönderdikleri yazılar dergide yayınlanır ancak bunların hiçbirinde açık imza yoktur. İmza yerine "Şark Bülbülü", "Tûti", "Anka", "Sivri Sinek" gibi rumuzlar kullanılır. Dergide en çok rastlanan rumuz/isim Ferid Andelib[58] (*Çaylak*'ta Ferid Acayib olarak geçiyor) ve Murat Garip'tir.[59] Bu kişinin, zamanın ünlü şairi Mehmet Esat olduğu Fuat Süreyya Oral tarafından belirtilmektedir. Yine Oral bu derginin, zamanın önde gelen şair ve yazarlarını da kadrosunda topladığını kaydeder.[60] Ancak bizim yaptığımız kaynak ve literatür taramalarında bu yazar kadrosuna dair bir bilgiye rastlayamadık. Bunlara ilaveten Mehmet Tevfik, Macaristan'a gittiğinde dergisini bir arkadaşına emanet etmiştir. Bunu hem dergideki bir yazıdan[61] hem de Tevfik Macaristan'dayken derginin yayınının sürmesinden anlıyoruz.[62] Ancak *Çaylak* Tevfik yurt dışındayken

56 *Çaylak*, nr. 75.

57 *Çaylak*, nr. 23.

58 Burada Ferid Andelip olarak anılan kişi Faik Esat Andelip olmalıdır. Faik Esat Andelip, dönemin basınında şair ve yazar olarak anılan önemli isimlerden birisidir. O da *Çaylak* Tevfik gibi içkiye düşkün, deli dolu ve çok dürüst bir kişiliktir. Ahmet Rasim onu "başlı başına bir tip, çocuk tabiatlı ve yalan dolan " bilmeyen biri olarak tanımlar. Bkz. Ahmet Rasim, *Muharrir, Şair, Edip...*, s. 145-147. Ayrıca bkz. Öktem, a.g.e., s. 176.

59 *Çaylak*'ta Murat Garib imzalı çok sayıda varaka vardır. *Çaylak*, Murat Garib'i "Matbuatın ve muharrirlerin piri" olarak niteliyor. Bkz. *Çaylak* nr. 125, s. 2. Murat Garib bir varakasında *Basiret* ve *Vakit* gazetelerine de yazı gönderdiğini fakat yazılarına müdahale edildiğini belirtiyor. Belli ki bu zat-ı muhterem dönemin kalem ehillerinden biridir.

60 Ancak buraya bir şerh düşmek gerekir ki Oral'ın eseri yanlışlarla doludur. Örneğin *Çaylak*'la ilgili verdiği kısacık bilgilerin daha başında gazetenin gün aşırı ve toplam 112 sayı çıktığını belirtirken yanılır. Ayrıca verilen bilgilerin hiç birinde referans yoktur. Bkz. Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, C. 1, Ankara, 1967, s. 122.

61 *Çaylak*, nr. 152, s. 3.

62 Akün, *Çaylak* Tevfik'in 1877 Nisan-Mayıs ayı içinde Macaristan'a milettvekilleri ve talebelerden oluşan bir heyetle *Basiret* gazetesinin muhabiri olarak gittiğini ve oradan dergisine seyahatle ilgili yazılar yazdığını belirtiyor. Akün, a.g.m., s. 241.

dergisini bıraktığı bu kişinin kimliği bilinmemektedir. Akla en yakın gelen isim, derginin karikatüristi Ali Fuad Bey'dir. Bunun dışında bu kişinin dergiye çok sık yazı gönderen Ferid Andelib olabilmesi de mümkündür. Çünkü bu isimle Tevfik, meyhanede 'teşrik-i mesai' yapmaktadır.

Çaylak'ta, *Diyojen*'den farklı olarak her sayısının son sayfasında yayınlanan karikatürlerin konusu aynı sayıda işlenen konulara paralel olabildiği gibi bu konulardan farklı da olabiliyordu. Konular, dönemin en önemli sorunlarından oluşuyordu. (Burası zorunlu bir tekrar oluyor) Hakkında en çok karikatürün çizildiği Sırbistan-Karadağ meselesi, Rusya'nın bu yönde manipülasyonu, Bulgaristan olayları gibi bu dönemde ivme kazanan olaylar ilk sırada yer alır. Şark Meselesi ve bu çerçevede İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı üzerindeki oyunları, politika, diplomasi, gazetecilik ve sansür, kadın ve moda, alafranga hayat, İstanbul'un su, köprü, vapur, sokak fenerleri gibi gündelik sorunları yanında borsa ve para hareketleri, dilenciler, tütün ve Reji, Mısır Hidivi İsmail Paşa gibi konular da temel olarak karikatürlerde işlenir.

Çaylak'taki karikatürleri çizen karikatürist, aynı zamanda Tanzimat dönemi mizah gazetelerinde çizen ilk Türk karikatürcüsü Ali Fuat Bey'dir. Bunu, derginin kapağındaki 'musavviri' ifadesinin altındaki "A, F" harflerinden anlayabiliyoruz. Keza karikatürlerdeki Fuat ismi *Çaylak*'ta ilk kez 83. sayıda açık olarak görülür. Ali Fuat'ın imzası bazen Latin harfleriyle bazen de Arap harfleriyledir. Kimi karikatürlerde klişeci olduğu belirtilen Tınghır ismi ile (o da aynı zamanda bir karikatüristtir) Ali Fuat Bey'in imzası birlikte görülür. Turgut Çeviker'e göre Fuat Bey'in çizgileri daha çok resim çizgisinde olmasına karşın karikatür özelliğine ulaşmıştır. Karikatürlerde iletilmek istenen mesajın okura rahat ulaştığı belirtilebilir. Çünkü okurlardan gelen varakalar bunu yansıtır mahiyettedir.

Ali Fuat Bey hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Ebüzziya

Tevfik, Ali Fuat Bey'in babasının Şakir Efendi olduğunu belirtir. Şakir Efendi, yurtsever bir kişiliğe sahiptir ve Yeni Osmanlılar hareketiyle bağlantısı olduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır. Şakir Efendi vilâyetlerin, sadrazamlıkla ilgili işlerini yürütüp izlemekle görevli memurlardan olduğu gibi aynı zamanda Ömer Lütfi Paşa'nın da divan kâtipliğini yapmıştır.[63]

Ali Fuat Bey'in, babasının izinden gittiği anlaşılıyor. Jön Türkler'le ilişkisini gösteren çekilmiş bir fotoğraf bu yöndeki düşünceyi destekliyor. Fakat ne yazık ki bu resim dışında Ali Fuat Bey[64] hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Bu fotoğraf, Ahmet Rıza'nın Paris'teki evinde çekilmiş ve içinde Mustafa Fazıl Paşa'nın da olduğu beş ya da altı kişiyi göstermektedir. (Turgut Çeviker, fotoğraftaki isimleri zikrederken altı kişinin adını sayar ancak fotoğrafta beş kişi vardır.) Bunun dışında Ali Fuat Bey'in *Basiret* gazetesinde muhabirlik ve II. Abdülhamid döneminde Bahriye matbuat müdürlüğü yaptığını Turgut Çeviker kaydediyor. Basiretçi Ali Efendi'nin çıkardığı *Kahkaha*[65] mizah dergisinde de onun ismine rastlıyoruz. Ayrıca Turgut Çeviker, *Hayâl* dergisindeki kimi karikatürlerin Ali Fuat Bey'e atfedilebileceğini belirtiyor.[66] Ancak Ali Fuat Bey'in, *Hayâl* dergisinin sahibi Teodor Kasab'la yakın ilişkisini gösteren yeterli bilgiler henüz mevcut değildir ve bu çalışma esnasında da bu yönde bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca *Çaylak*'ın çıktığı esnada *Hayâl* mizah dergisi de çıkıyordu ve bu iki dergi birbirlerine rakiptiler. *Çaylak* yazarı Tevfik, *Hayâl*'e ve sahibi Teodor Kasab'a

63 Ebüzziya Tevfik, a.g.e., s. 69.

64 Ali Fuat Bey hakkında daha geniş bilgi için bkz. Turgut, Çeviker, "Ali Fuad Bey," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1., 1999.

65 *Kahkaha* dergisi toplam 26 sayı çıkmıştır. Bir nolu nüsha 22 Mart 1291 (3 Nisan 1875), son sayı ise 9 Eylül 1291 (21 Eylül 1875) tarihlidir. Yani dergi yaklaşık altı ay yayım hayatını devam ettirmiştir. Derginin "muharriri" kısmında م. (mim) ve musavviri kısmında ise ع (ayın) ve ف (f) harfleri yer almaktadır. Toplam dört sayfa olarak çıkmakta, genellikle son sayfada karikatür yer almaktadır. Bkz. *Kahkaha*, S. 1-26.

66 Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*... s. 112-113.

son derece düşmanca bir tavır içerisindedir. Daha önce de belirtildiği gibi hemen her sayıda Kasab'ın adını nefretle anar. *Hayâl*'de de *Çaylak* Tevfik'e yönelik tarizler bulunmaktadır. Kimi zaman o, Basiretçi Ali'nin çırağı olarak zikredilirken alaycı bir üslup kullanılır.[67] Bundan başka *Çaylak*, 95. sayıda kendi musavvirinin *Hayâl*'i protesto ettiğini belirtir. "Protesto" nedeni ise *Çaylak*'ın bir hafta önce neşrettiği bir karikatür fikrini bir hafta sonra *Hayâl*'in işlemesidir. Yani ortada bir "fikir hırsızlığı" vardır ve Ali Fuat Bey bunu protesto etmiştir.[68] Ancak protestonun şekli hakkında bir bilgi aktarılmıyor. Bu cümleden olarak Ali Fuat Bey'in aynı zamanda *Hayâl*'de karikatür çizmesi pek mümkün görünmüyor.

> Kısa bir karşılaştırma yapmak gerekirse *Çaylak* da *Diyojen* gibi dönemin olaylarına istihza ve tarizlerde bulunmaktadır. Ancak *Çaylak*'ın —yazıları açısından— siyasî hiciv ve espri gücü *Diyojen* kadar etkili değildir. Birincisi *Diyojen*'in yazar kadrosu çok daha kalemşör bir niteliğe sahiptir. İkincisi *Çaylak* yazarı çoğunlukla muhaverelerde konuları işlemeyi tercih eder ve bu muhaverlerde Sırbistan-Karadağ meselesini konu edinir. Böyle olunca dergide 'kukla' Sırp prensi Milan ve *Çaylak*'ın deyimiyle Rus Cezzal Çarnayif'e[69] yönelik alaycı ve aşağılayıcı kısa kısa muhavereler ve yazılar sıklıkla görülür. Bu ise ifadede belli bir rutinlik sağladığı için kimi zaman sıkıcı görünmektedir. Ancak *Çaylak*'ın *Diyojen*'den güçlü olan yanı karikatürleridir. Karikatürleri öylesine güçlüdür ki fazla söze gerek bırakmaz.

Karikatürlerde sosyal, siyasal ve kültürel hemen her konu çizilmiş, mesajlar ilgili mercilere iletilmiştir. Palmira Brummett, karikatürün içeriğiyle ilgili olarak Charles Press'ten aktararak yaptığı değerlendirmede karikatürün unsurlarının; aklı, vicdanı ve duyguları etkilemek olmak üzere üçe ayrıldığını belirtir: "1) Gerçekliğin resmi, gerçeğin özünü gösterme çabası, 2) Mesaj, bir

67 *Hayâl*, nr. 238.

68 *Çaylak*, nr. 95, s. 3.

69 *Çaylak*'ın "Çarnayif" olarak adını sıklıkla andığı Rus Generali Çernayev'dir.

tavsiye, 3) Ruh haleti, karikatüre bakanın ne hissedebileceğine dair bir işaret. Bu unsurlar karikatürün içeriğiyle (karakterler, giyim-kuşam, ortam, beden diliyle) ilişkilidir ve karikatürcünün (ya da gazete sahibinin) hangi tarafı tuttuğuna, gayelerine, yöntemlerine ya da bütün bunların bir şeye bakmasını okura nasıl söylediğine bağlıdır."[70] Bu unsurlar dikkate alındığında *Çaylak*'ın karikatürlerinin bu ilkelerden her birine uyan bir çizgide bulunduğu belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Örneğin Osmanlı'nın sürekli kan kaybetmesi, başka bir deyişle Belgrad Kalesi gibi Sırbistan'a terk edilen kalelerin her geçen gün artması halk arasında belli bir demoralizasyona yol açmakta ve ülkede bu durumu ortadan kaldıracak moral kaynakları arasına Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* gibi tiyatro oyunları girmektedir. İşte *Çaylak*'ı da bu moral kaynaklarından biri olarak görmek mümkündür. *Çaylak*'taki yazılardan ziyade Ali Fuat Bey'in kaleminden çıkan her karikatür "düşmanı yıpratan bir kişilikle" boy göstermiş, halka büyük bir moral vermiştir. *Vatan Yahut Silistre*, Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nda oynandığı yıllarda ne kadar çok ses getirmiş ve halka moral vermişse *Çaylak* da aynı işlevi karikatürleriyle yerine getirmiştir. *Vatan Yahut Silistre*'deki coşkun anlatımıyla Namık Kemal, vatana ve onun "her karış toprağı"na vurgu yaparken tiyatro salonunu dolduran seyircileri ve dışarıdaki halkı galeyana getirmesini bilmişti. Namık Kemal'deki "vatan" ve "toprak" duygusu ne ise Mehmet Tevfik'te de odur denilebilir.

Namık Kemal, Tuna'nın yitirilmesini vatanın elden gitmesi olarak değerlendirirken *Çaylak* da benzer bir duygu içerisindedir. Tuna'yla ilgili çizilen çok sayıda karikatür ve yazılan çok sayıdaki yazı bunun açık bir göstergesidir.[71] Dolayısıyla karikatürdeki "ger-

70 Palmira Brummett, a.g.e., s. 44.

71 Tuna ile ilgili karikatürlere örnek için bkz. *Çaylak*, nr. 80, karikatürde Tuna yazıyor. Nehrin bir ucunda kurulu bir şehir var (Muhtemelen Bulgaristan). Şehrin hemen arkasında dağlar yükseliyor. Nehrin öte yakasında Ayılar (Rusya) görünmekte. Alt yazı şöyle: " Ayı—Hiç olmazsa yirmi senede bir kere olsun bu ayılar bu nehrin üzerinde görünmeli." Ayrıca Tuna'yla ilgili bir diğer örnek için bkz. *Çaylak*, S. 134.

çekliğin resmi, mesaj ve ruh haleti" unsurları bu örnekte görülebilmekte ve sosyal işlevini yerine getirmektedir. Palmira Brummett bu noktayı şöyle teorize etmektedir: "Başarılı bir karikatür bildik simgeleri kullanarak halkın kendini tanımlayabileceği bir gerçeklik resmi yaratır. Sonra da bu özgül toplumun "kaygı noktaları" üzerine odaklanarak mesajını iletir ve uygun bir ruh haleti önerir..."[72] *Çaylak*'ın bunu başarıyla gerçekleştirdiği belirtilebilir.

Çaylak'ta da okuyucu mektupları *Diyojen*'de olduğu gibi "Varaka" başlığıyla yayınlanırdı. Bu uygulama dönemin, *Hayâl* gibi diğer mizah dergilerinde aynı şekilde görülür. Fakat *Çaylak*'taki bu uygulamanın bazen bir 'tartışma kürsüsü'ne dönüştüğü olurdu. Buna en güzel örnek, Ferid Acayib ile Murad Garib rumuzlu iki kişinin karşılıklı dergi sayfalarında kimi zaman hakaret boyutuna varan yazışmaları, tartışmalarıdır. Okuyucular tarafından bu atışmalar sıkıcı bulunsa da Mehmet Tevfik bu varakaları sonuna kadar dergisinde yayınlar. Konular değişkendir; kimi zaman muhtemel Osmanlı-Rus savaşı kimi zaman da kişisel atışmalardır.

Varakaları, halkın olaylar ve sorunlar karşısında tepkisini gösterdiği belgeler olarak okumak da mümkündür. Varakalardaki konu çeşitliliği okuryazar kesimin yaşanan sorunlar karşısında fikir ürettiğini ve tartıştığını gösterir niteliktedir. Ayrıca bu yazıları okuryazar elit kesimin tepkisi olarak değerlendirmenin yanında "halkın sesi" olarak görmek de olasıdır. Çünkü bu yazılardan bazıları sıradan halkın kaygılarını, rahatsızlıklarını, öfkelerini yansıtır niteliktedir (*Diyojen*'deki matbaaya gelen zat gibi Basiretçi Ali de bundan bahseder.[73] *Çaylak*'ta da buna benzer bolca örnek bulmak mümkündür.)

Çaylak'ın tirajı hakkında fazla bir bilgi olmasa da yapılan değerlendirmeler[74] onun, dönemin en yüksek tiraja sahip dergi-

72 Palmira Brummett, a.g.e., s. 45.

73 Basiretçi Ali Efendi, a.g.e., s. 58.

74 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde* İlave, Yeni Dergâh Matbaası, İstanbul, 1960; Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi*, C. 1, Ankara, 1967; Selim Nüzhet Gerçek, "Jön Türk Gazeteleri," *Akşam*, 19 Mart 1941.

lerinden biri olduğu yönündedir. Ancak bu çalışmaların hiçbiri kaynak göstermediği için tirajın boyutları hakkında bir fikir edinmek mümkün olamadı. Sadece *Çaylak*, 138. sayısında kendisiyle birlikte dönemim bazı gazetelerinin tirajları hakkında esprili bir şekilde bilgi verir. Bu bilginin veriliş amacı, Avrupa gazeteleri ile memâlik-i şahanedeki gazetelerin "içler acısı" durumunu karşılaştırarak göstermektir.[75] Bu verilen bilgiler mübalağalı bile verilmiş olsa bir gerçekliği yansıtıyor olmalıdır. Örneğin burada *Basiret*'in tirajı 5675 olarak görünüyor ki daha önceki bir nüshasında *Çaylak* bunu 4000 olarak verir.[76] *Çaylak*'ın esprili olarak verdiği bu listede dikkat çekici bir nokta da *Çaylak*'ın, kendisinden başka bir mizah gazetesinin adını zikretmemesidir.

Esâmî	Esnaf	Adedi
Basiret	Paçacı	5675
Vakit	Bakkal	2922
Cerîde	Tabakçı	1823
Çaylak	Oyuncakçı	2300
Takvim	Erbab-ı mütalaa	5000

Başka bir deyişle dönemin önemli mizah gazetelerinden *Hayâl*'i bu listeye dâhil etmez. Ayrıca belli bir seçme yapıldığı da görülmektedir. Zira İstanbul'da bu dönemde *Diyojen*'in belirttiğine göre 36,[77] bir başka çalışmaya göre ise 40[78] gazete vardır. Bir başka istatistiğe

75 Gerçekten de Osmanlı basınının "içler acısı" durumu tiraj açısından Avrupa'yla mukayese edilemeyecek düzeydedir. İngiltere ve Fransa'da 1831'lerde (yani Osmanlı basını daha ilk adımlarını atarken) günlük gazete satışları bir milyona yaklaşıyordu. Başka bir ifadeyle 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde basın "dördüncü kuvvet" olarak çoktan yerini almıştı. Bkz. Orhan Koloğlu, "Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu," *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6., Ağaç Yayınları, İstanbul, 1995, s. 151.

76 *Çaylak*, nr. 31, s. 1.

77 *Diyojen*, nr. 94, s. 1.

78 1872 yılında sadece İstanbul'da günlük 16, toplam 40 gazetenin olduğu belirtilir. Bkz. Roderic H. Davison, "The Question of Âli Paşa's Political Testament", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, The Isis Press, İstanbul, 1999, s. 62.

Çıngıraklı Tatar adlı mizah dergisinde rastlıyoruz. Bu istatistikte nüfus başına düşen gazete sayısı verilir. Gazete tirajları hakkında bilgi verilmez. İstatistik şu şekilde dergide yer alır:

> Bir şeyin kılleti [azlığı] halinde fiyatının tezayid itmesi tabiî olduğu gibi bu aralıkta piyasada gazetelerin adedi eksilmekte olduğundan elde alanların fiyatlarına zam olunacağı istihbar kılınmıştır.[79]

Ufacık Bir İstatistik

Gazete	Mikdar-ı Nüfus
8	Rum 200.000
8	Ermeni 200.000
7	Fransız 30.000
3	Türk 800.000
3	Bulgar 8.000
3	Yahudi 50.000
2	İngiliz 1.000
0	Acem 15.000
1	Arap 00000

Bu istatistiğe göre İstanbul ölçeğinde 800.000 Türk'e 3 gazete hizmet vermektedir. Fakat bu gazetelerin isimleri verilmez. Unutulmaması gereken nokta, bu döneme ait dergiler için tiraja yönelik bilgiler ve gerçek okur kitlesi gibi istatistiksel bilgiler hakkındaki yapılacak değerlendirmelerin spekülasyondan öteye geçemeyeceğidir.

79 *Çıngıraklı Tatar*, nr. 13, s. 1.

Dördüncü Bölüm

Diyojen ve *Çaylak*'ta Mizah Tematiği

Mizah ve Siyaset

Bu başlık altında tartışılacak ana temalar *Çaylak* ve *Diyojen* mizah dergilerinin Tanzimat ideolojilerinden hangisine dâhil edilebilecekleri, bu çerçevede izledikleri yayın politikaları, bu dergilerin toplumsal ve siyasal olaylara bakışı arasındaki benzerlikler ve farklılıklardır. Ayrıca aralarında giriştikleri polemiğin nedenleri üzerinde sorular sorulacak ve yanıtlar aranacaktır. Bu iki derginin sahipleri arasındaki polemik irdelenirken aynı zaman diliminde çıkan *Hayâl* dergisine başvurulacaktır. Zira *Diyojen* 1873'te kapatıldığı için *Çaylak*'ın yayın hayatını sürdürdüğü yıllarda basın dünyasında artık yer almıyordu.[1] Onun yerine bu yıllarda (1873-1877) Teodor Kasab, *Hayâl* dergisini çıkarıyordu.

Mizah ve siyaset ilişkisi, araştırma literatüründe çoğu zaman ayrılmaz bir bütün olarak ele alınır. Mizahın hemen her türüne siyaset bir şekilde bulaşmıştır. Karagöz'ün hayal-bâzına, meddahın anlatısına, Nasreddin Hoca ve Bektaşi fıkralarına bir hiciv ya da mizah unsuru eşlik eder.

19. yüzyıl basınında mizah-siyaset ilişkisi geleneksel güldürülerin izleriyle varlığını sürdürmüştür. Karagöz, gazetelerdeki varlığını sürdürürken muhaverelerde avamı temsil eden cahil bir kişiliği, aydınlatılması gereken, sürekli soru soran bir şeyden anlamayan bir karakteri simgeler. Bu yanıyla da sıradan halkın gazetedeki yansıyan sesi olur. Mizah dergilerindeki yazılarda, muhaverelerde ve en etkin olarak karikatürlerde siyaset doğrudan kendini gösterir. Örneğin kimi zaman "Şark Meselesi"nin yakıcılığı işlenirken kimi zaman da "Kapitülasyonlar" devletin zâfiyetini ve açmazını gösteren bir unsur olarak çarpıcı bir şekilde okuyucuya aktarılır. Burada Hacivat "öğreten-aydınlatan" kimliğine bürünerek, konuyu açıklığa kavuşturarak boy gösterir.

1 Teodor Kasab, *Diyojen*'den sonra basın dünyasında farklı gazetelerle yer almaya devam etti. Önce *Çıngıraklı Tatar*'ı (24 Mart 1289/6 Nisan 1873) ardından da *Hayâl* dergisini çıkarmaya başladı (18 Ekim 1873). Teodor Kasab, *Hayâl*'i çıkarttığı yıllarda *İstikbâl* adlı günlük bir siyasî gazeteyi de çıkarıyordu.

Siyasî duruş olarak bakıldığında mizah dergileri de bu dönemin siyasal anlayışlarını yansıtır niteliktedirler. 1870-1878 yılları itibarıyla memâlik-i şahanede hâkim olan ve bilinen ideolojiler Osmanlıcılık, Medeniyetçilik ve İslamcılıktır.[2]

Osmanlıcılık, Osmanlı'daki "millet sistemi" eksenli bir anlayışın ürünü olarak ortaya çıkmış, çöküş sürecini tersine çevirmeye çalışmış ve II. Meşrutiyet'e kadar sürmüştür. Temelde pragmatik denilebilecek bir yaklaşım sergileyen Osmanlıcılık, imparatorluktaki dinî ve etnik unsurların ayrılıkçı hareketlerini engelleyerek bir "Osmanlılık" üst kimliği altında birleşme ideali taşıyordu.[3] Osmanlıcılık, başlangıcı olan 1830'lardan etkinliğini yitirmeye başladığı yıllara kadar farklı süreçlerde farklı anlamlar kazanmıştır. Akşin Somel bunu dört evrede inceler: "1) 1830'lardan 1875'e kadar süren dönemde ağırlıklı olarak Bâb-ı Âli'nin otoriter merkeziyetçi siyaseti (Otoriter Merkeziyetçi Osmanlıcılık) 2) 1868-1878 devresinde Yeni Osmanlılar muhalefeti ve Meşrutiyetçi pragmatizm çerçevesinde Osmanlıcılık yaklaşımı, 3) II. Abdülhamid mutlakiyetine karşı Jön Türk muhalefetinde görülen Osmanlıcılık ve 4) II. Meşrutiyet döneminde Osmanlıcılık düşüncesi."[4] Bu çalışmada adı geçen dergileri, bunların sahiplerini ve yazarlarını "Meşrutiyetçi Osmanlıcılık" düşüncesi etrafında değerlendirmeye çalışmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu bağlamda *Diyojen*, *Hayâl* ve *Çaylak* mizah dergilerinin politik bakışlarını "1868-1878 Devresinde Meşrutiyetçi Osmanlıcılık" bağlamında

2 Hilmi Ziya Ülken, Tanzimat döneminde ortaya çıkan bu siyasî düşünceleri aktarırken İslamcılık'ın bu dönemden sonra (II.Abdülhamid zamanında) ortaya çıktığını belirtir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s. 64. Tanpınar ise İslamcılık'ı bu döneme dâhil eder. Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 152.

3 "Osmanlıcılık" hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi* C. 5, 1985, s. 1389-1393.

4 Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi* içinde, Cilt 1, s. 88- 116.

ele almak mümkündür. Dergilerde, baskın anlamda İslamcı bir çizginin ideoloji olarak varlığından ise söz etmek zordur.

Medeniyetçilikle ilgili olarak ise tepkisel bir tavrın varlığı göze çarpar. Medeniyetçilik, taklitçilikle eş anlamlı olarak değerlendirildiğinden ve toplumsal yapıya aykırı bulunduğundan çoğunlukla alaycı ve aşağılayıcı bir tarzla eleştirilir. Toplumun geleneksel dokusunu siyasal ve sosyal anlamda tahrifata uğratan Batılı değerler; örneğin moda uğruna kadının geleneksel değerlerden koparak giyimini değiştirmesi, zevk ve sefahatin gösteriş boyutunda ayyuka çıkması, gündelik sosyal yaşamda şekilsel davranışlar gibi noktalarda gözlemlenen değişimler taşlanır. Bu konular üzerinde çalışmanın "Moda ve Kadın" başlığı bölümünde durulacaktır.

Siyasî harekete yakınlık açısından değerlendirmek gerekirse *Diyojen*'in yazar kadrosu ve yazılarıyla daha çok Yeni Osmanlılar hareketine yakın durduğu bilinmektedir. Yeni Osmanlılar hareketinin meşrutiyetçi ve Osmanlıcı siyasî ideolojik çizgisi düşünüldüğünde *Diyojen*'deki yazılar onunla paralel bir şekilde seyreder. Nelerdir bu yazılar ve en çok hangi konular üzerinde dururlar ve neleri hedef alırlar? Bu sorunun yanıtı aynı zamanda *Diyojen*'in siyasî duruşunu da gösterir.

Her şeyden önce *Diyojen* de Yeni Osmanlılar gibi muhalif bir bakış açısına sahiptir. Tanzimat'la birlikte başlayan modernleşmeye eleştirel bir perspektiften bakarken zaman zaman çelişkiye de düşer fakat bu, dualizm çağında kaçınılmazdır. Bu, modernleşmeci Osmanlı yönetici elitinin ortak paydasını oluşturan bir çelişkidir.[5] Bir yandan geleneğe sahip çıkılırken diğer yandan onun yaşanılan çağa uymayan kısımlarının terk edilmesi zorunluluğu onları bir açmaza sokmaktadır.

Diyojen'in muhalifliği siyasî ve toplumsal düzenle ilgilidir. Bu noktadaki hoşnutsuzluklara hemen her sayıda değinilir. Fakat son

5 Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, içinde, s. 74.

sayısında değindiği konu, pek çok olumsuzluğun da kaynağı olarak gördüğü "geleceğe dair bir programın olmaması"dır. Kendi deyimiyle belli bir "istikamet" yoktur Osmanlı toplumunda. "Bilir misiniz şimdiye kadar bizi bu halde bırakan şeylerin en büyüklerinden birisi nedir? Bizde istikamet yoktur" derken geleceğe dair bir istikametin yoksunluğunu kasteder *Diyojen*. İstikamet olarak da Avrupa'yı pek tercih etmez ve "ben kendi memleketime bakarım" der. Zaten orada da istikamet yoktur. Her şey bu istikametsizlik yüzündendir. Şikâyet edilecek mesele budur ona göre.[6] Bu nokta bir anlamda Yeni Osmanlılar'ın fikriyatındaki dağınıklığı da ifade ediyor. Keza bilindiği gibi Yeni Osmanlılar, homojen bir siyasî ideolojik anlayıştan yoksundular. Diğer bir deyişle baştan belirlenmiş bir siyasî iktidar hedefleri yoktur.[7] Bunun anlamı ise tam da *Diyojen* yazarının ifade ettiği şekliyle belli bir istikamete –plana programa– sahip olamamaktır. *Diyojen* yazarı burada hükümeti, toplumu ya da kendi mensubu olduğu hareketi hedef almış olabilir. *Diyojen* yazarının gerçekte burada kimi hedef aldığı muğlak olsa da mesaj nettir.

Abdülaziz devrindeki Osmanlı intelijensiyasının en çok yakındığı konulardan birisi de "adalet"di. Yeni Osmanlıların çıkış noktası da zaten mevcut adaletsizliklere, yolsuzluklara son vermek, meşrutî adaleti gerçekleştirmekti. "Osmanlı milletinin bütün fertlerinin her alandaki hak eşitliği[ni]", kurmayı hedefledikleri meşrutiyet sistemiyle gerçekleştireceklerdi. "Adalet gibi kutsal bir amacı bugünkü günde en akla yakın ve en ılımlı bir yoldan giderek elde etmek" için Yeni Osmanlılar mizahı hiç küçümsemediler, tam tersine *Diyojen* sayfalarını daha fazla insana ulaşmak ve istedikleri kamuoyunu [8] oluşturmak için bulunmaz bir nimet olarak gördüler. Adalet, *Diyojen* sayfalarında kimi zaman Machiavelli ile

6 *Diyojen*, nr. 183, s. 1.

7 Cemil Koçak, a.g.m., s. 72.

8 Ebüzziya'nın *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde de yayınladığı, *Hürriyet*'in ilk sayısındaki bir yazıda kamuoyu oluşturmak onlar için hedeflerine ulaşmanın bir yolu olarak zikredilir. Bkz. Ebüzziya Tevfik, a.g.e., s. 229.

Diyojen'in karşılıklı konuşmalarında, kimi zaman da doğrudan "Yolsuzluk ve Nizamsızlık" başlığı altındaki yazılarda ifadesini buldu. Bu yazıların hiçbirisinde Padişah'ı[9] hedef alan, ondan kaynaklandığını öne süren adaletsizliklerden söz edilmez. Bu, ancak II. Meşrutiyet'te II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle gerçekleşecektir. Hedef aldıkları en kayda değer isim Mahmut Nedim Paşa'dır. *Diyojen*'deki "Kedi Mersiyesi" ona ithafen yazılmış ve bu yüzden dergi bir süreliğine kapatılmıştır.

Adalet kavramına yüklenen anlam çağın gerektirdiği gibi Fransız Devrimi'nden etkilenerek yeniden şekillenmeye başladı. Fakat Yeni Osmanlılar'ın adalet kavramında Sultan yine adaletin başında yer alıyordu. Adaleti Padişah'tan istiyorlardı.[10] Adaletsizliği yaratanlar onun etrafındakilerdi.[11] Onlar etraftan temizlenirse işler yoluna girecekti.[12] Yeni Osmanlıların Padişah'tan istedikleri adalet, Şerif Mardin'in belirttiği şekliyle köklerini şeriattan alıyor gibi görünse de "liberalizmin esaslarına yapılan bir referansla şekilleniyordu ve geleneksel Osmanlı formülünden başka bir nitelikteydi."[13]

Diyojen'deki adalet ve hukuka yönelik yazılarda "isyankârlığa"

9 Osmanlı'da Padişah imgesi güçlü bir fizikî gerçekliğe sahipti. "Padişah hem hükümdar hem de devletin simgesiydi. Osmanlı hanedanının eşi görülmedik sürekliliğinden dolayı, Osmanlılar için (Meşrutiyetçi retoriğe rağmen) devleti Padişah'tan ayırt etmek son derece zordu...Osmanlı hanedanı, hep varolan bir devletin simgesi olarak Osmanlı bilincine kazınmıştı". Bu imge II. Meşrutiyet'e kadar değişmedi. Abdülhamid tahttan indirilene kadar gücünü muhafaza etti. Palmira Brummett, a.g.e., s. 198-224.

10 Burada hemen *Diyojen*'in 130. sayısındaki "Kanun nedir? Nizam nedir?" sorusuna verdiği yanıtı anmakta yarar var: "Kanun ve nizam daimi-ül cereyan olan evamir-i seniyye-i padişahiden ibarettir çünkü düstur öyle diyor" Bkz. *Diyojen*, nr. 130, s. 1.

11 *Diyojen* açısından buna zamanın en iyi örneği, yaptığı yolsuzluklarla Mahmut Nedim Paşa olsa gerektir.

12 Cemil Koçak, a.g.m., s. 79.

13 Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, içinde , s. 47.

varan ifadeler dikkat çekicidir.[14] *Diyojen*'de adalete yapılan vurgu, aslında devlet ve yönetim anlayışından kaynaklanan toplumsal yapıdaki huzursuzlukları ifade eder bir tarzdadır. Dolayısıyla oldukça geniş bir yelpazede düşünüldüğünde bu yöndeki eleştiriler; tütün rejisiyle ilgili yolsuzluklar, tramvayın ezdiği insanların hukuksal hakları,[15] sorgusuz sualsiz gazete kapatmalar ve bu konuda çifte standarda varan uygulamalar, memur atamaları (kura ile memur almak, haksız yere cezalandırmak amaçlı tayin etmek vb.), haksız vergi uygulamaları,[16] halkı aldatan yabancıların cezasız kalması,[17] borsa oyunlarıyla haksız kazanç elde etmek gibi başlıklar altında toplanabilir.

Diyojen ekibinin (bir anlamda Yeni Osmanlılar'ın) 'adalet' anlayışını yansıtması açısından konu üzerinde birkaç yazı etrafında durmak yararlı olacaktır. Bu noktada bu yazılardan bazılarını Yeni Osmanlıların Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik gibi önemli isimlerinin bizzat[18] kaleme aldığını hatırlatmak zorunlu bir tekrar olacaktır. Örneğin "Cehennemde Bir Muhavere" başlıklı yazının Namık Kemal'e ait olduğu belirtilmektedir.[19]

Bu yazıda Machiavelli ile *Diyojen* devlet ve yönetim anlayışı konusunda karşılıklı konuşurlar. Yazarın, Machiavelli'yi tercih etmesi oldukça manidardır. Yazar muhtemelen Niccolo Machiavelli'nin *Prens* adlı kitabından bahseder. Çünkü Machiavelli'nin *Prens*'te, hükümdara ahlakın siyasete feda edilmesini, hak ve adalet sorunlarının daha geri planda kalmasını salık verdiği, bir devlet adamının ya da hükümdarın özellikle dış ilişkilerde kendi ülkesinin

14 Kimi durumlarda sultanın hükümlerinin önüne geçen uygulamalara şaşkınlık belirtilir. Bkz. Çalışmanın Matbuat Nizamnâmesi'yle ilgili kısmı.

15 *Diyojen*, nr. 170.

16 *Diyojen*, nr. 176.

17 *Diyojen*, nr. 172.

18 Ebüzziya Tevfik, Namık Kemal'le birlikte *Diyojen*'in yazılarını birlikte kaleme aldıklarını belirtir. Bkz. Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*, haz: Hüseyin Çelik, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 303.

19 Şükran Oğuz, "Tanzimat Döneminde Mizah ve *Diyojen* Gazetesi," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 1998, s. 39.

birlik bağımsızlık ve güvenliği için yararlı her türlü hareketi yapabileceğini öne sürdüğü belirtilir.[20]

Muhaverede kitabın içeriğine kısaca değindikten sonra dünyada ondan sonra "ne Machiaveller peydâ olduğu"nun ve "icadına muvaffak olduğu fenn-i muhteremin" ne kadar ilerlediğinin altı çizilir. "İcadına muvaffak olunan fenn-i muhterem" ahlakın siyasete feda edilmesi ve hak ve adaletin yerini "zulmün" almasıdır. Muhaverede dönemin mahkemelerine yapılan çarpıcı atıflar gözden kaçmayacaktır. *Diyojen* sorar, Machiavelli yanıtlar:

> *Diyojen* "----Pekâlâ hem dinle hem de söyle mesela sen bir adamı başından def etmek istesen ne yaparsın?
>
> Machiavelli yanıtlar:
>
> ---- "Bulunduğun yerde cellad yok mu? Zindan yok mu? Papaz yok mu? Müfteri [iftira atan] yok mu? Birinden birinin eline veririm çıkar gider".
>
> D ---- "Her yer İtalya mülkü her vakit "Borgia" zamanı değil? O kadar becerikli adam da bulamazsan elinden ne gelir?
>
> M---- "Hiç bir çare kalmadıysa mahkeme de mi yok? Elbette başına bir mesele çıkarır herifi bir suretle itham ederim.
>
> D----"Ben demez miydim ki dünyada akîl geçinenlerin hepsi delidir! Sen siyaset şeytanlıklarında allame geçinirken hala anı bilmiyorsun ki zulmüyeya lazım olan kendi hasımlarını bile mahkemeye cesaret etmemektir. İcra-yı garaza adaleti vasıta etmeye gelmez sonra o vasıtayı insanın kendi aleyhinde de istimal ederler.[21]
>
> Muhaverenin devamında *Diyojen*'in söyledikleri karşısında şaşkına dönen Machiavelli, "ben öyle celladsız, zindansız, papazsız, müfterisiz muhakemeye cesaretsiz bir iş görmeye muktedir değilim" dedikten sonra sözlerini şöyle sürdürür: "bendeniz o kadar kan hararetiyle iş görmek tarafdârı değilim..."[22]

20 Mete Tunçay, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi* C. 2., Ankara Ünv. Yayınları, Ankara, 1969, s.4.

21 *Diyojen*, nr. 128, s. 1.

22 *Diyojen*, nr. 128, s. 1.

Yeni Osmanlılar'ın öfkesini üzerine çeken bir başka nokta, tayin edilmek için gereken nüfuzu bulunan fakat memuriyet konusunda gerekli vasıfları taşımayan genç insanlara 'İslam hukuku uzmanı' gibi unvanların rahatça verilmesidir. Memuriyete yükselişte zenginlere tanınan fırsatlar, liyakat esaslı memur seçimini ortadan kaldırmıştır. Öyle ki 'İslam hukuku uzmanı' "namzedinin öğrencisi olarak bile nitelenemeyecek cahiller ve ayak takımı unvanlar ve memuriyetler elde" etmişlerdir.[23]

Diyojen'in öfkesi ve isyanı tam da bu nokta-i nazardan kaynaklanır. Memuriyetler hem ehil olmayan kişilere verilmiş hem de yöntem itibariyle geleneksel anlamda liyakata göre seçmek yerine "kur'alar keşidesiyle" memur almak usülü tercih edilmiştir. "İktidar-ı liyakat-ı dirayete" ne olmuştur peki? Onun yerini artık kur'alar almıştır.[24]

Bununla bağlantılı olarak memuriyet tayinleri[25] de pek öyle hukuka, adalete sığacak türde değildir. Üstelik bunlar Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'na da aykırı uygulamalardır. Hatt-ı Hümâyûn'da belirtildiği şekilde kişi hak ve özgürlükleri güvence altına alınmasına rağmen ortada açık bir ihlâl vardır. Bu ihlal ya da su-i istimal ortadan kaldırılmalıdır. Bu çerçevede yazar "zihnine dokunan" iki meseleyi aktarır:

> Muhakemesiz adam nefyetmek ve ferman-ı âli ile azilden masun olarak Divan-ı Ahkam azalığına "tasarrufları" temin olunmuş birtakım zevatı fermanlarda meşrût olduğu üzere rızalarıyla başka bir memuriyete tayin etmeden bi'l-muhakeme töhmetleri sabit olmadan hizmetlerinden ihrac eylemek hususlarıdır.

23 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin...*, s. 140-147.

24 *Diyojen*, nr. 92, s. 1.

25 Bu tayinlerle ilgili olarak Namık Kemal, *İbret* gazetesinde sadrazam Mahmut Nedim'i, memurların yerini çabuk değiştirmesi konusunda eleştirir. Aktaran: Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev: Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, Ankara, 1997, s. 57.

> Bunun birincisi cezasız kalır ise emniyet-i şahsiye gitmiş veya tabir-i ahirle Gülhane Hatt-ı Hümâyûn'u zulüm ile pâmâl edilmiş demek olur.
>
> İkincisi cezasız kalır ise Memâlîk-i Devlet-i Âliye'de serbest muhakimin vücuduna ve o suretle adaletin cereyanına imkân kalmaz.[26]

Adalet kavramına bakışın bu şekilde seyrettiği yıllarda (1873-74-75) gerçekten de Osmanlı Devleti ve toplumu ciddi bir bunalım yaşamaktadır. Ekonomik sefaletten dolayı nüfusun geniş kesimleri arasında Abdülaziz yönetimine duyulan hoşnutsuzluk yeniden kabardı. 1874 yılının sert kışı ve selleri sonucunda kötü hasattan dolayı köylüler sefalet içindeydi. Çok ciddi anlamda açlıkla yüz yüze gelmişlerdi. Öleli kırk gün olmuş bir deve aç insanlar tarafından parçalanmıştı. Yiyeceklerin pahalılaşması payitahttaki fakir insanları daha da sıkıntıya sokmuştu.

1875'te Hazine'nin malî felakete yaklaşması, Abdülaziz'in müsrifliği, Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya Elçisi İgnatyev'le[27] yakın ilişkisi ve halk üzerinde olumsuz etki uyandıran uygulamaları, Balkan Sorunu ve giderek yükselen İslamcı duygular, Yeni Osmanlılar'ın muhalefeti Abdülaziz rejiminin sonunu getiren ve siyasal alt-üst oluşa temel hazırlayan olaylar olarak kaydedilir.[28] 1876 Kanun-ı Esasi'si bu koşullarda ilan edildi. Uzun süreden beri meşrutî bir yönetim biçimini savunanlar geçici bir süreliğine de olsa iktidarı ele almışlardı.

Yeni Osmanlılar, imparatorluğu 'Osmanlılık' öğretisiyle bir arada tutmaya çalışan Tanzimat yöneticileri gibi bu harcın çimentosunun yetersizliğini fark edememişlerdi. Meşrutiyetçi bir kimliğe bürünmüş ve muhalif bir konuma geçmiş olan Yeni Osmanlılar eşitlikçi bir anayasanın sorunu çözeceğini sanarak yanıldılar.

26 *Diyojen*, nr. 127, s. 1.

27 Mehmet Tevfik, İgnatyev üzerine sayısız yazı kaleme almıştır. Onun Mahmut Nedim Paşa'yla olan ilişkisini sürekli hicvetmiştir.

28 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform...*, s. 70-76.

Âli ve Fuat Paşaların yönetimine tepki olarak doğan Meşrutiyetçi hareket, adalet ve hürriyet şiarıyla büyümüştü. Ne var ki Abdülhamid istibdatı bu muhalif ve meşrutiyetçi Yeni Osmanlılar hareketinin önünü kesmeyi başardı. 93 Harbi bahanesiyle Kanun-ı Esasi, Abdülhamid tarafından askıya alındı.

Bâb-ı Âli'nin merkeziyetçi politikalarına karşı tepki olarak gelişen "Meşrutiyetçi Osmanlıcılık" temelde anayasal ve eşitlikçi bir söyleme sahipti. Ancak bu, liberal anlamda bir eşitlik değildi. Batı kurumlarının taklit edilerek imparatorluğa uygulanmasına tepkiyle bakılıyordu. Adaletin her işin başı olduğu sık sık vurgulanan bir noktaydı.[29] Yolsuzluklar, ehil olmayan memurların yüksek maaşlarla atanması, Hazine'den "hortumlanan" paralar gibi pek çok sorun bu adaletle çözülecekti. Bunu da uğruna mücadele verdikleri Kanun-ı Esasi gerçekleştirecekti.

Kanun-ı Esasi, 1876'da ilan edildiğinde toplumda ve basında görece bir rahatlık sağladı. Mizah dergilerinde "meşrutiyet" bakışını yansıtan hicvi[30] yazılar ve karikatürler çoğunlukla Kanun-ı Esasi'yle birlikte *Hayâl* ve *Çaylak*'ta yer alır. Kanun-ı Esasi *Çaylak*'ta, ilan edilişinden iki gün önce büyük bir sevinçle ele alınır. *Çaylak* ilan edilişiyle Kanun-ı Esasi'nin neler getireceğini, bir anlamda beklentilerini muhaverelerde kısa kısa belirtir. Umutludur *Çaylak* Tevfik. Kanun-ı Esasi'yi coşkuyla/hararetle karşılayarak ona övgüler düzer. Ona göre bu "iftihar olunacak şeydir. Çünkü herkes idare-i keyfiyenin harekât-ı kahharanesi altında ve korku içinde adeta hall-i zillete gelmiş idi..." Nizamât-ı Esasi'ye ilan olunursa işler düzelecektir. Örneğin Matbuat İdare-i Behiyyesi öyle kafasına estiği gibi gazete tatil edemeyecektir. Her şey bir nizam dâhilinde olacaktır. Kendisi

29 *Hürriyet* gazetesinin ilk sayısında yayınlanan yazıda adalete yapılan vurgu dikkat çekicidir. Aktaran: Ebüzziya Tevfik, a.g.e., s. 229.

30 Bu hicvi yazılara Ahmet Mithat Efendi'nin bakışı pek olumlu değildir. Zaten ona göre Osmanlı toplumu bu anayasa için henüz hazır da değildir. Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, s. 54.

de bu nizama harfiyen uyacaktır.[31] Eski rejimi istibdat olarak adlandırıp eleştiren *Çaylak*'ın yeni rejimden beklentisi bir hayli fazladır. Ancak çok geçmeden yeni rejim de "istibdat" yaftasını yemekte gecikmeyecektir.

Kanun-ı Esasi'nin ilan edileceği günü bu şekilde bekleyen *Çaylak* onu "küfe dolusu" sorunla kapıda karşılar. Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği günkü *Çaylak* nüshasında Ali Fuad Bey'in karikatüründe "küfe dolusu" sorunla karşılaşan "adaletin" şaşkın ifadesi vardır. 1870'lerin ikonografisinde adalet uzun boylu-bilinçli bir tercihtir, bu adaletin yüceliğini simgeler-başında her zaman taç bulunan ve tacın üzerinde bazen yıldız bazen de hilal bulunan bir kadın vardır.[32] *Çaylak* çizeri Ali Fuat Bey, İngiliz *Punch* dergisindeki gibi bir adalet ikonunu tercih etmemiştir. *Punch*'taki adaletle ilgili bir karikatürde yine uzun elbiseli heybetli bir kadın sembolü vardır. Bir elinde kılıç diğer elinde kalkan vardır ve kalkanın üzerin-

(Karikatür 9)
"Bu kapunun önünde bir çok vakitlerdir sizi bekliyordum. Daha çok varsa da birden bire rahatsız olma[ya]sun diye şimdilik bu kadarcık getirdim. Bunları sizden başka ıslah idecek yoktur." Sepetten dökülenler: İltimas, Haksızlık, İstikrazat, Rüşvet, Ehliyetsizlik, Müdahale, Tramvay, Demir Köprüsü. Çaylak 90, 6 Zilhicce 1293 / 23 Aralık 1876.

31 *Çaylak*, nr. 89, s. 3.

32 Krş. *Çaylak*, nr. 90 ve 96. Bu iki nüshada adaleti sembolize eden kadın ikonunun başındaki taçlardan birinde hilal diğerinde ise yıldız bulunmaktadır. Hilâl bulunanın elbisesinin yakasında yıldız göze çarpmaktadır.

de terazi resmi görünmektedir. *Çaylak*, adaletin (meşrutî adaletin) gelmesini çok beklemiştir (Bkz Karikatür 9).[33] Çözülmesi gereken yığınla sorun vardır ve *Çaylak* onu kapıda karşılar. Kapının üzerinde "Adalet Kapusu" yazar. "Bâb-ı Adalet Kapısı" açıldığında oradan çıkan ve adaleti temsil eden, taçlı ve güzel yüzlü bir kadın şaşkınlıkla *Çaylak*'ın önüne onun küfeden boşalttıklarına bakar.

Kâğıtlarda yazılanlar *Çaylak*'ın şimdiye kadar yazamadıklarının bir kısmını yansıtan bir özettir adeta: "İltimas, Haksızlık, İstikrazat, Rüşvet, Ehliyetsizlik, Müdahale, Tramvay, Demir Köprüsü..." Alt yazı ise şöyledir : "Bu kapının önünde birçok vakitlerdir sizi bekliyordum. Daha çok varsa da birdenbire rahatsız olma[ya]sın diye şimdilik bu kadarcık getirdim. Bunları sizden başka ıslah edecek yoktur."[34]

Burada adalete yapılan vurgu Yeni Osmanlılar'ın adalet anlayışından farksızdır. Adaletle her şeyin çözüme kavuşacağını düşünen Yeni Osmanlılar gibi Mehmet Tevfik de birikmiş sorunların çözümünü "meşrutî adalet"te görür. Bu karikatür aynı zamanda başka bir noktanın da açıklığa kavuşmasına yardımcı oluyor. Bugün teorik düzlemde yapılan, Kanun-ı Esasi'nin dış baskı sonucu gelinen bir nokta mı yoksa giderek artan huzursuzluğun, yükselen kamuoyunun bir sonucu olarak "ihsan-ı şahane" mi olduğu tartışmasına ışık tutuyor. *Çaylak* yazarının "bu kapunun önünde birçok vakitlerdir sizi bekliyordum" ifadesi Sir Henry Elliot'un "artık her kahvede anayasa konuşuluyor ve anayasa beklenir hale geldi"[35] şeklindeki sözlerini destekler mahiyettedir. Ayrıca Osmanlı basınında da millet meclisinin açılıp-açılmaması, mazarratı ve yararları ekseninde ehl-i İslam'ın bu yöndeki düşünceleri üzerine tartışmalar yürütülmektedir.[36] Dolayısıyla *Çaylak*'ın ifadesini Kanun-ı

33 *Çaylak*, nr. 90.

34 *Çaylak*, nr. 90.

35 Aktaran: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 30.

36 *Hayâl* mizah dergisinin 308 numaralı sayısında *Basiret* gazetesinden aktardığı bir yazıda bu yöndeki tartışmalar yer almaktadır. Burada Basiretçi Ali, millet meclisinin açılmasına ve açılmamasına taraf olanların düşüncelerini aktarırken

Esasi'nin toplumda uzun zamandır beklendiğinin bir göstergesi olarak okumak da mümkündür. Ayrıca İlber Ortaylı'nın da dış baskıları azaltmak bağlamında belirttiği gibi "Osmanlı anayasasının ilanı kimseyi ilgilendirmiyor. Kimse böyle bir şey de talep etmiyor zaten."[37]

Bu çalışmanın bakış açısına göre ise Kanun-ı Esasi, ne sadece "tepeden inme" bir ihsan-ı şahane olarak ne Osmanlı bürokratlarının padişahla çekişmesiyle ne de dış baskılar sonucu oluşmuştur. Kanun-ı Esasi hem yükselen kamuoyu[38] hem dış politika gereği (Rusya'yı Avrupa'da anayasasız tek devlet olarak göstermek ve dış müdahaleyi ortadan kaldırmak için) hem de çökmekte olan "devlet binasını"[39] kurtarmak için ilan edilmiştir.[40] Aynı zamanda, elbette ki halk hareketi şeklinde tezahür etmemiştir fakat halk desteğinden de tamamen yoksun değildir.[41] *Çaylak* Kanun-ı

taraflardan birinin "her nevi dâhili fesadelerden ve ecnebinin müdahalatından vareste olmak" yönünde fikir beyan ettiğinden söz eder. Bkz. *Hayâl*, nr. 308, s. 2.

37 İlber Ortaylı'nın Kanun-ı Esasi'yle ilgili düşünceleri için bkz. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 39.

38 Bu döneme ilişkin kaleme alınan pek çok hatıratta Sultan Abdülaziz'in müsrifliğine ve yönetimine karşı artan huzursuzluk belirtilir. Ayrıca bu huzursuzluğu yönlendiren Mithat Paşa gibi bürokrat ve münevverlerden de bahsedilir. Bkz. Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, Herbert Jenkins Limited, London, 1915, s. 103. Ayrıca konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 29-48, 75-81.

39 Mithat Paşa, azlinden sonra Abdülhamid'e yazdığı bir yazıda, ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin yalnızca Şark Meselesi'ni ve Avrupa'nın müdahalesini önlemek için yapılmadığını belirtirken Kanun-ı Esasi'yi aynı zamanda "devlet binasını" yıkılmaktan kurtaracak bir araç olarak görür. Bkz. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı*, C. 1-2-3, İstanbul, 1327, s. 188-189.

40 *Çaylak*'ın 94. sayısında Rusya'yı hedef alan bir karikatür vardır. Rusya'yı Avrupa'da anayasasız tek devlet olarak göstermek isteyen Osmanlı Devleti'nin politikası karikatüre konu edilir. Karikatürde Tuna'nın öte yanında bulunan Rus askeri (*Çaylak*'taki karikatürlerde Rusya çoğunlukla 'ayı'yla sembolize edilir) şaşkın bir şekilde üzerine gelen mermiye bakar. Merminin üzerinde "Kanun-ı Esasi" yazmaktadır. Mermi "koca Balkan" yazan dağların ardından doğan güneşin yönünden, yani doğudan gelmektedir. Karede yere düşen bir de gülle vardır. Onun da üzerinde "istibdat" yazılıdır. Rus askeri şöyle der: "Ay ay ay yere düşen gülle bir şey değil ama beni bitiren gelen". Bkz. Karikatür 10, *Çaylak*, nr. 94.

41 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 81.

ای ای ای یره دوشن گله یرشی دکل اما بنی یتیرن گلن

(Karikatür 10)

"Ay ay ay yere düşen gülle bir şey değil ama beni bitiren gelen". Merminin üzerinde "Kanun-ı Esasi", dağların üzerinde "Koca Balkan", nehrin üzerinde "Tuna", yere düşen güllenin üzerindeyse "İstibdad" yazılıdır. Çaylak 94, 18 Zilhicce 1293 / 4 Ocak 1877.

Esasi'yle ilgili olarak bir dizi karikatür ve yazı yayınlar. Yukarıdaki karikatür daha henüz bir başlangıçtır. Daha sonraları, ortamın görece rahatlığından olsa gerek daha da serbest karikatürler *Çaylak* sayfalarında boy gösterir. Yazılar da "hürriyet ve serbestiyet"in ne olduğu sorularını yanıtlamaya yöneliktir.

91. sayıda *Çaylak*, istibdatı 'uğurlar'. Henüz Abdülhamid gerçek yüzünü göstermemiş ve Mehmet Tevfik de henüz farkına varamamıştır. (Fakat bu kısa sürecektir.) Bu sayıdaki karikatür Tevfik'in bir başka düşüncesini ifade eder. Karikatür, meşrutiyet ve istibdat temalarını işlemektedir.

"Hükümet-i adliye-i meşruta"nın gelmesiyle eski rejime yol gö-

(Karikatür 11)
"Baksana ! Afyon kutusunu unutdun ! Al belki halka tesir ider de yine uyudur" Kapının üzerinde "Hükümet-i adliye-i Meşruta", levhadaki ok yönünde "İstibdad" yazılıdır.
Çaylak, 91, 11 Zilhicce 1293 / 28 Aralık 1876.

rünmüştür. İstibdata giden yolda ihtiyar bastonlu ve elbisesi yamalı bir adam (eski rejim) omzundaki bohçasıyla yol alımaktadır. Yani istibdat yaşlanmış, her tarafı lime lime olmuş yamalarla doludur ve tutunacak bir tarafı kalmamıştır. Taç giymiş genç ve güzel bir kadın "hükümet-i adliye-i meşrutiye"yi ifade etmektedir. Yani yaşlı ve genç (eski ve yeni) imgeleri burada göze çarpıyor. Meşrutiyet yeni, dinç ve daha güzel bir şeydir. İstibdat ise yaşlanmış kambu-

واقعا جمالی گوردك پك گوزل لكن شمدی نازكانه خرامنی گوردك ایستیورز .

(Karikatür 12)
" Vakı-a cemalini gördük pek güzel lakin şimdi nazikane haremini görmek arzusundayız."
Çaylak 96, 22 Zilhicce 1293 / 8 Ocak 1877.

ru çıkmış bir ihtiyardır, "miadı" dolmuştur. Hükümet-i meşruta eski rejimi uğurlarken şöyle der: "Baksana! Afyon kutusunu unuttun! Al belki halka tesir ider de yine uyutur" (Bkz. Karikatür 11).[42]

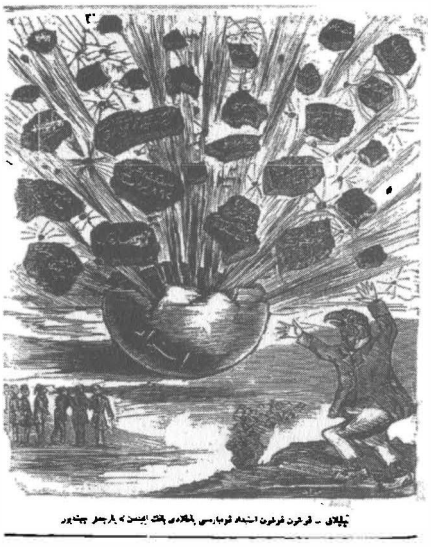
Yani yıllardır uyumakta olan halk uyanmıştır ve artık afyona ihtiyaç yoktur, halkı artık afyonla uyutmak mümkün değildir. Afyon ve istibdatın birlikte anılması, afyonla uyutulan insanların istibdata tahammül edebilecekleri, istibdatın onların katlanabileceği bir yönetim tarzı olması anlamına geliyor. Uyanmış ve "adalet"e kavuşmuş olan halkın artık afyon kutusuna ihtiyacı kalmamıştır.

Kanun-ı Esasi'nin ilan edilişinden sonra *Çaylak*, onun hayata geçirilişini de görmek arzusundadır. Onunla ilgili yazılanlar söylenenler iyidir hoştur da artık içeriğinin topluma gösterilmesi gerekir. Kanun-ı Esasi'nin ilan edilişinden 16 gün sonra *Çaylak* güzel yüzlü, başından etrafa nur dolu ışıklar saçan adalet-i meşruta'nın "nazikâne haremini" merak etmektedir. Yani içeriğini anlamaya ve nasıl uygulanacağına bakmaktadır. Karşısına geçerek, adaleti ve meşrutiyeti temsil eden heykele seslenir : "Vakıa cemâlini gördük pek güzel lakin şimdi nazikâne haremini görmek arzusundayız." (Bkz. Karikatür 12)[43]

42 *Çaylak*, nr. 91.

43 *Çaylak*, nr. 96.

Fakat *Çaylak*'ın bu neşeli selamlaması, umut dolu beklentileri Abdülhamid'in sansürüyle birlikte yerini öfkeye bırakır. Yazılardaki üslubu giderek sertleşir ve karikatürlerde durumu acı ve alaycı bir şekilde işlemeye başlar. 97. sayıda "Resme Sığmayan Zuhurat" başlığıyla "acil" sorunları kısa kısa birer satırla tekrar hatırlatır. Gerçekten de sorunlar bir karikatüre (resme) sığmayacak kadar çoktur.

(Karikatür 13)
"Çaylak--- Koşun koşun istibdat kumbarası patladı bakın içinden ne parçalar çıkıyor"

Bunlar kamuoyunun gündeminde olan ve rahatsız eden problemlerdir. Kaimenin değerinin altında bozulması, memurların maaşlarını düzenli alamaması, verilen imtiyazlar (maden, tütün rejisi, tramvay vapur gibi) ve bunların kullanım hakkı, iki yüz milyon istikraz ve bu istikrazda adı yüz milyonla yolsuzluğa karışan Andel Hasabyan bunlardan bazılarıdır.

Çaylak aynı sayıda "istibdat" yazılı 'bombayı', (bunu bir sonraki sayıda "istibdat kumbarası" olarak anacaktır) patlatır. Aslında bu 'bomba'yı "kumbara" olarak isimlendirmesi Mehmet Tevfik'in ince espri anlayışını yansıtır. Sorunlar birikmiş birikmiş ve en nihayetinde tazyiğe dayanamıyarak patlamıştır. "Kumbara"dan etrafa saçılan parçalar üzerinde yazılanlar şöyledir: "Valilik, mutasarrıflık, mezadda çaldırdığı iki yüz milyon istikraz, yüz milyonu mahali hizmeti, büyücek bir burun, sandıktan aşırılan 892 lira meselesi, Avrupa bankalarında bulunan mesrud bir çok

maden imtiyazları, bil-cenheri? nakillerin emri". Karikatürün lejandında ise "*Çaylak*--- Koşun koşun istibdat kumbarası patladı bakın içinden ne parçalar çıkıyor" yazılıdır (Bkz. Karikatür 13).[44]

Kanun-ı Esasi adalet, hukuk ve eşitlik getirecek ve böylece beleşçiler, yolsuzluk yapanlar ve bu yolsuzluklara karışan bürokratlar yargılanacaktır. Baskıyı gittikçe arttıran Abdülhamid rejimine karşı *Çaylak* yazarı ve çizeri de sessiz kalmaz. Yazılarıyla Mehmet Tevfik, karikatürleriyle Ali Fuat Bey kamuoyunun düşüncelerini etkilemeye devam ederler (ya da kamuoyunun düşüncelerine tercüman olurlar). Mizah dergilerinde, yaşanılan sorunlara tepki göstermenin yolu sadece karikatür ve düzyazı değildi. Sesini duyurmak için *Çaylak*'a göre her yol mübahtı.

Karikatür ve düzyazı dışında "manzume"lerle ve "lügâtçe" köşeleriyle de muhalif fikirler dergi sayfalarında yer alırdı. Buna hiciv içeren şu manzumedeki satırlar iyi bir örnek teşkil eder:

> Edemez hiç karar istibdat
> Cihanda çoğalmadı zarif
> Çeşme başında kalacaktır
> Gülmeyecek müstebid herif[45]

Bu satırların, istibdatı hedef aldığı sarih bir şekilde fark edilmekle birlikte "müstebid herif" ibaresiyle Sultan Abdülhamid'i kastediyor olması, zor bir olasılık gibi görünüyor. Çünkü bu kadar cüretkâr sözleri Sultan Abdülhamid'e yöneltmek derginin kapanmasına yol açacak kadar tehlikelidir. Ayrıca Abdülhamid'in bu sözleri hoşgörüyle karşılamayacağı da açıktır. Abdülhamid'in bu hoşgürüsüzlüğün en açık örneklerinden biri, iktidarına dönük bir eleştirel bakışı da ihtiva eden *Hükümet-i Meşruta* risalesinin yazarı Esad Efendi'yi sürgüne yollaması olmuştur.

Bu dönem, kimi mizah dergilerinde bulunan "lügâtçe" köşelerinde ise hicvedilmek istenen meseleler, konuyla ilgili en çarpı-

44 *Çaylak*, nr. 97. 25 Zilhicce 1293 / 11 Ocak 1877.

45 *Çaylak*, nr. 105.

(Karikatür 14)
"Şöyle bir eşya-yı gayr-ı menkuleye malik olan adamın mebus olmak içün başka mülke ne ihtiyacı olabilir?" Üstte "Müşkülat-ı İntihabiye" yazılıdır. Hayal, 316, 22 Kanun-ı sani 1292.

cı sözcükler seçilerek yapılırdı. Artan baskılar karşısında *Çaylak* da dilini keskinleştirip lügâtçesiyle sesini yükselterek yanıt verir. *Çaylak*'ın lügâtçesindeki bazı sözcükler rejimin iç yüzünü gösterir niteliktedirler. Aynı zamanda bu lügâtçe, gelecekteki Abdülhamid rejiminin de bir portresini çizer. *Çaylak* yaptığı bir "cedvel"le sözcüklerin anlamını iki kategoride açıklar: "hükm-ü istibdata göre" ve "hükm-ü Kanun-ı Esasi'ye göre." Lügâtçe herhangi bir yoruma yer bırakmayacak kadar açık olduğundan aynen aktarmakta yarar var:

Kelimeler	Hükm-ü istibdata göre	Hükm-ü Kanun-ı Esasi'ye göre
Vükela	Kanuna karşı asla mesul olmayan imtiyazlı bir sınıf	Kanun karşısında işlediğinden şedideden mesul olur bir sınıf
Hürriyet	Azl-ü nefi mucib bir lafz tevhiş-i bahş	Hatt-ı Hümayûnları tezyin eyleyen bir lafz –ı mukaddes
Millet	Evamir-i müstebidâne barkiranın hamalı	Devleti terkib eden okumak efradına şamil ünvan
Meclis-i Has	Rey-i müstebidi alkışlamağa mahsus cemiyet	İttihad yahud karar ittihadına mahsus heyet-i âliye
Rütbe	Nâ-ehillerin dev aynası yahud istihak sermayesi	İstihkaka bî-hak başkaca meziyet yahud eshab-ı ehliyete fazilet-i izafiye.
İstikarâz	Memnûiyyet-i kuvviyeyi açıktan açığa ihlâl iden komisyon	İstikraz, lüzumu kati ve mecbur üzerine müracaat olunacak bir sermaye.
Münasib	Adam kayırma için bir tarik	İş görmek için ehliyetli adam tayin olunur vazife
Valilik	Kağıd havaleciliği	Bizzat her umura nezaret eder mesul olur vasıta-ı icraat
Mutasarrıflık	İkinci derecede kezalik_	Keza
Kaim-makamlık	Daire-i emekdârının kıdemlerine mahsus dua hevarilik	Üçüncü derecede vasıta-i icraat
Müdirlik	Daire emekdârlarına mahsus daire	Dördüncü derecede vasıta-i icraat
Zabita ve Müfettişler	Hürriyet ve serbestî düşmanı	Hürriyet ve serbestînin muhafızı
Tenzifat	Kübera dairelerinin ocak süpürücüsü	Beldenin tenzifat umûmiyesine nezaret eder bir sınıf olacak

Karakuş	Çeşme gibi sulak yerden hazzeder kabus-ü bâlâ	Kanadı düşük süngüsü kırık Arab'dan mahalli merfu bir nevi hayvan
Çaylak	Fesh ve ilga kurşunundan ürkmüş ayağı dâm esarete tutulmuş ağzında bakla *İstikbâle* muntezır bir tair-i sabur [Çok sabırlı bir kuş]	Canavar düşmanı ayı muhibbi Karakuş'un dostu bâlâ pervâz [yüksekten uçan] bi ihtiraz bir kuşcağız
İrtikâb	Sorgusuz ticaret	Bil azim
İltimas	Ne ehle yar ne nedim mutad-ı kadim	Lafzen ve manen ve külliyen fesh ve İlga edilmiş düşman-ı ehil bir
Arzuhal	Kelam kelam la enfi'	Halden vükela ve Meclisi haberdâr eden varaka-i hakikat hali ve ihtiyacat-ı asriye-yi aleme bildiren vasıta
Gazete	Matbuat mazlumu meddahane dellali	Hakikat hali ve ihtiyacat-ı asriyeyi aleme bildiren vasıta
Rüşvet	Culub kulub eder bir mahcub.	Dünya ve ahirette bir mezmun

Kaynak: *Çaylak*, 106, 17 Muharrem 1294/1 Şubat 1877. *Çaylak*'ın 105. sayısında da "lügâtçe"den bir bölüm bulunmaktadır.

Çaylak, gerçekten de toplumun nabzını elinde tutan bir yayın politikası izler. Adım adım sanki her yolsuzluğun ve olumsuzluğun peşindedir Mehmet Tevfik. Geçmiş ile yaşadığı gün arasında sürekli gidip gelir.[46] Haksızlıklara tanık olduğunda o da *Diyojen* gibi Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu hatırlatarak "....şimdi Tanzimat icra olunuyor mu olunmuyor mu? Kimse kimsenin hakkını yiyor mu yemiyor mu? Buna bakmalı..." diyerek 'uyanıklığını' daima gösterecektir.[47]

46 Mehmet Tevfik için Osmanlı'nın ihtişamlı gaziler geçmişi, Fatihler, Yavuz Sultanlar, Kanuniler, onurlu bir mirastır. Bkz. *Osmanlı*, nr. 1, s. 1.

47 *Çaylak*, nr. 106.

Diğer taraftan *Çaylak*'ın rakibi Teodor Kasab'ın dergisi *Hayâl*, Kanun-ı Esasi ilan edildiğinde "tatil"dedir. Şan-ı Devlet-i Âliye'ye dokunur bir resim yayınladığından 18 Eylül 1292 tarihli bir emirnâmeyle üç ay kapatma cezasına çarptırılır. 301 numaralı *Hayâl*'de Kasab bunu "Son Tatilimiz" başlığı altında duyururken, ilan edilmiş olan Kanun-ı Esasi'nin bir nebze rahatlığıyla bu başlığı atarak onu karşılar. Zaten yazının en başında bunu gösteren iki dizelik bir şiir vardır:

Ta-be-ebed-devletten istibdatı ilga etdiler.

Zulmü idam etdiler dünyayı ihya etdiler"[48]

Bu şekilde üç ay gecikmeli olan karşılamadan sonra *Hayâl* mizah dergisinde de Kanun-ı Esasi'yle ilgili yazılar art arda gelecektir. Mebus seçimi, meclisin oluşturulması, vekil olma koşulları gibi konulara temas edecektir *Hayâl.* Hatta Teodor Kasab, vekil olmaya bile soyunacaktır.[49]

1876'daki mebus seçimleri mizah basınına kullanacak bol malzeme sağlamıştı. Üzerinde durulan meselelerden birisi mebusların nasıl seçileceği ve mebus seçilmenin kriterlerinin neler olacağı şeklindeydi. Mebusların bürokratlarca seçilmesi gündeme getirildiğinde Teodor Kasab buna son derece sert bir yazıyla karşılık verdi. Geçmişteki bazı uygulamaları da hatırlatarak halka

48 *Hayâl*, nr. 301.

49 Teodor Kasab'la ilgili yapılan biyografik çalışmalarda onun 1876'daki miletvekili seçimlerinde milletvekilliğe aday olduğu belirtilmemiştir. Kasab, *Hayâl*'in 307 numaralı nüshasındaki bir muhaveresinde bu işe soyunduğunu belirtir. Tabii ki bunun bir espri olması da muhtemeldir. Bkz. *Hayâl*, nr. 307, s. 2. Fakat bu noktayla ilgili olarak *Hayâl*'le aralarında rekabet ve husumet olan *Çaylak* bize daha farklı ve önemli bir bilgiyi sunar. Eğer onun söyledikleri de bir espriden ibaret değilse Teodor Kasab mebus olmuştur. "Kasab Efendi Tarafından İhtar" başlıklı yazıda *Çaylak* onun mebus seçilmiş olmasından dolayı çok meşgul olduğunu belirterek hicveder. Bkz. *Çaylak*, nr. 114, s. 2. Ancak bu bilgilerin doğruluğunu test etmek mümkün olamadı. Hakkı Tarık Us'un 1876 Meclis-i Mebusanı'yla ilgili çalışmasında milletvekillerinin olduğu isim listesinde Teodor Kasab'ın adı geçmez.. Bkz. Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan 1293 = 1877 Zabıt Ceridesi*, İstanbul, 1939.

güvensizliğin faturasının ağırlığından bahsederken bunun, büyük adamların yok olmasına neden olduğunu belirtti. Kasab, haklı olarak sorar: "...madem bu bürokratlar bu kadar mütefennin ve sadık idiler bizi niçin bu hale getirmişler?" Bu duruma öfkesini şu şekilde ifade eder Kasab:

> ...Milletimiz uykuda mıdır? Yoksa zulüm altında ses çıkaramıyor mu? Meclis-i umumî küşad olunduğunda anlaşılabilir. Bizde niçin büyük adamlar yetiştirilmedi denilmesin, bizde de büyük adamlar zuhur etti, lakin tutulup hapsedildi: Her türlü tazyik altında ezildi.

Kasab şu şekilde devam eder:

> ....Müsaade buyurulan usül-i meşverette, meşveret, hükûmet ile yani padişahın mülkün idaresine tayin buyurduğu memurîn ile padişah beyninde bir meşveret değildir....Kırk milyon ahalinin içinde hal-i hazırımızın ıslahına dair birkaç söz söyleyip bir-iki yol gösterip, birkaç şey beyan edecek dört yüz kişi de mi bulunamaz? İktidar ve malûmat ve kâffe-i ulûm ve fünûnda maharet-i tamme yalnız memurîn efendilerimize mi kalmış? Haydi öyle diyelim, ya memurîn hazerâtı bu kadar âlim ve mütefennin ve sadık imişler de bizi niçin şu hale getirmişler?[50]

Çaylak da meclis üyelerinin seçilmesiyle ilgili konuda Kasab'ın söylediği sözlere paralel fikirleri aktarır. Halkı temsil edecek nitelikte mebusların parlamentoda yer alacağını ümit etmektedir. "Milletin halini güzelce anlamak için azası milletten alınmak üzere bir millet meclisi yapılıyor"[51] derken *Çaylak*'ın beklentisi, "adilâne" bir seçimle her yerden eşit sayıda mebusun meclise girmesi yönündedir. Ancak ne yazık ki bazı beklenen "mahallerden" hiç kimse meclise girmemiştir.[52]

Teodor Kasab, sahib-i imtiyazı olduğu mizah gazetesi *Hayâl*'de milletvekili seçilmenin belli bir mal varlığı gerektirmesi koşuluna

50 Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 77.

51 *Çaylak*, nr. 106.

52 *Çaylak*, nr. 111.

da değinerek Kanun-ı Esasi'nin ilgili maddesini eleştirir. Kıvrak zekasının ürünü sözcükler kısa ve öz olarak meseledeki komiği ortaya koyar: "...mecliste lakırdıyı mülk mü söyleyecek ben mi?"[53] Milletvekili seçimleri *Çaylak*'tan ziyade *Hayâl*'de konu edilir. *Çaylak* birkaç yazı ile konuyu sınırlarken *Hayâl*, karikatürlerle de konunun mizahî boyutlarını tespit etmeye devam eder. Bu yanıyla *Hayâl*'deki yazı ve karikatür zenginliği *Çaylak*'ta yoktur. Mebus seçileceklerde aranan "mal-mülk" sahibi olma koşulu *Hayâl*'de "Müşkülat-ı İntihâbiye" başlıklı karikatürlerde işlenir (Bkz. Karikatür 15).[54]

Tanzimat döneminin sona erdiği (1871-72) ve Abdülhamid rejiminin başladığı 1876 yıllarında mizah ve siyaset ilişkisine dâhil edilecek konular yukarıda bahsi geçenlerle sınırlı değildi. Bu bölümde değinilecek son iki konu mizahçıların birbirleriyle polemikleri ve mizah-din ilişkisi olacaktır. Mizahçıların aralarında giriştikleri polemiğe burada yer vermek hem bu polemiklerin dergilerde oluşturduğu yazıların külliyatı açısından hem de yapılan polemiklerin nedenini sorgulamak açısından kaçınılmaz olmuştur. Oldukça çalkantılı bir dönem içinde bile mizahçıların (yalnızca mizahçılar değil aslında basında yer alan çoğu gazetelerin ve yazarların) birbirleriyle polemiğe girmekten geri durmamalarının izah edilebilir nedenleri olmalıdır. Görünürde, yazarların "öteki" hakkında ifşa ettikleri nedenler ikna edici olmasa da tamamen anlaşılmaz da değildir.

Dergilerin, aralarında giriştikleri polemiğin akla gelen nedenlerinden birisi tiraj kaygısından hareketle rekabet içinde olmalarıdır. Az sayıdaki okuyucu kitlesini kapmak için aslında yalnızca dergiler değil bütün bir basın rekabet halindedir. Okuryazar oranının %4-5 gibi çok düşük olduğu Osmanlı toplumunda tiraj, sınırlı sayıdaki okuru kendi gazetesinin müdavimi yapmak için ga-

53 *Hayâl*, nr. 307.

54 *Hayâl*, nr. 316.

zete sahiplerini harekete geçiren bir faktördür.

II. Meşrutiyet'e gelindiğinde bile gazetelerin tirajı çok düşüktü.[55] Tirajı düşük olan gazetenin malî açıdan sıkıntı çekeceği açıktır. Tiraj aynı zamanda reklam verecek olanları teşvik edici bir role sahip olduğundan da önemlidir.[56] 2000 satan bir gazete yerine 5000 satan bir gazeteyi seçmek reklam verecek kişi açısından tercih nedenidir. Tiraj sorunu bazı gazetelerin kapanmasına da neden oluyordu. Bu sorunu yaşayan en iyi örneklerden birisi Basiretçi Ali Efendi'dir. Ali Efendi, 1870'lerde yakaladığı trendi (*Basiret* gazetesi II. Abdülhamid döneminde kapatılmıştı) 1908'de yakalayamayacak ve gazeteyi tekrar kapatmak zorunda kalacaktır.[57]

(Karikatür 15)
"Moda ilerledikçe kadınların ne hale gelecegine bazı keşfiyat." Çaylak, 5, 19 Muharrem 1293 / 15 Şubat 1876.

Gazeteler, tiraj sıkıntısını atlatmak için 1870'lerde ilave çıkarıyorlardı. Bu ilaveler oldukça kârlıydı. Ancak bu da dönemin gazetecileri arasında tartışmalara[58] neden olduğundan kesin bir

55 Palmira Brummett, a.g.e., s. 82.

56 A.g.e., s. 86.

57 Nuri Sağlam, *Basiret*çi Ali Efendi'nin II. Meşrutiyet'teki neşriyat furyası içinde *Basiret*'i kurtaramadığını belirtir. Bkz. *İstanbul Mektupları*, s. XIX. (Nuri Sağlam'ın önsözünde)

58 *Çaylak* 27. sayısında bu tartışmalara yer verir. Bkz. *Çaylak*, nr. 27, s. 1.

çözüm olmuyordu. Bu nedenle çözüm, rakip görülen gazeteye "çamur atarak" onun sahibini ve gazetesini karalamaktı. Bu durum, bütün gazeteler için değilse de bazıları için geçerli olmalıdır. Örneğin Basiret, *İstikbâl* ve *Vakit* gazetelerinin birbirlerine düşmelerinden rahatsız olan bir okuyucu, mektubunda bunun nedenini sorduğunda *Çaylak*, bu problemin kaynağını *Basiret*'in 4000 satmasıyla açıklar.[59] Yine Mehmet Tevfik, *Hayâl*'le olan rekabet sonucu kendi tirajının düştüğünü *Hayâl*'inkinin ise yükseldiğini belirtiyor. Böyle giderse o da *Hayâl*'in "üstüne yürüyeceğini" ilan ediyor.[60]

Mizah dergilerindeki polemiğin bir diğer izahı belki de İlber Ortaylı'nın başka bir bağlamda söylediği "mücadele ve muhalefet biçimlerinde eski bürokrasinin kalıntısı olan kişisel çekişme ve entrikanın" bulunmasıdır.[61] Kişisel çekişme ya da çatışma mizah dergilerinde "şahsiyatla uğraşma" olarak ifade ediliyordu ve bunun cezası da gazetenin ya da derginin kapatılması oluyordu. Bu nedenden ötürü *Çaylak*,[62] *Diyojen*, *Hayâl* en az birer kez kapatılmışlardı.

Yazarların birbirleriyle yaptıkları polemiğin düzeyi ise oldukça ağırdır. Küfür düzeyinde olmasa da ona yakın olduğu belirtilebilir. Örneğin *Çaylak* yazarı Mehmet Tevfik'in Teodor Kasab hakkında söyledikleri öyle yenilir yutulur türden sözler değildir. *Çaylak* Tevfik, Kasab'ın sahibi olduğu bütün dergi ve gazetelerle (*Diyojen*, *İstikbâl*) uğraşmayı kendine iş edinmiştir. Zorunlu bir tekrar olarak belirtilmelidir ki Tevfik, Kasab'ı "Rus vatandaşı", "Rus ajanı", "Moskof uşağı", "Sırp işbirlikçisi", "vatan haini" ilan

59 *Çaylak*, nr. 31, s. 1.

60 *Çaylak*, nr. 50, s. 3.

61 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987, s. 201.

62 *Çaylak*, Teodor Kasab'la uğraştığı için, *Diyojen* Mısır Hidivi İsmail'e sataştığı için, *Hayâl* de Basiretçi Âli'yi diline doladığı için kapatılmıştı.

eder. Bazen de onun için 'manzumeler' bile yazar.[63] Ali Fuat Bey de karikatürleriyle Tevfik'e destek verir. Eğer Teodor Kasab'ın, Namık Kemal'in en yakın dostu olduğu düşünülürse "vatan" şairinin bir 'vatan haini' ile dostluğunu sürdürmesi kolay açıklanır bir durum değildir. Gerçi *Çaylak* Tevfik, Namık Kemal'e de atıfla onun Ebüzziya Tevfik'le Karagöz'ün[64] çeşitli komikliklere yol açacağını söylerken üslup olarak son derece hassas davranır.[65]

Diğer taraftan Teodor Kasab da gerek *Diyojen*'de gerekse *Hayâl*'de *Çaylak* Tevfik'e sataşmalarda bulunmayı ihmal etmez. Kasab, *Diyojen* zamanında da *Terakki* gazetesine sürekli tarizlerde bulunur. Özet olarak belirtilebilir ki bu dönemdeki gazetelerin çoğunda böylesi polemiklere girmek bir tür 'zorunluluktur.'

Polemik yapılan konular nelerdir ve 'rakip' nasıl yıpratılmaya çalışılır? Bu konulara bakıldığında aslında pek de incir çekirdeğini doldurur türden olmadıkları kolayca anlaşılır. Yukarıda da belirtildiği gibi *Çaylak* Tevfik, Kasab'ı "Rus ajanlığıyla" ya da "Sırp işbirlikçiliğiyle" suçlarken gündemde Balkanlar'daki Sırbistan-Karadağ meseleleri ve Rusya'nın bu işe müdahil olması vardır. Bosna-Hersek meselesi de bir diğer gündem maddesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sürecinde Balkanlar, devlet katında olduğu kadar *Çaylak* Tevfik gibi diğer münevverler katında da hassas bir konudur. İşte böylesine hassasiyet içeren ve kamuoyunun gündeminde önemli bir yer işgal eden konularda *Çaylak*, Kasab'ı ve dergisi *Hayâl*'i sürekli 'köşeye sıkıştırmaya' çalışır. Örneğin *Çaylak* Tevfik, "Kasab Gazetecidir" başlıklı yazısında Teodor Kasab'ı, *İstikbâl* gazetesinde Sırp prensinden bahseden bir haberi Sırp yanlısı vermekle suçlar. Bu yazıda *Çaylak* Tevfik'in kız-

63 *Çaylak*, nr. 62, s. 3.

64 Mehmet Tevfik, Teodor Kasab'a 'Karagöz' lakabını takmıştır. Yazılarında onu Karagöz olarak anar. Çünkü Teodor Kasab Karagöz simgesini hem yazılarda hem de karikatürlerde kullanır.

65 *Çaylak*, nr. 44, s. 1.

dığı nokta, haberde Sırp prensinin diplomatlığından söz edilerek bir şekilde onun yüceltilmesidir. Bir başka yazıda Tevfik, *Hayâl*'de yayınlanan ve Çerkezleri "zebunkeşlikle" suçlayan bir yaklaşıma tepki gösterir.[66] Çerkezlerin "çoluk çocuğa, kadınlara zebunkeşlik" yaptığına inanmadığını belirtir Mehmet Tevfik.

Mehmet Tevfik, "Rus yanlısı" yayın yapmakla suçladığı *Hayâl* ve *İstikbâl* gazetelerinin "Asker-i Şahane"nin kumandanlarını "ehliyetsiz" lanse etmesine ve onlar yüzünden Osmanlı'nın Hersek'te "bozguna uğramasına" ve bunun nedeni olarak da "zahirenin nedreti ve yolların muntazam olmaması"nın gösterilmesine öfkelidir.[67] Fakat Tevfik'in tersine Namık Kemal, yakın dostu Teodor Kasab'ı "Türk dostu" bir gazeteci olarak zikrederken ondan övgü dolu sözlerle bahseder.[68] Gerçekten de Namık Kemal'in "liberal ideallerinin timsali olan"[69] Teodor Kasab, *Hayâl*'de izlediği yayın hayatı boyunca hem Balkanlar'ın durumunu hem de Rusya'nın "ayak oyunlarını" oldukça çarpıcı yazı ve karikatürlerle verirken öyle pek de Mehmet Tevfik'in söylediği biçimiyle "vatan haini" bir tavır içerisinde değildir. O halde Mehmet Tevfik'in Kasab'la sürdürdüğü polemiğin nedeninin biraz kişisel, biraz da yukarıda kendisinin de açıklıkla ifade ettiği gibi *Hayâl*'in "daha revaçta" olmasıyla bir ölçüde de olsa izah etmek mümkündür. Unutulmamalıdır ki bu dönemin pek çok münevveri kişisel nedenlerden ötürü birbirlerine karşı nahoş davranışlar içerisindedir. Örnek olarak Mithat Paşa ile Cevdet Paşa'nın

66 *Çaylak*, nr. 39, s. 2.

67 *Çaylak*, nr. 46, s. 3. Burada *Çaylak* Akmescid'den gelen bir mektuptan (okuyucu?) bahseder. Akmescid, Rusya'ya ait bir yerleşimin adıdır. *Çaylak* burada Rus askerinin *Hayâl* ve *İstikbâl* okuduğunu ve bu gazetelerin buraya girmesinin yasak olmasına rağmen nasıl girdiklerini sorgular.

68 Aktaran: Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Remzi Kitabevi, Ankara, 1938, s. 67; Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 351.

69 İfade, Şerif Mardin'e aittir. Şerif Mardin, *Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 68.

kişisel çekişmeleri verilebilir. Siyasal anlamdaki farklılıklardan başka İlber Ortaylı, Mithat Paşa'nın Cevdet Paşa'yla "sen ilk önce Fransızca öğren diye" alay ettiğini belirtir.[70]

Gazeteciler arasındaki polemiğin yalnızca yukarıda değinilen konularla sınırlı olmadığı belirtilmelidir. Dinî motifler de polemik konusu yapılabilmektedir. Bu noktada amacın, gerçekten dinî unsurları kullanarak karşıdakini yıpratmak mı yoksa gerçek bir tepkiyi dışa vurmak mı olduğunu kestirmenin güç olduğu belirtilmelidir. Sözü edilen dinî unsur, *Çaylak*'a gelen bir okuyucu mektubunda geçer. "Eşşek kulaklarının", "milyonlarca Müslümanın mukaddes saydığı cami minaresine" benzetilmesidir konu. Aslında *Hayâl* yazarı "arslan postuna bürünmüş bir eşşek" hikâyesini 'kıssadan hisse çıkarmak' kaygısından hareketle anlatır. "Matbuat-ı Osmanî üzerinde esen salim rüzgârı" ifade etmektir meramı. Cümle şöyledir: "...bugünlerde matbuat-ı Osmanî üzerinde öyle salim bir rüzgâr esmektedir zira birkaç günden beri sahra-yı vasi'üt-tahibbe [?] matbuatta minare gibi uzun uzun sivri sivri zuhur iden kulaklar günden güne çoğalmaktadır."[71] Bu satırlar Mehmet Tevfik'e Teodor Kasab'ı eleştirme fırsatı verir. Hem kaleme aldığı kısa bir yazıyla hem de karikatürle Kasab'ı hicveder. Onu Müslümanların kutsal değerlerine saldırmakla itham eder.[72]

Dinî unsurların polemiklerde bu şekilde yer almasının dışında mizah-din ilişkisi, çoğunlukla son derece hoşgörülü bir bakışla konu edilir. Özellikle *Diyojen*'in dinî motiflerle yaptığı espriler kayda değerdir. Günümüzdeki hoşgörü sınırlarını bile zorlayacak espriler vardır *Diyojen*'de. Bunlar içerisinde "cennet ve huri" temalarını taşıyanlarda cinsellik dikkat çekicidir. "Efendi ile Hanım" arasındaki konuşma buna iyi bir örnektir:

70 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 39 (İlber Ortaylı'nın konuşması.)

71 *Hayâl*, nr. 279, s. 1.

72 Bkz. *Çaylak*, nr. 44, 45.

-Hanım bugün camide olmalı idin ki?

-Ne oldu efendi?

-Ne olacak cennette erkeklere dört dünya hatunuyla sekiz dane huri ve sekiz yüz dane gılman var imiş.

-O sizin şeyh cenneti de benim başıma cehennem mi edecek?[73]

Aynı sayıdaki "İki Cariye Beyninde" başlıklı espri de benzer bir içeriktedir:

-Kalfa kız. Cennette beylere efendilere huriler vereceklermiş.

-Öyle kardeşim öyle. Ben dikkat ettim. Odalık vermeyecekler imiş.

-Biz ne yaparız?

-Baba gılmanlar da efendilere beylere imiş"[74]

Mizahın dine bakışını yine *Diyojen* yansıtır bize. Bir münevverin gözüyle 1870'lerin dindeki taassuba bakışını yansıtması ve eleştirisini yönelttiği nokta itibarıyla önemli olan yazının başlığı "Birisi Mütaassıb İki Zat Beyninde"dir ve bir muhavere şeklinde yazılmıştır. Yazıda Tanzimat'la birlikte şekillenen laik anlayışın hâkim olduğu perspektif, bütün boyutlarıyla kendini gösterir. Dinsel tutuculuğu hedef alan yazar, üslubuyla son derece etkilidir. Deprem ile din arasında bağlantı kuran tutucu kişiliğe karşı yazar son derece acımasızdır. Onun cahilliğini sergilemek niyetindedir. İtalya'nın nerede olduğunu bilmeyen cahil kişi, cahil olduğu kadar da insanî duygulardan yoksun ve dinî yanlış yorumlayarak kendine uyarlayan, başkalarını "dinsiz ve imansız" olarak niteleyen bir portre çizer. Mutaassıb kişi tarafından "dinsizlikle" suçlanan münevver kişi ise olayları birbirinden ayırdetmesini bilen, insanî kaygılarla hareket eden bir profile sahiptir. Muhavereden bir kesit konuyu daha da anlaşılır kılacaktır:

73 *Diyojen*, nr. 159, s. 4

74 *Diyojen*, nr. 159, s. 4.

– Canım Efendim bu felaketler nedir? Geçen gün yine İtalya'da bir volkan patlamış hayli yerleri harab etmiş.

– İtalya nerededir?

– Efendim İtalya Avrupa memleketlerinden birisidir.

– Adam sende gavur memleketi değil mi? Anlar bu imansızlıkta kaldıkça başlarına daha çok şeyler gelecek.

– Aman efendim inayet ediniz böyle şey söylemeyiniz. Antakya'da da oldu memleket yere battı birçok can telef oldu

– Acaib Antakya'da ne olmuş?

– Haberininz yok mu? Bir büyük zelzele ile memleket yere batmadı mı?

– Ne vakit olmuş?

– Hemen bir aya yaklaştı. Gazeteler kıyameti koparıyor dünyanın her tarafında ianeler toplanıyor sizin hala haberdâr olmamanız tuhaf şey?

– Ben sana bir şey diyeyim mi? Ben böyle şeylere sarf-ı zihn bile etmem. Zira insanın hep çektiği kendi kusurudur.

– Canım bu bi-çarelerde ne kusur olabilir? İşte bir zelzele geldi memleketlerini evlerini köylerini harab etti herifler ne yapsınlar? Mesela İstanbul'un da yangını İstanbul ahalisini az mı mutazarrır ediyor? Bu kadar mal bu kadar can telef ediyor her gün gözümüzle görüyoruz? Ey elimizden ne geliyor?

– Sanki İstanbul ahalisi Antakya'dan iyi mi? Anlar da fena. Acaba bana yüz kişide dinini diyanetini bilir bir kişi bulabilir misin? Her ne ise dedim ya herkesin çektiği kendi kusurudur. İnsanda kusur olmasa Cenab-ı Hakk hiç felakete dûçâr etmez. Antakya ahalisi de kim bilir ne kadar dinsizlik imansızlık ile vakitlerini geçiriyorlardı da Cenab-ı Hakk da anları böyle bir yolda musâb etti. Şimdi kime ne demeye hakları var hep kendi cezalarıdır varsınlar çeksinler.

– Acaib! Şimdi bunların uğradıkları felaket kendi seyyielerinden mi ileri gelmiş?

– Ana ne şüphe. Bir memleket ahalisi ki Cenab-ı Hakk'ın emrini tutup nehyinden ictinab etmez ise elbette böyle bir bela ile te'dib olunur.

– Tuhaf şey sen İtalya'nın nerde olduğunu bilmediğin halde bu gibi esrar-ı ilahiyeyi keşfediyorsun ha?"[75]

Beşinci Bölüm

Medeniyet: Değişen Hayatlar, "İllet-i Frengi"

"Alem-i medeniyet'e ibtida duhûl esbab ve şeraitinin en birincisi bol şalvarı çıkarıp dar pantolon giymektir..." [1]

Batılılaşma, "Terakki-i Medeniyet" ve Alafranga Hayat Tarzı

19. yüzyıla damgasını vuran siyasal ve sosyal fenomen Batılılaşmanın mizahtaki izdüşümleri neydi? En çok hangi konular mizaha malzeme yapılmıştı ve onun eleştirilerine maruz kalmıştı? Bu ve benzeri soruların yanıtı, dönemin münevverinin bakışını yansıtır niteliktedir. Bu açıdan devletin ve toplumun yeniden şekillendiği 19. yüzyılda Batılılaşmayla ilgili ilk tartışmaların ve eleştirilerin mizah dergilerindeki tezahürünü/yansımalarını izlemek oldukça çarpıcıdır.

Günümüz tarih yazıcılığında sıkça kullanılan Batılılaşma, modernleşme kavramının 1870'lerin mizah dergilerinde kullanımı doğal olarak mevcut değildir. "Batılılaşma henüz adı konmamış bir süreçtir."[2] Bunun yerine çok sık kullanılan 'terakki-i medeniyet' kavramı revaçtadır. Mizahçılar terakki ve medeniyet kavramlarına hemen her konuda başvururlar. Bu kavramı istedikleri gibi evirip çevirirler. *Diyojen* yazarına göre "...medeniyet ne demek? Medenî olanlar ilimde sahib-i yed'i tûlâ [tam, çok geniş bilgi] ve maharette kamil-i bî-bahâ"dır.[3] Aslında *Diyojen* yazarının başka bir bağlamda söylediği bu sözler, genel bir bakışı ifade eden sözlerdir. Medeniyeti bu şekilde tanımlayan *Diyojen* yazarı bir başka yazıda "terakki"yle ilgili olarak da şunları kaydeder: "Terakki bir şeyin büyümesi ve ileri gitmesi demektir. Fakat eski hali üzere büyümesi ve ileri gitmesi demektir."[4] Bu birbirini tamamlayan satır-

1 *Diyojen*, nr. 12, s. 2.

2 İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C.3. 1985, s. 137.

3 *Diyojen*, nr. 21, s. 2.

4 *Diyojen*, nr. 162, s. 1.

larda dikkati çeken nokta, bilimin Osmanlı düşüncesindeki yeridir. İlme ve maharete yapılan vurgu yeni değildir. Hatırlanacağı gibi daha 18. yüzyılda Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi Fransa'ya elçi olarak giderken kendisinden "ulûm ve fünûn"a dair gözlemlerde bulunması da istenmişti. 18. yüzyıl sefaretnâmelerinde ve daha sonraları Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde ve Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risale*'sinde ve bunlar gibi birçok eserde "ulûm ve fünûn"a yapılan atıf, Osmanlı'nın Avrupa'ya hangi açıyla baktığını yansıtır. "Osmanlı Devleti ile ilgili yapılan kıyaslamaların hepsinde gerilik ve Batı'nın üstünlük nedeni 'ulûm ve fünûn' kelimeleriyle ifade edilmeye başlanmıştır."[5] Bu bağlamda belirtilebilecek iki nokta daha vardır. Birincisi, yukarıdaki satırlarda 18. yüzyıl Osmanlı münevverlerinde ve elitinde yer etmeye başlayan "ulûm ve fünûn"a dair anlayışın izlerini sürmek, 19. yüzyılın son çeyreğinde de mümkündür. Bu düşünce devamla 20. yüzyıla da sarkacaktır. İkincisi, *Diyojen* ve *Çaylak* "ilim ve maharete" karşı olmadığı gibi "terakki"ye de karşı değildir. *Diyojen* ve *Çaylak* yazarlarının terakkiden anladıkları Avrupa'nın yüzeysel, kimliksiz ve Osmanlı toplumunun bünyesine aykırı değerlerinin kabul edilmesi değildir.

Çaylak ve *Diyojen*'de geleneksel değerlerin deformasyonuna karşı ciddi bir eleştiri vardır. Medeniyetin nimetlerinden insanlık yararlanmalıdır ama bu yeni medeniyetin şekillendirdiği toplumsal yapı onlara uymaz. Onlar için geçmişin yüce değerleri (bu nokta özellikle *Çaylak* Tevfik için geçerlidir) muhafaza edilmelidir. Geleneklerin değişerek yerine "Frenk" usülü anlayışların ve yaşam tarzlarının yerleşmesi 'yozlaşmanın' bir göstergesidir. Her şey tersine dönmektedir. Yani *Diyojen* yazarına göre bunun adı "tersine terakki"dir. Frenk etkisinden önce Türkler, bünyelerine aykırı buldukları şeyleri ya günah ya da ayıp sayarlardı. Oysa şimdi durum tersine dönmüştür. Frenk metaı kullanılmakta ve

5 Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 17.

onlara imrenilmektedir. "Kendi memleketleri mahsulünü istimâl etmek" ise Batı'yı taklit edenlerce ayıpla karşılanmaktadır.[6]

Toplumsal ve ekonomik yapının ne denli Batı etkisi altına girdiği "Ahbâr-ı Gaybiyye" başlıklı yazıda da ifade edilir. Ülkenin Fransız, İngiliz ve Alman isteklerine ve değerlerine göre şekillenmesini son derece rahatsız edici bulur yazar. Fransız berberinin, Paris kunduracısının, Alman kahvesinin talep ediliyor olması bu etkinin boyutlarını yansıtır ona göre. Fakat yazar, gelecekten umutludur ve okuyucularına da aynı umutla şöyle seslenir: "Bazı dükkânların üzerinde görülmekte olan 'Fransız Berberi - Paris Kunduracısı - Almanya Kahvesi - İngiliz Lokantası' diye yazılı tahtalar kaldırılıp yerine 'Müslüman Berberi, Türk Kunduracısı, Osmanlı Terzisi, memâlik-i mahrûsa mahsulatı satılır Şark Ticaretgâhı' diye levhalar talik olunacak ve bu sırada Tophane'deki nalbant dükkanı sahibi Türk şive-i lisanına göre tashih-i ibareye mecbur edilecek."[7] Bu yazının bütününe Batı sömürgeciliğine, (dönemin yazılarında "sömürgecilik" kavramı kullanılıyordu) Batı'nın sosyo-kültürel etkisine ve ekonomik sömürüsüne duyulan güçlü bir öfke sinmiştir.

Mizah dergilerinde sıklıkla kullanılan terakki ve medeniyet kavramları adeta bir istihza ve ta'rizi ifade eder duruma gelmişlerdir. Gündelik hayatın her yerinde bu kavramalara atıfta bulunmak sanki bir zorunluluk olmuştur. Gündemin en üst sıralarında yer alan bir fenomendir terakki ve medeniyet. Vapurda, iskelede, Pera'nın kazılan çukurlarında, dış ve iç politikada, matbuatta, kısacası yaşamın her alanında bu kavramlar telaffuz edilir olmuştur. Eğer şık beylerin arabasına, kadınların feracelerine ve incelen yaşmaklarına veya aksayan belediye işlerine ta'riz ya da istihza söz konusuysa bütün bu olumsuzlukların terakki ve medeniyetten kaynaklandığı hicvedilir. Gerçekte ise mizahçılar, yukarıda da belirtildiği gibi

6 *Diyojen*, nr. 12, s. 1-2.

7 *Diyojen*, nr. 6, s. 2.

asla terakki ve medeniyete karşı değildirler. Osmanlı toplumunun bünyesine denk düşen yeniliklere açıktırlar. Örneğin tiyatro onlara göre yerli olmalıdır, Fransız değil. Fransız âdet ve geleneklerine göre yazılmış olan tiyatro oyunları Osmanlı halkı için bir anlam ifade etmezler. Fransız tiyatro oyunlarının aynen çevirilerek Avrupa'dan tamamen farklı sosyo-kültürel bir yapıya sahip Türk izleyicilere sunulmasının hiçbir yarar getirmeyeceğine inanılır.[8]

Osmanlı mizahçıları hem Batı'nın etkisinin topluma fazlasıyla nüfuz etmesinden, Batılılaşmanın yüzeysel algılanmasından ve taklit edilmesinden şikâyetçidirler hem de terakki ve medeniyet yanlısıdırlar. Geleneklerin kimi yanlarının muhafaza edilerek terakki ve medeniyetin nasıl gerçekleştirileceğine dair önerdikleri reçeteler birbiriyle çelişkili görünür. Siyasal çıkış noktalarında bazı yanlarıyla örnek alınan Avrupa hem güvenilmezdir hem de bu coğrafyaya ve topluma uymaz. Ayrıca Osmanlı'nın çözüm üretecek siyasal çıkışı yapacak gücü de yoktur. Yazarlar bunu da fazlasıyla idrak etmişlerdir. Bu düşünceye dayanak teşkil edebilecek bir yazı *Çaylak*'ta yer alır. Yazı (muhavere), biraz fantastik görünse de önemli noktalar üzerinde odaklaşıyor. Burada yazar, can sıkıntısını giderecek bir oyun arayışı içindedir. Arkadaşlarına çeşitli oyunlar üzerine fikirlerini sormaktadır. "Top atmak", "köşe kapmaca", "esir almaca" gibi oyunlar üzerine konuştuktan sonra yazar arkadaşlarına sorar:

8 Bu dönem Osmanlı tiyatrosunun temel sorunlarından biri oyun seçimi noktasında yaşanıyordu. Osmanlı-Müslüman geleneklerinde aile kutsal sayıldığı için aile ilişkilerini anlatan oyunlar eleştiriye hedef olacağı düşüncesiyle kabul edilmezdi. Bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 280. Siyasî oyunlar hükümet-i seniyyece "muzır" bulunur ve devlet çıkarına aykırı olmaları nedeniyle yasak edilirdi. Buna en iyi örnek Namık Kemal'in oyunu *Vatan Yahut Silistre*'dir. Oyun, isyana yol açtığı gerekçesiyle sahneden kaldırılmıştı. Geriye sadece çeviri metinler kalıyordu ki bu oyunlar da mizah yazarlarına göre Osmanlı kültürüne yabancı kalıyorlardı. *Diyojen*'de Osmanlı tiyatrosu üzerinde hassasiyetle durulurdu. "Osmanlı Tiyatrosu" başlıklı yazıda *Diyojen*, neden yerli tiyatro yapılmadığını soruyor ve ekliyor: "Yerli mahsulüne iane etseler yani adap ve terbiyemize muvafık surette bazı oyunlar terceme ve tertip ederek iane eyleseler ne olur". *Diyojen*, nr. 2, s. 3.

-Frenk güşâdına[9] ne dersiniz?

-O çok hurdeli bir oyun ne vakit oynadık ise gaib etdik öyle değil mi?

-Hepsi birden» evet evet öyledir o da olmaz.

-Osmanlı güşâdına diyecek yok ya

-Onda da adam kapusuz mars oluyor. [10]

Avrupa'ya yönelen Osmanlı, her adımında (Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kanun-ı Esasi) olumsuzlukla karşılaşmış, sorunlarını çözememiş, "Osmanlı güşâd"ında ise "mars" olmuştur. Burada atıf, Osmanlı Devleti'nin kendi kaderini tayin edecek askerî ve siyasî güce sahip olmamasınadır. Başka bir deyişle Osmanlı, sorunlarını ne Avrupa'yla ne de kendi gücüyle çözebilmiştir.

Avrupa'nın hemen her alandaki üstünlüğünün (aile ve dinî inanca yönelik sosyal ve kültürel değerler gibi yanlar hariç)[11] kabul edildiği bir dönemde mizah yazarlarının Avrupa'ya karşı bir hayranlıkları var mıdır ya da Avrupa hayranlığı nasıl karşılanmaktadır?

Çaylak Tevfik açısından bu iki sorunun iki dönemde iki ayrı cevabı vardır. İlk dönemde *Çaylak* Tevfik, Avrupa'yı görmemiştir. Avrupa hakkındaki fikirleri son derece sınırlı ve olumsuzdur ve ona göre "bütün Avrupalılar zevzektir".[12] Yine bu dönemde Avrupa hayranlığı da aynı nitelemeye maruz kalır. İkinci dönemde ise (ki o artık Avrupa'yı görmüştür) *Çaylak* Tevfik farklı düşüncelere sahip-

9 Güşad, bir çeşit tavla oyunudur. Yazar, "Frenk güşadı" derken Avrupa'nın "ayak oyunlarını" kastediyor olmalı.

10 *Çaylak*, nr. 30, s. 3.

11 Bu düşünceyi Ahmet Mithat Efendi şöyle izah eder " Osmanlılar Avrupa'nın manevî ilerlemesini arzu etmemelidirler, çünkü bizim için Avrupa'nın terakkiyat-ı maneviyesini arzu eylemek medeniyet-i kadimemizin ve diyaneti İslamiyemizin bizde peyda eylediği maneviyatı feda eylemektir." Ahmet Mithat Efendi'den aktaran: V. Carter Findley, *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*, Çeviren Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 54.

12 *Çaylak*, nr. 4, s. 2.

tir. Nedeni ise milletvekilleri ve talebelerden oluşan bir Türk heyetle *Basiret* gazetesinin muhabiri olarak katıldığı Macaristan, İtalya, Yunanistan gibi Avrupa şehirlerini kapsayan bir gezidir.[13] Tevfik bu ziyaretten son derece etkilenmiş olarak yurda döner ve bunu açıkça dergide ifade eder. Avrupa'ya karşı olan düşüncelerinde ciddi değişiklikler gerçekleşmiştir. Bundan dolayıdır ki iki sayı üst üste Avrupa'ya dair gözlemlerini aktarır. Avrupa ile Osmanlı karşılaştırması yaparken Avrupa'dan övgü dolu sözlerle bahseder. Bu övgü dolu sözlerin ardından aynı yerde Osmanlı'ya atıfta bulunurken ise utangaçlık ve eziklik vardır. *Çaylak* Tevfik'in tarihî zaferlerle[14] dolu olan belleği hasar almıştır. Gezdiği yerlerin göz alıcılığı onu şaşkına çevirmiştir. Sözlerinde şaşkınlığın ve hayranlığın (bu hayranlık kafe şantonlarda gezen, redingot giyen, Avrupa'yı yüzeysel anlayan ve taklit eden şık beylerinkinden çok farklıdır) etkisi farkedilir düzeydedir. Bazı konuları vurgulamak için bilerek abartır. Örneğin okuma-yazma oranına değindiği sırada "gözlü-gözsüz" herkesin okul tahsil ettiğini, artık hayvanlara bile okuma-yazma öğretileceğini söylerken amacı, işin hangi raddeye geldiğinin altını çizmektir.

> *Çaylak* Tevfik, Avrupa'daki yaşamın güzelliğine temas ederken burada modası geçmeyen temel şeyleri aktarmayı da ihmal etmez: "...akıl, fikir, ittihad, sa'y ü gayret, vatana bi'l-fiil hizmet, acizeye muavenet, tahsili marifet. İşte bunlar husule geldikten sonra eğlenceye dahi edep dâhilinde istenildiği kadar müsaade..."[15]

Çaylak Tevfik'in Avrupa'ya bakışı bu şekilde seyrederken *Diyojen*'in sahibi Teodor Kasab ve yazarlarının Avrupa ve Avrupa

13 *Çaylak*, nr. 153, s. 2. Burada Tevfik, *Basiret*çi Ali'nin vekili olarak bu seyehate katıldığını ve gezdiği Avrupa şehirlerini anlatır. Ayrıca bkz. Ömer Faruk Akün, "*Çaylak* Tevfik," *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3., 1993, s. 241. Bu gezi sonrasında Tevfik, Avrupa'daki gözlemlerini yansıtan *Yadigâr-ı Macaristan* adlı eserini kaleme alacaktır. Bkz. Mehmet Tevfik, *Yadigâr-ı Macaristan*, İstanbul, Ramazan 1294.

14 Mehmet Tevfik, çıkardığı *Osmanlı* gazetesindeki ilk yazısında Osmanlı'nın zaferlerle dolu tarihinden; Fatihlerden, Yavuzlardan, Kanunilerden gururla söz eder. Bkz. *Osmanlı*, nr. 1, s. 1.

15 *Çaylak*, nr. 154, s. 2.

hayranlığına bakışları *Çaylak*'ınkinden hiç de farklı değildir. Onların farkı, Avrupa'yı daha önceden görmüş ve yakından tanıyor olmalarıdır. Her iki dergi yazarları da Avrupa'nın "taklit" düzeyinde ve yüzeysel olarak, zihinsel süreçten ve içerikten yoksun, tamamıyla gösterişe dönük bir tarz şeklinde telakki edilmesine öfkelidirler ve bu durumu olabildiğince ağır bir şekilde hem yazı hem de karikatürlerle taşlarlar. Tıpkı Yeni Osmanlılar'ın her türlü taklitçiliğe şiddetle karşı olmaları gibi onlar da bu konu üzerinde ısrar ederler. Onları rahatsız eden, Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat'tan bu yana taklitçilik ekseninde şekillenmesidir. Şerif Mardin'in belirttiği gibi Tanzimat bürokratlarına yöneltilen suçlamalardan biri de onların, Avrupa kültürünü yüzeysel olarak algılamalarıydı. Bu ise Yeni Osmanlılar'ca "ahlaksızlık" olarak addediliyordu.[16]

Diyojen yazarı ise bu "ahlaksızlığı" güzel bir analojiyle açıklıyor. "İllet-i Frengî" olarak teşhis koyuyor ve hastalığı tanımlıyor. Bu öyle bir "illet"tir ki "sekte-i saika", verem, "ayak nasırı", "zâtü'l-cenb" gibi kolayca teşhis edilebilen bir hastalık değildir. "Nabız ve karure [göz bebeğine bakarak] ile teşhis olunmaz. Vücutça alamet-i maraz müşahade edilmez ve esas illet ta insanın beyninde zuhur" ettiği için "teşhisi kabil-i imkân" olmamaktadır. Bu "illet", memâlik-i mahrûsenin her yerinde baş göstermektedir. Yazara göre frengî illeti ecnebi doktorlardan sirayet etmiştir. Eğer vakit geçirmeden tedbir ve ilacı alınmazsa "ırk ve a'sâba sirayet" edeceğinden endişe duyulmaktadır. Hastalığı "ukala pek kolay teşhis edebilir."[17]

"Taklit"in gündelik hayattaki karşılığı ise "alafranga" hayat tarzıdır. Alafranga hayat tarzı, bu geçiş dönemi mizahının temel malzemelerinden biri olarak zikredilebilir. Aslında yalnızca mizahın değil Osmanlı romanının da konusudur alafranga hayat tarzı. Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* adlı eseri, bunun en seçkin örneklerinden birisidir. Bir mirasyedi olan Bihruz Bey,

16 Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin*...s. 132.

17 *Diyojen*, nr. 32, s. 2

dönemin 'şık' beyini fevkalade örnekler. Bastonu, eldivenleri, müthiş arabasıyla ve Fransızca konuşma saplantısıyla alafranga hayatı bunlardan ibaret gören sığ bir anlayışın temsilcisidir o. Babasının aksine Bihruz Bey, Osmanlı adab-ı muaşeretinden bî-haber yaşar. Kâğıthane mesire yerleri ve Çamlıca tepeleri vazgeçilmez uğrak yerleridir Bihrûz Bey'in. Pera ise onun alışveriş merkezidir.

Dönemin alafranga tipolojisini hatırlamak açısından Recaizâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası*'nda geçen aşağıdaki pasajı aktarmak yararlı olacaktır. Çünkü burada tanımlanan alafranga tip ile mizah dergilerindeki "şık beyler" aynı kişilerdir:

> Şu hikâyeyi teşkil eden vakayi ve ahvalin zamanı cereyanı olan bundan yirmi beş otuz sene mukaddemleri Avrupa görmüş bazı gençlerden ibtida zerafetperveranı kibar-zâdegâna ve sonraları hal ve vakitleri ikinci derecede bulunan rical evladının kabileyetlerine sirayet eden alafrangalık illetine hasbel-istidat Keşfi Bey dahi düçar olmuş ve pederinin müsade-i kudret ve mevki-i dairesinde olmak üzere frengane süslü gezmek, Fransızca okumak, "Bonjour"! "Bonsuvar vuzalle biyen" demek için Beyoğlu'nda adam aramak Türkçe lakırdı ederken araya Fransızca lafızlar katmak, koltuğunun altında roman taşımak, israf ve sefahate borç etmeye özenmek ve Türkçe'yi edebiyatsız, kaba bir lisan addedip bu lisanının cahili bulunmakla iftihar etmek gibi alafrangalığın o zamanca ve belki hala bile merasim ve levazımından madut olan efkâr ve evza ve malumatta velhasıl şeayiri milliyetten mümkün olduğu kadar sıyrılmak hususunda bu da akran-ı mertebesine yetişmiş idi.[18]

Recaizade Mahmut Ekrem'in betimlediği alafranga (à la/alla franca), Osmanlı başkentinde büyük bir yaygınlık göstermekteydi. Ancak bir süre sonra ilk dönemlerin aksine en karşıt kimseler bile yaşamlarının belli kesimlerinde bu tür davranışlar içerisine girmek zorunda kalmışlardı.[19] Bunlardan çok tanınmış bir sima,

18 Recaizâde Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, Arba Yayınları, Ankara, 1986, s. 140-141.

19 Şükrü Hanioğlu burada Ahmet Mithat Efendi'ye atıfta bulunmaktıdır. Bkz.: Şükrü Hanioğlu, a.g.e., 1985, s. 35.

Hariciye teşrifatçılarından, "Frenk mukallidi" olarak bilinen, Fuat Paşa'nın bacanağı Kamil Paşa'dır. Fransızca'yı az bildiği halde Fransızca deyimler kullanmaya çalıştığı ve gülünç çevirileriyle ün kazandığı bilinmektedir.[20]

Taklit öyle bir raddeye gelmiştir ki bu uğurda insanlar her şeyi göze alabilirler. Geleneksel değerler, göz kırpmaksızın feda edilebilirler. Dışarıdan bir başkasının gözüyle nasıl göründükleri, nasıl algılandıkları, ne kadar komik duruma düştükleri Avrupa'yı taklit edenleri hiç etkilemez. Mizah yazarları da bu duruma bir o kadar öfkelidirler. Geleneksel değerlerin böylesine rahat bir şekilde feda edilmesi ve giderek kaybolması yazarları endişelendirir. Onların (taklitçilerin) bu "pervasızlığı" yazarların sabrını taşırır. Bu nedenle onları acımasızca eleştirirler. Örneğin *Çaylak*, memâlik-i şahaneye [Osmanlı coğrafyası] yeni girmiş olan "dans ilmini talim eder bir mektebin güşâd olunmasına" pek kızmıştır. Kendince haksız da değildir Mehmet Tevfik. Sırbistan'da, Karadağ'da, Bosna-Hersek'te Osmanlı askeri savaşırken ve ölürken insanların "dans ilmiyle" uğraşmaları hoşgörüyle karşılanacak bir tavır değildir. *Çaylak* bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

> Ez cümle cihan medeniyetin ta ortasında yaşar bir millet olduğumuz ve medeniyet hazre-i içinde yaşamak içün ihtiyacat-ı zaruriyeden dansa pek ziyade muhtaç bulunduğumuz halde mülkümüzde henüz dans ilmini talim eder bir mektebin güşad olunmaması teessüf olunacak halattandır.
>
> Hele hamd olsun Avrupa'da ikmal-i tahsil eden erbab-ı fünundan bir zat bu ihtiyacımızın dahi ikmaline muvaffak olarak Medeniyet namı gazetenin matbaası civarında mükemmel bir dans mektebi güşadını dün akşam gece saat üçte neşr olunan efkâr gazetesinde neşr etmiştir.[21]

Bu yazıdan bir gün sonra bir okuyucu da tepkisini göstererek

20 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987, s. 190.
21 *Çaylak*, nr. 7, s. 2.

gönderdiği mektupla *Çaylak*'la hemfikir olduğunu şu veciz cümleyle özetler: "...her işimiz bitti de işimiz oynamaya kaldı."[22]

Mizah dergileri gerçekte sosyal ve sanatsal aktivitelere karşı değildirler. Onların karşı oldukları, işin yapılış şekli ve niteliğidir. Tamamen gösterişe yönelik her türlü sosyal aktivite onların tepkisini çeker. *Çaylak* bunu kısaca "ulûm ve fünûn kitapları yerine tiyatroda ömrünü tüketen zavallılar" şeklinde tanımlarken sadece gösteriş için tiyatroya gidenleri kasteder.[23] Yoksa *Diyojen* yazarının önerdiği yüzme gibi sportif faaliyetler yediden yetmişe herkes için yararlı bir uğraştır. *Diyojen* yazarı son derece ciddi bir söylemle bunu savunurken sosyal mesajlarını vermeyi de ihmal etmez. Hatta okullarda bir ders konulmasını da önererek kadınları dahi yüzmeyi öğrenmeye davet ederken tabii ki veliler de çocuklarını yüzme öğrenmeye sevk etmelidirler. Yazar, Avrupa'yı örnek göstererek sözlerini şöyle sürdürür:

> Paris ve Londra şehirlerinde bulunan enhar-ı sagirenin üzerlerinde müteaddit köprüler mevcut olup kayıkla geçmek zarurî değil iken daha rüşde vasıl olmayan çocuklarda bile yüzme bilmeyen hiç yoktur. Yüzmek bilmeden kayığa binmek nefsini göz göre göre muharaya ilka demek olup bu ise büyük günah ve çaresi kabil-i bi-iştibah iken biz Avrupalıların sefahate dair olan şeylerini maa'l-iftihar ahz ve telakki edip duruyoruz da böyle faideli âdetlerini almakdan ağmaz ediyoruz...Vakıa peder ve maderleri çocuklarına yüzme öğretmeye icbar ediş taht-ı imkanında değildir. Lakin mekteblerde buna dair bir ders olsun bulunmak lazım değil midir?(...) Acaba kadınlar niçin yüzmek öğrenmezler? Rıza-ı Allah şuna bir yeni madde süsü vererek heves ve tahsilini aksayi mültemis ettirecek hayır sahibi kimse yok mu?[24]

Diyojen toplumu, yüzmenin yararları ve gerekliliği konusunda bu şekilde bilgilendirdikten 11 gün sonra "Tamim-i Sa-

22 *Çaylak*, nr. 72, s. 3.

23 *Çaylak*, nr. 61.

24 *Diyojen*, nr. 23, s. 2.

nat" başlıklı yazıda bu kez "resim sanatına" dair düşüncelerini aktarır. Fakat bu kez konuyu müstehzî bir şekilde ele alır. Bunun nedeni ise resim sanatının yine "taklit" içerikli olması, "şık" beylerin gösteriş amacıyla bu işe yönelmesidir. Bu tavır çelişik görünse de yazar tutarlıdır. "Binlerce guruş vererek zengin efendilerin bunlara rağbet" etmesi yazara göre yapılan işin niteliğini yansıtır. Resim sanatıyla ilgilenenler yine bu 'israf meraklısı' elit kesimdir.

Yazar "sivilizasyon"a da atıfta bulunur:

> Hah! Hele şükür. Medeniyette eksiğimiz kalmıyor. Artık bütün bütün sivilizeleşiyoruz. Her noksanı ikmal ettik yalnız bir resim salonu kalmıştı. Çok şükür ki onu da yapacakmışız. Niçin yapmayalım efendim? İşte esbabı hazır ve müheyya şimdiden Avrupa'nın en muntazam mekteplerinde okuyup öğrenmiş üç meşhur ressamımız var bize her nevi resimler yapacaklar ve öğretecekler (...) Zengin efendiler gidip binlerce guruş vererek bunlardan iştiraya rağbet edecek. Salonlara asacak...[25]

Diyojen'in resim sanatı ve yüzme sporu gibi iki sosyal faaliyeti hangi ölçütleri esas alarak değerlendirdiği, bunları kimlerin (hangi kesimlerin) nasıl icra ettiğiyle ilişkili olmalıdır. *Diyojen*'in bu iki sosyal ve kültürel faaliyet alanındaki değerlendirmesinden "halkçı" bir anlayışın izlerini sürmek mümkündür. Benzer bir yaklaşımı *Çaylak*'ta da gözlemlemek olasıdır.

"Alafrangalık laik eğitimin ve laik bürokrasinin derece derece benimsediği bir hayat tarzıydı. Eski devirde ince yaşam, ulema sınıfının büyüklerine özgüydü, şimdi ise sivil bürokrasi modern ve pahalı yaşam biçimine öncülük ediyordu."[26] Bu çerçevede *Diyojen* ve *Çaylak* dergilerinin hicvettikleri alafranga tiplerin, bu "sivil bürokratlar" oldukları öne sürülebilir. Ancak onlarla sınırlı değildir. Çünkü dergi sayfalarındaki yazı ve karikatürlerde, aslında sefalet

25 *Diyojen*, nr. 26, s. 3.

26 İlber Ortaylı, a.g.e., s. 193.

içinde yaşayan "ser-sefil"[27] beylerin de alafrangalıkları taşlamaya maruz kalır.[28]

Alafranga hayat tarzına yönelik eleştirilerin, aslında biraz daha farklı bir boyutta evveliyatı da vardı. Daha III. Ahmet zamanında Yeniçeriler, sosyal şikâyetleri yanında Osmanlı memurlarının başını çektiği lüks hayata ve özellikle lüksün almış olduğu Batılı biçimlere karşı nefretlerini dile getirmişlerdi. Payitahtın sıradan insanları lâle zevki ile kendi gündelik problemlerinin çözümü arasında bir bağ kuramamışlardı.[29] Dolayısıyla 1870'lerin mizahçılarının hicivleri de benzer şekilde alafranga tiplere ve onların tarz-ı hayatlarına yönelmiştir.

Alafrangalara yönelik eleştirilerin karikatür ve yazılardaki odak noktası, çoğunlukla "kafe şantanlar"a, tiyatrolara, operalara giden, "redingotlu, bastonlu, eldivenli, Frenk gömlekli" tiplerdir. Bunlar, kimi zaman karikatürlerde ellerinde şişeler kafelerde sızmış[30] kalmış şekilde, kimi zaman da bir kadın peşinde koşarken ya da kadına 'laf atarken' boy gösterirler.[31] Kâğıthane gibi mesire yerlerinde lüks arabalar içinde kadınlara gösteriş amaçlı gezinti yapanları da çoğunlukla Bihruz Bey gibi babadan zengin mirasyedi olabiliyordu.

Farkedileceği gibi mizah yazarları, içinde bulundukları "taklitçi medeniyetten" memnun değildirler. Toplumu, yöneldiği bu Batı

27 *Çaylak*'ta çıkan bir karikatürde zengin bir "madama" ile parasız bir alafranga erkeğin bir balodaki dansı hicvedilir. Kadın zengindir ve elbisesinin fiyatı 50 lira'dır. "Şık" bey, kadının elbisesine yanlışlıklla basarak yırtar. Matmazel söylenir "Mösyö bu fistana elli lirayı daha dün verdim siz bu gece yırttınız." Mösyö yanıt verir: " Matmazel benim cebimde topu topu elli para var." Dışarıdan onları izleyen ihtiyar, mösyöye şöyle seslenir: " Mösyö elli parayla baloda oynanmaz kumda oynanır." Bkz. *Çaylak*, nr. 9.

28 *Çaylak*, nr. 9.

29 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin...*, s. 157-158.

30 *Çaylak*, nr. 6. Karikatürde bir kafe şantanda masa etrafında sızmış kalmış ve muhtemelen orada gecelemiş erkeklerin, ellerinde şişelerle görüntüsü vardır.

31 *Çaylak*, nr. 83.

kültür yörüngesinden çıkarmak için onlar, her konuda düşüncelerini açıkça ifade etmekten çekinmezler. Kaleme alınan her yazı bu düşüncenin ürünüdür. Örneğin *Çaylak* Tevfik kaleme aldığı kısa bir yazıda (muhaverede) "bu medeniyeti" beğenmediğini ve değiştireceğini belirtir.[32] Yaşanan süreci "gaflet" olarak nitelendirir Tevfik. Gaflettir çünkü okuyup yazmakla uğraşmak yerine alafranga hayatın gereklerini yerine getirmekle meşgul olunmaktadır:

> ...Yaz dimeyüb kış dimeyüb seyirlere gitmek, balolarda raks etmek, kafe şantolarda vakfı ma-melek meddah dinlemek, tiyatro ve operalara, ince kalın saze, arb çalgısına meftun olmak, kulübleri, kumarhaneleri, canbazhaneleri, kule kapusunda İzmirli Dudu'nun kahvesindeki çingenleri ve'lhasıl birçok haneleri kendine beytül mezak kılmak. Nihayet-ül emr, ilanı iflasla huzur bulmak. Okuyup yazmamak netice-i kelam her dürlü sefahate koyulmak gaflet değil midir?[33]

Bu alafranga hayat tarzına karşı mizahçılar ne önerirler? Alafranga usüle karşı Türkçe usul. Başka bir deyişle onların önerdikleri, Osmanlı kültür ve değerlerine sahip çıkılmasıdır. *Çaylak*, alafranga güfteye alaturka (alla turca) beste yapmaya karşıdır ama çaresizdir. Günün birinde yeni neslin bunu anlayacağını ümit ederek onlara yardımcı olmayı da sürdürür. Yani *Çaylak* Tevfik, alafranga meraklısı gençleri kınamakla birlikte onları kazanmayı da hedefler.[34]

İsrafın ve safahatın abartıldığı, alafranga hayat tarzının geçerliliğini koruduğu bu süreçte toplumdaki sosyal yapıya ve toplumun bir diğer kesitine bakışı yansıtması açısından "dilenciliğe" temas etmek yararlı olabilir. Karikatürlerde ve yazılarda (sadece mizah dergilerinde değil günlük gazeteler de dâhil) dilencilik, nasıl bir görünüme sahiptir? Yüzyıllardır süregelen bu 'meslek', 19. yüzyılın da bir sosyal problemi olarak varlığını korumuştur. Ab-

32 *Çaylak*, nr. 130, s. 3-4.

33 *Çaylak*, nr. 5.

34 *Çaylak*, nr. 135.

dülhamid rejimi, ilerleyen yıllarında bu sorunla birlikte hayır işleri ve sosyal yardım alanıyla yakından ilgilenmiş ve iktidarının meşruiyetini güçlendiren siyasal bir araç olarak ondan yararlanma yoluna gitmiştir. Abdülhamid'in gönüllü yardım faaliyetleri ve hayır işlerini bastırma yoluna gitmemesi, bilakis hayır kurumlarını faaliyete geçirmesi Padişah'ın yoksulların yegâne koruyucusu olarak sunulmasını mümkün kılmıştır.[35]

Mizah dergilerinin taranması sırasında göze çarpan bir nokta, dilencilerin özellikle Galata köprüsü[36] üzerinde nahoş bir görüntü sergiledikleri ve gelen geçenleri rahatsız ettikleri şeklindedir. Dergilerde, dilencilerin maruz kaldıkları taşlama çoğunlukla onların insanları taciz edecek şekilde rahatsız etmeleri ve hiç de dilenmeye muhtaç olmadıkları noktasındadır. *Diyojen* ve *Çaylak*'ta konuya ilişkin pek çok örnek bulmak mümkündür. Dilencilik karikatüre dahi konu olmuştur.[37]

Dergiler, dilenciliğin önünün alınması gerektiğini tekrar tekrar vurgularlar. *Diyojen*'de bu yönde çıkan bir yazı bazı tespitlerle meseleyi ortaya koyar. Yazara göre dilencilerin "ekserisi" zengindir, ayrıca "çoğu da genç ve dinç, taşı sıksa suyunu akıtır, ekmeğini taştan çıkartır." Gösterdikleri sunî sakatlıklar ile insanların "yüreklerinin tahammül etmeyeceği" davranışlarda bulunarak etkili

35 Bu konuda yapılan bir çalışma, bu siyasal aracın nasıl işlerlik kazandığını detaylarıyla sunar. Bkz. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 42-43 ve 199. Abdülhamid döneminde Darülaceze gibi sosyal refah kurumlarının artması Osmanlı ve Avrupa kamuoylarını etkilemeye yönelik planlamalar olarak değerlendirilir. Dilenciler, işsizler ve serseriler gibi kesimlerin sorunlarıyla ilgili sosyal politikaların işlerlik kazanması, modernitenin ve modern devletin bir ifadesi sayılmaktadır fakat Sultan Abdülhamid'in tıp ve sağlık gibi 19. yüzyıl modernleşmesi, bilim ve teknolojisinin en önemli kurumlarına önem vermesinin Osmanlı Devleti'nin, modern Avrupa'nın bir üyesi olarak algılanmasına yönelik çabalardan kaynaklandığı ifade edilmektedir.

36 Nadir Özbek, a.g.e., s. 80. Galata köprüsü üzerinde dilenmek Osmanlı'nın yurt dışındaki imajını zedelediğinden 1905'te bir nizamnâme çıkartılarak bu duruma son verilmek istenmiştir.

37 *Çaylak*, nr. 13. Karikatürde dilencinin zengiliği ve rahatlığı hicvedilir.

sözler sarf ederler. Bunlardan bazıları çocukları zorla dilendirerek akşama kadar topladıkları paraları ellerinden alırlar. Ayrıca yazar, bu çocukların eğitimi konusunda da endişelidir; işin eğitim boyutu da önemlidir. Ona göre bu çocuklar "bir sanat ucu tutmaktan ve okuyup yazmaktan da geri kalırlar."[38]

Dilencilik mizah basını dışında diğer gazetelerde de konu edilir. Örneğin *Basiret* gazetesi ve *Sabah* gazetesi konuya ciddiyetle eğilir. Çünkü dilencilik, Osmanlı münevveri tarafından hem sosyal bir problem olarak algılanmakta hem de Osmanlı Devleti'nin dışarıdaki imajını zedelemektedir.[39] Konunun münevverlerce sosyal refah açısından hassasiyetle incelenmesi Osmanlı elitinde ve düşünüründe mantalite değişimini yansıtmaktadır. Ayrıca yoksullara ilişkin kamusal söylem ve politikalardaki değişimler, Osmanlı tarihinde modern devletin ortaya çıkışının somut ifadeleri olarak değerlendirilmektedir.[40]

Moda ve Kadın

> "Kadınlarca gülmek pek çok kere lüzum üzerinedir zarurî veyahut tabiî değildir. Yani gülmek kendince lazımsa güler yoksa gülecek bir şey olduğu için değil." [41]

Osmanlı toplumunda kadın konusu üzerine yapılan son çalışmalarda konuyla ilgili farklı boyutlar gün ışığına çıkarılmaktadır. Bu yönde yapılan çalışmalar belirtildiği şekliyle çok yeni ve dar kapsamlı görünse de Osmanlı kadınları hiç de öyle söylenegeldiği gibi toplumdan yalıtılmış değillerdi. Tam tersine 16. yüzyılın ikinci yarısında vakıflara mütevelli atanabilecek ve tımar sahibi olabi-

38 *Diyojen*, nr. 49, s. 2.

39 Nadir Özbek, a.g.e., s. 79-84.

40 Nadir Özbek, a.g.e., s. 66.

41 *Diyojen*, nr. 6, s. 4.

lecek kadar kamusal hayatta yer almaktaydılar.[42] 17. ve 18. yüzyılda hane reisi olan ve para kazananlar dahi vardı.[43]

19. yüzyılın sonunda Osmanlı toplum hayatında yerini alan "muallime hanım" 1870'lerin mizah dergilerinde, modaya ve lükse olan düşkünlüğüyle karikatürlere konu olur. Artık onlar da Tanzimat'ın yarattığı atmosferle sosyal hayatın pek çok alanında görünmeye başlarlar. Özellikle kamuya açık alanlarda daha çok göze çarparlar. Kadınlar Kâğıthane,[44] Göksu, Sâdâbâd, Çamlıca gibi mesire yerlerinin yanı sıra Grand Rue de Pera (Beyoğlu) gibi kafe şantanlarıyla öne çıkan eğlence ve alışveriş merkezlerinde de boy gösterirler. Çünkü 19. yüzyıl sonlarında Pera'da açılan yabancı moda salonlarına uğramak da gündelik yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Hanımların uğradıkları, gezdikleri semtler Şişli, Boğaz köyleri ve Beyoğlu'dur.[45] Ancak *Çaylak*, Beyoğlu ve emsali mekânları sefahat mahalleri olarak niteler ve oraya gideceklere halisâne tavsiyelerde bulunarak "icra-yı rezaletten bî-gâyet ictinab" etmelerini önerir.[46]

19. yüzyılda dünya ölçeğinde modanın merkezi Londra ve Paris ise Osmanlı ölçeğinde modanın izlendiği merkez Galata[47] ve Pera'dır.[48] Modaya öncülük edenlerin, yeni akımları çıkaranların,

42 Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 126.

43 Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 126; Suraiya Faroqhi, "18.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, ed: Madeline C. Zilfi, çev: Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 9-10.

44 *Çaylak*'taki bir karikatür Kâğıthane mesire yerini betimler. Seyir halindeki bir arabada kadınlar etrafı süzerken arabanın arkasında atlarla gelen iki "şık bey"de kadınları takip etmektedirler. Simitçi de şaşkın bakışlarla kadınları izlemektedir. Ortamda bir eğlence havası yansıtılmaya çalışılmıştır. Bkz. *Çaylak*, 133, s. 4.

45 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü* ve..., s. 76.

46 *Çaylak*, nr. 17.

47 Nancy Micklewright modanın merkezini Quataert'ten farklı olarak Galata'yı da zikreder. Bkz. Nancy Micklewright, "London, Paris, İstanbul and Cairo, Fashion and International Trade in The Nineteenth Century", *New Perspectives on Turkey*, No. 7, Spring, 1992, s. 131.

48 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev: Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 233.

şık ve modaya uygun giyinenlerin uğrak yeri olan Pera, aynı zamanda Paris ve Londra'dan getirtilen son moda giysilerin de alışveriş merkezidir.[49]

Modanın ekonomik ve sosyal gelişmelerle bağlantılı olması onu yüksek tabakanın bir uğraşı haline getirmiştir. Ekonomik ve sosyal açıdan rahat bir statüye sahip kesimlerin Avrupa'daki modayı izlemeleri çok daha kolaydır. "Sosyal statüye, finansal güce ve politik ve dinî inanca bağlı olarak giyim tercihleri ortaya çıkar. Kadın giyimi özel bir statüyü ya da ailesel bir kimliği yansıtır niteliktedir."[50]

16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar kadınların giyiminin nasıl olması gerektiğine dair fermanlar[51] çıkaran Osmanlı Devleti, Paris ve Londra kadın modasının İstanbul'a sızmasına nasıl müsaade etmiştir? Üstelik Osmanlı kadınları, özellikle elit kesime dâhil olanları 1860 ve 70'lerin son Paris modasını nasıl takip ediyorlardı? Sorunun yanıtı yine Tanzimat'ın yarattığı mantalite değişimindedir. Kendi memurlarına İstanbulin olarak bilinen yüksek yakalı ve baştan aşağı düğmeli siyah ceketi, fesi ve redingotu üniforma[52] olarak giydiren devlet, Avrupalılaşmayı hedeflerken aynı şekilde saraydaki kadınlar da son moda kıyafetlerle İstanbul'a

49 Nancy Micklewright, a.g.m., s. 130.

50 Nancy Micklewright, a.g.m., s. 125-126.

51 Kanuni döneminde başlayan kılık kıyafet düzenlemeleri Lale Devri'nde hız kazanır. 1792'de kadınların üzerlerine aldıkları feracelerin şeffaf denecek kadar incelmesinden dolayı giyilmesi yasaklanır. Donald Quataert, a.g.e., s. 218. 1880'lerde ve 1890'larda da kadının giyimine ve sokaktaki dolaşımına dair Yıldız'dan iradeler çıkacak, "İslam kadınlarından bazılarının adeta ferace ve yaşmağı terk ile Hıristiyan kadınları" gibi davrandıkları şikayet konusu olacaktır". Bkz. BOA, İ.DH. 95618. Ayrıca tiyatro vb. mahallerde "İslama mugayir"dolaşmaları konu edilecek ve özellikle Ramazan'da arabalarıyla veya yaya olarak gezmelerinin önüne geçilmek istenecektir. Bkz. BOA, İ.DH.75560.

52 1829'da II. Mahmut yeni bir düzenlemeyle fes takmayı zorunlu bir hale getirdi. Ardından redingot ve pantalon devlet görevlilerinin resmî kıyafeti oldu. Böylece giysilerde rütbe veya dini gösteren hiçbir şey kalmayacak ve insanların, hükümdarın huzurunda ve kendi aralarında eşitlik sağlanmış olacaktı. Donald Quataert, a.g.e., s. 219-221.

yayılan modanın öncüsü olurlar. "Saray ve devlet, şehirli kadın ve erkeğin giyimindeki evrimin temelindedirler."[53] Fakat Nancy Micklewright'e göre Avrupa modasının İstanbul'daki kadınlar arasında yaygınlaşmasında en etkili kanal, İstanbul'da yaşayan Avrupalı kadınlar olmuştur. Avrupa'yla olan diplomatik ilişkiler gereği Avrupalı kadınların burada ikametgâhı kaçınılmaz olmuştur. Bu ikametgâhın Türk kadınları ile Avrupalı kadınları, ilk başlardaki dil engeline rağmen çeşitli vesilelerle bir araya getirmesi sosyal bir etkileşim yarattı. Karşılıklı merakların giderilmesi esnasında moda, kolay olmasa da Türk kadınına ulaştı. Ayrıca 1828'den itibaren buharlı gemilerle İstanbul'a düzenli olarak yapılan seyahatlerde Avrupalı kadın turistlerin sayısında ciddi bir artış gözlemlenir. Osmanlı kadınları, Avrupa modasını bu kadınların getirdikleri dergilerden ve bu dergilerdeki modellerden öğreniyorlardı.[54]

Öğrenilen bu modelleri kadınlar, öncelikle özel olarak terzilere diktirirler, evlerinde denerler, ardından dışarıya taşırlardı. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Âliye Hanım evlerde yapılan "defileler"den bahseder. Bu defilelerde Doğulu ve Batılı kadınların giydiği elbiselerin karşılaştırmasını yaparken hangi elbisenin daha "modern" olduğunu da belirtir.[55]

Toplumsal farklılıklarını, sosyal kimliklerini ve modernliklerini giysilerinde açığa vuran kadınlar, son moda elbiselerle mizahçıların "konu mankeni" oldular. Mizah dergilerinde boy boy karikatürleri çıkar. Kadınlara yönelik eleştiri, giyilen kabarık ve göğüs dekolteli elbiselerde odaklaşır. 18. ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı kadınları evlerinde şalvar ve üç etek giyerler, sokakta ise

53 Nora Şeni, "19. Yüzyıl Sonu İstanbul Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", 1980'ler *Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 59.

54 Kadın modası ve bu modaya ilişkin bilgilerin Osmanlı toplumuna ve dünyaya nasıl yayıldığına dair daha detaylı bilgi için bkz. Nancy Micklewright, a.g.m., s. 130-134.

55 Aktaran Nora Şeni, a.g.e., s. 53, 60.

siyah çarşaf ya da feraceyle dolaşırlardı. Geleneksel kıyafetlerinden çıkarak ince belli görünmek için korse takmaya ve saçlarını topuz yapmaya başlayan Osmanlı kadınlarının bedenlerini örten etekli çarşaf giderek şeffaflaştı ve zamanla ortadan kalktı.[56] Bu duruma ilk tepki de yazar ve çizerlerden geldi.[57] Aslında kadının modernleşmesini ve özgürleşmesini savunan Osmanlı münevverleri "taklit" merkezli bir anlayışı sonuna kadar eleştirdiler.

Osmanlı kadın modasında Paris rüzgârlarının esmesiyle ortaya çıkan kadın görüntüsü,[58] mizahçıların sert ifadelerini ve önerilerini(!) açığa çıkardı. "Göğsü açık fistan giyip de reftar" eden kadınlara dair *Diyojen* yazarının öfke dolu sözleri ilginç bir bakışı yansıtır: "Doğrusunu söyleyeyim mi? Eğer vaz'ı kanuna bir hak ve selahiyetim olsa idi yarı çıplak yarı kapalı gezen kadınları gördüğüm anda evbaş delikanlılara ne yaparsanız yapın der ve me'zuniyet-i kâmile verirdim ki hak ve insaf benim yedimde kalır idi."[59] Mehmet Tevfik'in ifadesiyle "piyasa eden kadınların" çoğalması geleneksel değerleri muhafaza etmeye çalışan mizah ustalarınca ancak bu şekilde ifade edilebilirdi. Onlara göre "piyasa eden kadınlar" buna müstahaktılar. Yolda giden bir kadının peşine 20-30 erkek "takılıyorsa" kadın bu davranışı hak ediyor demektir. *Çaylak* bu durumu 59. sayıda yazıyla, 83. sayıda ise bir karikatürle (Bkz. Karikatür 16) müstehzî bir şekilde işler.[60]

56 Donald Quataert, a.g.e., s. 223-224.

57 *Çaylak* çeşitli karikatürlerle konuyu esprili bir şekilde yansıtır. Kadınların moda uğruna giriştikleri çılgınlıkların onları ne kadar komik bir duruma soktuğunu hicveder. Moda ilerledikçe kadınların ne hale geleceğine dair çizilen karikatürde kadın elbisesi adeta bir 'hırdavatçı' dükkânına dönmüştür. Bkz. Karikatür 15, *Çaylak*, nr. 5.

58 Modaya uygun giyinen kadınların dış görünüşünü, yeni topuzlu saç biçimine takılan tül ya da geniş yuvarlak bir şapka, ellere takılan eldiven ve elbiseye uyumlu taşınan şemsiye, bedeni saran bir ferace ya da arkası kabarık etek ve içine giyilen korse ki bu kadınlar için güzel görünmenin biricik koşuldur, ayaklarda ise yüksek ökçeli potinler belirler.

59 *Diyojen*, nr. 50, s. 2-3. Benzer eleştiriler için bkz. *Diyojen*, nr. 100, *Diyojen*, nr. 155.

60 *Çaylak*, nr. 59, s. 83.

Daha önce de belirtildiği gibi mizahçılar, Frenkleşmeye karşı her zaman geleneksel değerlerin savunucusu oldular. İşte bu noktada Osmanlı münevverleri, geleneksellik ile modernlik arasında gidip gelen, çok da tutarlı olmayan bir çizgi sergilediler. Kadının eski toplumsal statüsünde kalmasından yana tavır koydular. Kadınların "bol şalvarı" çıkarmaları onlar için "hicap perdesinin" yırtılması, dolayısıyla toplumsal değerlerin çözülmesi anlamını taşıdı.[61] Osmanlı toplumunda "moda madama"larının sayılarının giderek artması onlar için "namus ve itibara" halel gelmesi olarak yorumlandı.

Mizahçıların dekolte ve hatları belli eden (omuzlar açık göğüs dekolte) elbiselere karşı olmalarının kendilerine göre bir başka anlamlı gerekçesi daha vardır. *Diyojen* yazarı meselenin "nokta-i esasiye"sini ele alarak izah eder:

> ...Şimdi bakınız (...) Kendisini müzeyyenattan tahliye eden bir kadın aynen soyulmuş elmaya benzer. Halbuki elmanın letafeti ve manzarasının hoşluğu hâl-i tabiisindedir.
>
> Elmayı soyduğunuz gibi anın o güzel gül penbesi rengini ve nazara verdiği letafeti mahv ü zail etmiş olursunuz. Soyulmuş elma havayic-i rûz-merreyi[günlük ihtiyacı] tesviye eden mevadd hükmünde demektir...

Yazar, yazının devamında kadının ruh güzelliğine de temas ederek dışı güzel görünen elmanın içinin "sağlam olmayub çürük bulunması dahi melhuzdur" demekte ve tercihinin, soyulmamış elmadan yana olduğunu belirtmektedir.[62] Mizah dergilerinde çoğunlukla modaya bağlı olarak konu edinilen kadın, bu dergilerde geleneksel bakışı yansıtan yazılarda da yer alır. Ancak bundan başka Osmanlı kadını, bu dergilere yazdığı eleştirel mektuplarla da mizah dergilerinin sütunlarında boy gösterir.

61 *Diyojen*, tramvayda yolculuk esnasında kadınlar ile erkekleri birbirinden ayıran "perde-i hicab"ın kaldırılmasına tepki gösteren bir okuyucu mektubuna verdiği yanıtta bu ifadeleri kullanır. Bkz. *Diyojen*, nr. 120, s. 3. Ayrıca benzer bir ifade için bkz. *Diyojen*, nr. 12, "Tersine Terakki" başlıklı yazı.

62 *Diyojen*, nr. 85, s. 1.

Osmanlı toplumundaki okuryazar kadınların oranındaki düşüklük göz önüne alındığında bu kadın okuyucu mektupları son derece anlamlıdır. Avrupalılaşmanın etkilerini gözlemlemek mümkündür bu mektuplarda.

Osmanlı kadınları çeşitli nedenlerle mizah dergilerine yazarlar. Örneğin uğradığı haksız bir davranış karşısında kaleme sarılan Osmanlı kadını *Diyojen*'e yazdığı imzasız mektubunda *"Diyojen* Baba'dan" yardım umarak konuya açıklık getirmesini ister. Fırtınalı bir günde vapura binen kadının karşılaştığı durum pek canını sıkmıştır.

چایلاق ـ مادموازل هیچ اثقات ایتیورسیکز بن بك اوغلی کون چکنز کبی دکل آدمی ضنه‌لارم

(Karikatür 16)
"Çaylak--Madmazel hiç ülfet itmiyorsunuz. Ben Beyoğlu'nda gezen centilmenler gibi değilim adamı gagalarım" Çaylak, 83, 20 Zilkade 1293 / 7 Aralık 1876.

Vapurda kadınlara ait kısımda[63] (vapurun üst tarafı) fırtına nedeniyle brandası bile uçtuğundan durulacak gibi değildir. Durulacak başka bir yer olmadığından birkaç kadın bir araya gelerek aşağıdan erkeklere ait bir kamaraya girmek isterler ancak bu istekleri görevli tarafından reddedilir. Ancak biraz tartışmadan sonra güç bela yer bulurlar.

Burada öne çıkan nokta, kadınların vapurda maruz kaldıkları davranıştan ziyade *Diyojen*'e mektup yazan kadın okuyucunun

63 Vapurda kadınlara ait kısım daha sonra kaldırılmış ve *Çaylak* Tevfik bunu bir yazısında eleştirmiştir. Tevfik, İslam kadınları aleyhine yapılan bir davranış olarak niteler bu uygulamayı. Bkz. *Çaylak*, nr. 44.

ifadeleri ve buna *Diyojen*'in verdiği yanıttır. Kadın okuyucu, mektubunda Türklerin de Frenkler gibi medenileştiğini, yakın vakitte Türkiye'nin de Frenkler gibi dört başı ma'mûr olacağını, kimsesiz kızların talim ve terbiyeleri için Darü'l-muallimat[64] namıyla bir binanın yapılmakta olduğunu memnuniyetle karşıladığını belirtirken kendisi gibi âciz kadınların evvelki hal-i tahkirden kurtularak insanca muamele göreceklerini umut etmektedir. Kadın okuyucu, ayrıca Frenklerin kadınlara pek çok riayet ettiklerini de sözlerine ekler.

"*Diyojen* Baba" kadın okuyucunun beklediği yanıttan çok kendi düşüncelerini aktarır ki bu "haksız mıyım *Diyojen* Baba" diyen okuyucunun talebinden çok uzaktır. Bilakis "*Diyojen* Baba", kadın okuyucuyu Frenkleşmek istemesinden dolayı bir güzel paylar. "Dûçâr olunan bu tür belaların" kadınların kendilerinden kaynaklandığını, "Avrupa medeniyetini iktisab etme emelinin, Frenkleşmenin, buna neden olduğunu belirterek Osmanlı kadınlarını, Frenklerin kadınlara gösterdiği şapkalara, şinivenlere, cicilere bicilere özenmekten vazgeçerek eski hallerinde kalmaya razı olmalarını salık veren "*Diyojen* Baba", "mütalaa-i mahsusasını" Frenkleşmek yerine insanlaşmak cihetini iltizam etmenin gereğini vurgulayarak noktalar.[65]

Mizah periyodiklerinde mizahın en temel üç ana menbaından[66] biri olan cinsellik, aşk ve meşk üzerine espriler de bulmak mümkündür. Ancak bunlar "adaba mugayir" değildirler. Müstehcen bir içerikten ve üsluptan kaçınıldığı, fark edilebilir bir düzeydedir. Ancak hükümet, genellikle olduğu gibi *Diyojen*'le hemfikir

64 Darülmuallimat yani kız öğretmen okulu 1870'te İstanbul'da açıldı. Bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara, 1988, s. 27. Burada sözü edilen bina yapımı, okul için yeni inşa edilen bir yapı olmalıdır. Keza Darülmuallimat açıldığı günden sonra birçok bina değiştirmiştir.

65 *Diyojen*, nr. 176, s. 3-4.

66 Mizah temelde üç ayrı kaynaktan beslenir. Argo, yeme içme ve cinsellik. Bkz. Levent Cantek, "Bir Alt Kültür Alanı Olarak Mizah Medyası..." , s. 26.

değildir. Fransa'da sevdiği erkekle evlendirilmeyen genç bir kızın "kazıklı" intiharının dergide yayınlanması adaba mugayir bulunmuş ve dergi tatil edilmiştir.[67]

İstanbul'da değişen tarz-ı hayatla birlikte cinsellik, romantizm, aşk ve meşk konularına mizahın bakışı nasıldır sorusu da yanıtlanmalıdır. 1840'lardan beri İstanbul'da yaşanan sosyo- kültürel değişim yalnızca mobilyayla, alafranga adab-ı muaşeretle sınırlı değildi. Cevdet Paşa'nın *Maruzat*'ta betimlediği gibi Osmanlı eliti, cinsellik ve aşk ilişkilerinde de köklü bir değişim geçiriyordu.[68] Peki, bu durumu 1870'lerin *Diyojen*'i nasıl algılamaktadır? Örf ve âdetlerde yaşanan değişim, kadın ve aile konusu nasıl işleniyordu ve "referans çerçevesi" ne kadar genişlemişti? Kadın-erkek ilişkilerinde yaşanan değişikliklere karşı ne türden tepkiler verilirdi?

Diyojen sayfalarında kadın ve kadın-erkek ilişkileri üzerine bir hayli kalem oynatılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu konulara eğilmek *Diyojen* yazarları için kaçınılmaz olmuştur. Çünkü okuyucu mektuplarındaki düşünceler, *Diyojen*'in bakışına hiç uymaz. Okuyuculardan gelen varakalarla konu, birkaç yönüyle mizahî olarak değil ciddi olarak ele alınır. Özellikle "nedâmet" ve "kız ile erkeğin evvelce yekdiğerini görerek ve severek almaları" mevzusu, üzerinde fazlaca durulan ana temalardır.

1870'lere gelindiğinde Osmanlı toplumunda poligami yaygın bir eğilim olmaktan çıkmıştı ve erkekler genellikle tek bir kadınla evleniyorlardı. Evlilik, Osmanlı romanlarında işlenildiği biçimiyle iki şekilde oluyordu. İlki geleneksel ve yaygın yöntem olan, erkeklerin görmedikleri bir kadınla "görücü" usülüyle evlenmesi, ikincisi ise seçerek satın alınan ve eğitilen cariyelerle yapılan evliliktir. Bilindiği gibi bu iki tür evlilik, pek çok romanda işlenmiştir.

67 *Diyojen*, nr. 121, s. 1-2.

68 Cevdet Paşa'nın *Maruzat*'ta betimlediği İstanbul'daki sosyal ve kültürel yaşam canlı ve çarpıcı ifadelerle doludur. Değişen aşk-meşk ilişkileri için bkz. Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 8-9.

Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*[69] (1869) isimli ilk Türkçe tiyatro eseri de görücü usülüyle evlenmenin olumsuzluğu üzerine bir ders verir. Cariyelik kurumu ve cariye aşklarını konu edinen Ahmet Mithat Efendi'nin *Felatun Bey* ile *Rakım Efendi*'si (1876) ve Namık Kemal'in *İntibah*'ı (1876) cariyelik kurumu, ilişkileri ve onlarla yapılan evlilikleri konu edinen eserlere örnek teşkil eder.

Askerî ve teknolojik nedenlerle Batı'yı kendine örnek alan, onun üstünlüğünü kabul eden Osmanlılar, kadın-erkek ilişkilerinde aynı yaklaşımı sergilemezler. Osmanlı münevveri, Batı uygarlığını ahlaken yozlaşmış, aile kurumu çökmüş ve tüm kadınlarının bağlılık duygusunu yitirdiği bir uygarlık şeklinde görüyordu. Evlilik dışı aşk ve alafranga gerçeklik, Osmanlı aydının kolaylıkla kabulleneceği bir olgu değildi.[70] Cevdet Paşa'nın sözünü ettiği 1840'lı yılların üzerinden 30 yıl geçmiş olsa bile kadın–erkek ilişkilerinde durum çabuk değişmez. *Diyojen*'deki yazılar, bu gerçeğin altını kalınca çizer. Bu konuda çıkan yazılar geleneksel çizgiyi muhafaza eder niteliktedir.

Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'nde önerdiği tanışarak evlenme düşüncesi pek kabul görmez *Diyojen* yazarınca. Bir kadın okuyucu "nedâmet" etrafında dönen bir tartışmayla bağlantılı olarak mektubunda "Hıristiyanlardaki kız ile erkeğin yekdiğerini görerek ve severek almaları" hususunda bir soru yöneltir. Hatta bu duruma ilişkin olarak "şeriat-ı garraya dahi mugayir değil imiş" der. Yazar, verdiği yanıtta görerek ve severek evlenmenin Osmanlı âdet ve geleneklerine ters düştüğünü, Avrupa ahlak ve âdatının buna müsait olduğunu belirtir:

> Frenklerin sevip teehhül etmeleriyle bizim sevip teehhül etmekliğimiz birbirine asla teşbih kabul etmez.
>
> Anlar birbirini yalnız tanımakla sevmeyip uzun uzadıya tecarib-

69 İbrahim Şinasi, *Şair Evlenmesi*, haz: Fevziye Abdullah Tansel, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara, 1960,

70 Taner Timur, *Osmanlı–Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Yayınları, Ankara, 2002, s. 31-33.

> le dakayık-ı ahval ve ahlaklarına varıncaya kadar tahkik ederler. Çünkü Avrupa adat ve ahlakı bu tahkike müsaiddir. Yani orada bir kızın bir erkeği sevmesi ayıb olmadığından birbirini istedikleri gibi ölçüp biçebilirler. Bizde ise bu suret muayyebatdan ve binaberin memnuatdan sayıldığı cihetle birbirini sevenler yalnız zahir halde bir muhabbetle severler ve yekdiğeriyle izdivac edib kırk gün kadar geçtikten sonra sarımsağın kokusunu çıkarmaya başlarlar..... "[71]

Ne var ki *Diyojen* yazarı (aynı yazar olup-olmadığı anlaşılamıyor) ya 83. sayıdaki yazıyı görmezden gelir ya da yazarın düşünceleri değişmiştir. 83. sayıda yazar, "*Diyojen*'in Bir Kadınla Musahabeti" başlıklı yazıda evli bir erkeğin, zevcesi hayattayken başka kadınlara meyl-i muhabbet etmesini kınamakta ve zevceleri üstüne ettikleri hıyanetleri taacüble karşılamaktadır. Devamla şu satırları not düşer:

> ... Beni terbiye edenlere binlerce teşekkürler ederim ki bu gibi şeylerden beni müteneffir etmişler. Ben evleneceğim vakit güzel ve tab'a muvafık bir kız nerede var ise arayacağım kendisini göreceğim seveceğim kendisine kendimi sevdireceğim sonra kendisiyle izdivac edeceğim...[72]

Diyojen'in kadın-erkek ilişkileriyle ilgili düşünceleri bunlarla sınırlı değildir. Muhtelif sayılarda yaptığı kısa ve müstehzi değinmelerle konuya 'derinlik' kazandırır. Bunlardan birkaç örnek zikretmek yararlı olacaktır. "İhtiraattaki İki Türlü Menfaat" başlıklı yazıda "karılar aşk ve alakayı ihtira etmişlerdir ki hem kendileri hem de erkeği mashara bir hale kor" denilmektedir.[73] "Mümteniat" [olmaması imkânsız şeyler] başlıklı bir başka yazıda ise "hovardalık etmemiş adamın zevcesine meclûb ve mahkûm olmaması" ve "zevcenin zevci aldatmaması" şeklinde iki not görülmektedir.

71 *Diyojen*, nr. 179, s. 3-4.

72 *Diyojen*, nr. 83, s. 1-2.

73 Buradaki kısa kısa cümleler bir çeşit yazıdır ki birbiriyle alakalı olmayan konular bir araya getirilerek bir kompozisyon oluşturulur.

Çaylak'ta ise Mehmet Tevfik kadın, aşk-meşk, cinsellik konularına çok ender temas eder. O da tabiî ki taşlamak içindir. Temas ettiklerinin içerisindeki bir yazı özellikle kayda değerdir. Tevfik, *Revue Britannique*'ten tercüme edildiğini belirttiği bir yazıyla dönemin aşk-meşk ilişkilerinin ne denli sokağa taşındığını, hayvanlar âleminden kurduğu bir analojiyle açıklar. İstanbul sokaklarında ciddi bir sorun haline gelen köpeklerin kendi aralarındaki muaşakasına atıfla taşlamasını yapar. "İstanbul sokaklarında dolaşan mahluka her ne kadar köpek deniyorsa da bunlar çakala karib yani o familyadan olmağla ahlakça âdetçe dahi onlara mutabık ve muvaffaktırlar..." Yazının devamında Tevfik, İstanbul'da muaşakanın hangi boyutlara vardığının altını ise şu şekilde çizer:

> Muaşaka bahsinde Avrupalının serbestleri kadar hürdürler. Zira kendilerini böyle bir şeyden yani güzel kızlarla kadınlarla sokaklarda muhabbetten hiçbir kanun men etmez. Alakayı pek severler. Bir tanesi günde üç beş kıza alaka itmez ise rahat idemez.[74]

Bu yazı dışında Mehmet Tevfik, aşk-meşk konularına pek temas etmez. Muhtemeldir ki Çopur Tevfik'e bu konular pek can sıkıcı gelmiş ve bu konuları temas etmeye değer de bulmamıştır. Sadece birkaç sayısında alaycı bir dille "züppeleri" ve "kokonaları" içeren kısa kısa müstehzi ilanlar verir. Örneğin zengin, hali vakti yerinde bir kadın, kendisini memnun edecek genç ve yakışıklı erkek bir aday aramaktadır. "İstek edenlerin hoşnudi ünvanıyla..."[75]

74 *Çaylak*, nr. 23, s. 3.

75 *Çaylak*, nr. 60, s. 2.

Altıncı Bölüm

"Ağır Konular": Memleket Meseleleri ve Mizah

Şark Meselesi

Uluslararası ilişkilerin sömürgecilik ekseninde biçimlendiği bir zaman diliminde, zayıflamış bir imparatorluğun yaşam çizgisinin yönünü kestirmek her zaman kolay olmayabilir. Söz konusu imparatorluk dört kıtaya yayılmış bir toprak kütlesine sahipse ve çeşitli dillerdeki ve dinlerdeki cemaatleri bünyesinde barındırıyor ve onların geleceğinde hayatî bir rol oynuyorsa bu tahmin daha da güçleşir. Osmanlı İmparatorluğu dağıldığında nasıl bir sonuçla karşılaşılacağını kestiremeyen Düvel-i Muazzama, büyük devletler geçmişin de tecrübesiyle adımlarını sağlam atmak durumundaydı. Bu nedenledir ki Sanayi Devrimi'yle dünyayı kendisine bir pazar ve hammadde kaynağı olarak görmeye başlayan Avrupa'nın büyük güçleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu aralarında kolayca bölüşememiş[1] ve bu sayede imparatorluk, ömrünü uzatmıştır. Uluslararası sistemdeki güç dengelerinin Osmanlı İmparatorluğu aleyhine değişmesi sonucu Osmanlı diplomasisi denge politikalarına yönelmiş, böylece imparatorluğun Düvel-i Muazzama'yla pazarlık şansı artmıştır.

Uluslararası düzen içinde siyasal bir sistemin yerinin ekonomi, siyaset ve nüfus gibi faktörlere bağlı olduğu belirtilir. Ekonomi ve siyaset birbirine paralel gittiğinde bir devlet için zirvenin yolu daha kolay bulunmaktadır.[2] Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda durum çok farklıdır. Hem siyasal hem de ekonomik olarak Avrupa karşısında zayıf düşmüş bir imparatorluk vardır artık. 15. yüzyılda bir dünya devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda "Hasta Adam"a dönüşmüştür.[3]

1 Avrupa ve Rusya'nın Osmanlı üzerineki baskısını ve aynı zamanda imparatorluğun dağılması durumunda kendilerine zarar gelebileceğini belirten karikatür. Bkz. *Çaylak*, nr. 62.

2 Donald Quataert, age, s. 124.

3 "Hasta adam" karakteri, Avrupa karikatüründe oldukça sık işlenen bir konudur. Viyana'da, Münih'te, Paris'te, Londra'da ve Moskova'da çıkan çoğu mizah dergisinde Osmanlı İmparatorluğu ya ölüm döşeğine düşmüş ve bazı organları kesile-

(Karikatür 17)

Bir zamanların korkulan devleti dış dünyada karikatürlere konu olmaya başlamıştır. *Shout* adlı bir Rus dergisinde çıkan karikatür durumu olanca açıklığıyla yansıtır. Karikatürün silüetinde cami

rek iyileştirilmeye çalışılan bir hastadır; ya da leş kargaları, akbabalar tarafından ölmesi beklenen bir hastadır. Bkz. Alkan, a.g.e., s. 93, 99, 101. Akbabalar için bkz. Karikatür 17. Ülke içinde ise *Çaylak*'ta, *Hayal*'de Avrupa'daki bu "hasta adam" profiline karşılık olarak imparatorluğun güçlü olduğu imgesi işlenir. *Çaylak*'ın 14 Muharrem 1294 tarihli 105. sayısında "hasta adam" karakteri böyle bir imaj çizer. Avrupalı meslektaşlarının aksine *Çaylak* çizeri, yataktaki "hasta adamı" karşısındakine tehditkâr tavırlarıyla meydan okuyan bir imajla çizer. "Nasırını" kesmeye gelen cerraha "buyrun cesaret idüb de kesebilirsen kes" diyecektir *Çaylak* çizeri. Bkz. *Çaylak*, nr. 105.

vardır. Yerde sırtüstü Müslüman kıyafetli (başında takke belinde kuşak, altında şalvar, ayağında çarık vardır) Osmanlı'yı çağrıştıran yaşlı bir adam yatmakta ve başında akbabalar dönmektedir. Bazıları ihtiyarın üzerine konmuş ölmesini beklemektedir. Sırtüstü yere serilmiş adama hasta ya da sarhoş görüntüsü verilmiştir. Başucuna yakın mesafede şarap şişesini andırır bir şişe vardır. Şark Meselesi'ni Rus karikatürist bu şekilde tanımlamaktadır.[4] Daha erken bir tarih olan 1853'te İngiliz mizah dergisi *Punch*, "ölmüşe benzer bir hindiyi (Türkiye) Rus ayısının pençesinde" tasvir ederek imparatorluğun zayıf konumunu vurgular.[5]

Düvel-i Muazzama tarafından "Hasta Adam" olarak tanımlansa da Osmanlı İmparatorluğu kendisini Düvel-i Muazama'nın bir üyesi saymakta ve bu yönde bir diplomasi izlemekteydi. Sultan II. Abdülhamid, ülkesinin modern olduğunu dış dünyaya göstermek için her türlü aracı seferber etmekteydi.[6]

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda emperyalist ülkeler arası rekabetin en yoğun yaşandığı bölgelerden biri olmuştur. İmparatoluk; İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve İtalya gibi başat güçlerin sömürgelerine giden yolların kesiştiği noktada olduğu için tam bir çatışma alanına dönmüştü. Her devlet, kendi sömürgelerine giden yolu güvence altına almak istiyor ve diğerlerinin buralara müdahalesini engellemeye çalışıyordu. Bu nedenle Afrika, Hindistan ve Doğu Asya gibi bölgeler üzerinde İngiltere'nin, Almanya'nın ve Fransa'nın hâkimiyet mücadeleleri şiddetli bir şekilde sürmekteydi. Avrupa'nın "kıskacında" olan Osmanlı İmparatorluğu, 1853-1875 arası Balkanlar'da baş gösteren milliyetçi hareketlerle uğraşıyordu. Özellikle Rusya'nın, İstanbul'daki Rus büyükelçi İgnatyev'in de desteğiyle yürüttüğü "Panislav" politika-

4 Bkz. Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, kitap kapağındaki karikatür. Bkz. Karikatür 17.

5 Palmira Brummett, a.g.e., s. 248.

6 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, çev: Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

sıyla birleşen milliyetçi hareketler, Bosna ve Hersek'te Karadağlılar ve Sırplar tarafından da körüklenince Balkanlar'a yayıldı. 1876'dan itibaren de Bulgaristan'da Hıristiyan köylülerin ayaklanmaları baş gösterecek ve Rusya bu olaylara da müdahil olacaktır. Rusya; Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'daki faaliyet alanını genişleterek Osmanlı aleyhtârı bir siyaset izleyecektir.[7]

1876 yılının Nisan ayına gelindiğinde imparatorluğun Balkan eyaletlerindeki mevcut hoşnutsuzluk giderek arttı. Bunun nedeni 1873 ve 1874 yıllarında Anadolu'da baş gösteren kıtlık felaketinden dolayı artan vergilerdi. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki olaylar bir isyana dönüştü ve 12.000 ila 15.000 arasında Bulgar öldürülerek isyan bastırıldı. Bu rakam Avrupa basını tarafından abartıldı ve Müslümanların da Bulgaristan'daki Hıristiyanlar tarafından öldürüldüğünden habersizmiş gibi davranıldı. Dolayısıyla Avrupa kamuoyunda "Barbar Türk"[8] imajı hâkim kılınmaya çalışıldı.

Kendi üstünlüğünün farkında olan Batı için "beyaz adam-barbar" ilişkisinin kurulması hem kendi politik söylemlerine hem de iç ve dış kamuoyunu inandırmaya yarayacak dayanak teşkil etmesi açısından bir zorunluluktu. Kendisinden ekonomik olarak geride kalmış olan ülkeleri "adam etme" ödevini üstlenen Batı, "uygarlık" ihraç etme söylemi altında iktisadî sömürüsünü temellendirerek el attığı ülkeleri ya sömürge ya da yarı sömürge bir hale getirmiştir. Bu açıdan Osmanlı Devleti "yarı sömürge" olarak nitelendirilmektedir.[9]

Milliyetçi bir söyleme sahip olan emperyalizm, yüksek medeniyet adına insaniyetperver bir hareketi savunuyordu. Geri kalmış halklara düzenin nimetlerini, sağlık şartlarını, okul eğitimini, bilimi ve maddî "ilerleme"yi getirmek, kısacası insanlığı yükseltmek beyaz adamın "vazife"siydi. Bu noktada özellikle İngiliz-

7 Avrupa'nın Bulgarları kışkırtmasını ve Bulgaristan'ın pişmanlığını yansıtan bir karikatür için bkz. *Çaylak*, nr. 113.

8 Orhan Koloğlu, a.g.e., s. 23.

9 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 70.

ler, emperyal hükümranlıklarının baş amaçlarının, yerli halkların kendilerini yönetecekleri bir hale getirilmesi, en sonunda belki de millî bağımsızlık için eğitilmesi olduğunu iddia ediyorlardı.[10]

Oysa Disraeli, 1871'de Kristal Palas'ta yaptığı konuşmada liberalleri, sömürgelere yönelik politikaları nedeniyle suçlarken kendi gerçek niyetlerini de tüm çıplaklığıyla gözler önüne seriyordu. Disraeli, izleyecekleri emperyal politikalarından nasıl kazançlar sağlayacaklarını çarpıcı bir şekilde ifade etmekteydi. Ona göre İngiltere, çocuklarının zengin ve ayrıcalıklı bir pozisyona sahip olabilmesinin ötesinde dünyanın itaat edeceği büyük bir ülke olabilirdi.[11]

Büyük güçlerin "uygarlık ihracı"nın ne anlama geldiğini Avrupa'yı yakından takip[12] eden mizahçılar çoktan deşifre etmişlerdir. *Diyojen*, *Levant Times* gazetesine atıfla bu gazetenin "Osmanlıları şeh-râh-ı medeniyete sevk etmek niyetiyle mülkümüze gelmiş olduğundan .." istihzayla söz ederken sömürgeciliğin meşhur şiarını telaffuz ettiğinin farkındadır. Yazı, yazarın aynı alaycı üslûbla birleşen ve biraz da burukluk taşıyan şu paragrafıyla sona erer: "Acaba İngiliz milleti bize talim-i medeniyet için seçip seçip de en alim en fazıllarını mı gönderiyorlar yohsa en cahilerini mi?... Yazık! Yazık ki gazeteci olduğu halde hukuk-ı milel de bilmiyor. Hayf sad hayf bize de ki bu ve bu gibi heriflerden nezaket, insaniyet, terbiye, medeniyet me'mûl ediyoruz."[13] Burada kısaca Doğu Sorunu'nu hatırlamakta fayda vardır. Zürcher meseleyi şöyle özetler:

> "Doğu Sorunu" olarak bilinen siyaset ve diplomasi kalıbı esas itibarıyla aynıydı. İmparatorlukta (çoğu Hıristiyan olan) cemaatlerin hoşnutsuzluğu, kısmen kötü yönetimin kısmen de o sırada

10 J. H. Carlton Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, çev: Murat Çiftkaya, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 140-141.

11 Richard Pipes, *Europe Since 1815*, American Heritage Publishing Co. Inc. New York, 1970, s. 274.

12 Mizah dergilerinde Avrupa'yla ilgili hemen hergün bir yorum ya da haber çıkmaktadır.

13 *Diyojen*, nr. 107, s. 2.

> yayılmakta olan milliyetçilik hareketlerinin yol açtığı bölgesel ayaklanmalar halinde patlak veriyordu. Sonra büyük güçlerden biri, yerel Hiristiyanların kaderiyle ilgilenmek için diplomatik ya da askeri yoldan araya giriyor ve bu da güçler arasında hüküm süren genel rekabet koşullarında öteki büyük güçlerin "güç dengesini" yeniden kurmak için müdahalede bulunmalarına yol açıyordu. Sonuç çok kere Osmanlı merkez yönetiminin hakimiyet kaybı oluyordu.[14]

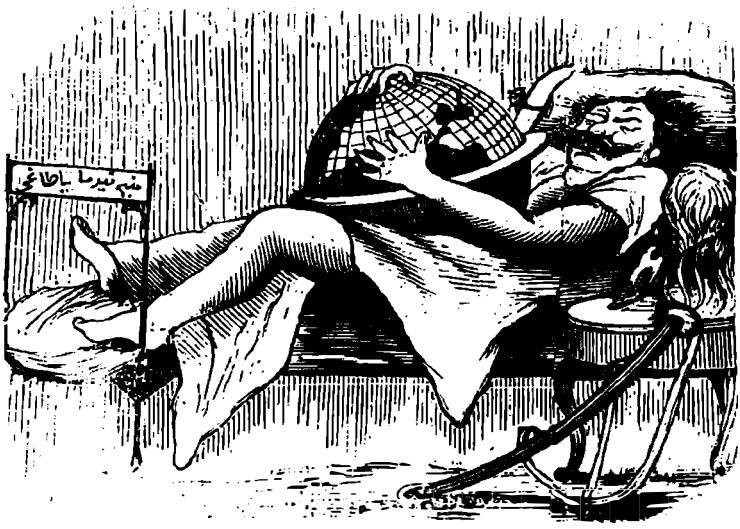
Erik Jan Zürcher'in sunduğu, "Doğu Sorunu"yla ilgili bu kalıba ve buna uygun politikalara *Çaylak*, Tevfik ya da Teodor Kasab nasıl bakmaktadır? Diğer bir deyişle Şark Meselesi'nde Avrupa'nın izlediği politikanın ve diplomasinin Osmanlı mizahındaki yansımaları nelerdir? Yukarıda ana hatlarıyla çizilen "Şark Meselesi" şablonunun her aşamasını karikatürleri izleyerek test etmek mümkündür.

Mizahçılara göre Şark Meselesi çok boyutlu bir problemdir. Meseleye "el atanın" eli yanar. Can yakıcı bir meseledir.[15] Mesele üzerine her devlet farklı bir senaryo geliştirmektedir. Örneğin Rusya, "Panislavist" bir rüya görmektedir. Kucağında Balkanlar'ın işaretli olduğu "küre-i arz"la uyurken mutlu bir hayal içindedir.[16] Şark Meselesi aynı zamanda zor bir bilmecedir. Çözümünün kolay olmadığının Avrupa kadar Osmanlı mizahçıları da farkındadır. Ardı ardına gelen ifade gücü yüksek karikatürler bu düşünceyi teyid eder niteliktedir. Mesele öylesine içiçe geçmiştir ki tam bir sorunlar "yumağı" olmuştur. Bu sorunlar yumağının ucu öyle kolay bulunacak türden de değildir. *Hayâl* karikatüristi, Şark Meselesi'ni bir "yün yumağı"yla somutlar. Ortada bir masa ve

14 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 85-87.

15 *Çaylak*, nr. 114. Karikatürde üzerinde "Türkistan ve Asya" yazan küreden kaşıkla çorbayı tatmaya çalışan bir kişinin ağzı yanıyor. Diğeri (Osmanlı) uyarıyor: "Mösyö ben sana söyledim ol tarafa dokunma ağzını yakarsın!" Benzer bir karikatür için bkz. *Hayâl*, nr. 342. Bu karikatürde de ortada bir mangal yer almakta ve üzerinde "Şark Meselesi" yazmaktadır. Buraya elini uzatan Avusturya elini yakmıştır. Osmanlı uyarır: "Efendi dokunma diye bin kere söyledim. Söz dinlemezsin ki! "

16 *Hayâl*, nr. 360. Karikatürün altında "Panslavist rüyası" yazılıdır. Bkz. Karikatür 18.

پانسلاویست رؤیاسی

(Karikatür 18)
"Panslavist rüyası" Hayal, 360, 31 Mayıs 1293 / 12 Haziran 1877.

etrafında Şark Meselesi'nin "aktörleri" bulunmaktadır. Masanın bir ucunda Osmanlı'yı temsilen başı kavuklu Müslüman yaşlı bir ihtiyar yer almaktadır. Masanın üzerinde de bir "yumak" bulunmaktadır. Fakat yumağın ucu görünmemektedir. Alt yazı durumu özetler: "İşte kuzum Şark Meselesi denilen şey. İyi bakınız belki ucunu bulabilirsiniz" (Bkz. Karikatür 19).[17]

Şark Meselesi, karikatüristlerin çizgilerinde çeşitli şekillerde ifadesini bulurdu. Olaylar bazen büyük güçlerin Balkanlar üzerindeki oyunları (örneğin İngiltere'nin Sırbistan'a silah sağlaması) bazen de Rusya'nın Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a yönelik manipülasyonu ya da onlardan birini koruması[18] biçiminde çizgi-

17 *Hayâl*, nr. 346.

18 Avrupa'nın müdahalesini vurgulayan bir karikatür için bkz. *Hayâl*, nr. 344. Alt yazı şöyledir: "Güya Hıristıyanları himaye edecek imiş de.."

— ایشته قوزوم شرق مسئله‌سی دیلان شی . ایی باقکز بلکه اوجنی بولهیلهسکز .

(Karikatür 19)
"İşte kuzum şark meseleesi denilen şey. İyi bakınız. Belki ucunu bulabilirsiniz." Hayal, 346, 28 Nisan 1293 / 10 Mayıs 1877.

lere yansırdı. Fakat bu karikatürlerin muhtemelen en makbulleri moral değeri yüksek olan ve "iplerin" Osmanlı Devleti'nin elinde olduğunu gösterenlerdi.

Balkanlar'ı konu edinen bir karikatürde bu düşünce vurgulanır. Karikatürde dört atla koşulan bir araba görülmekte ve arabanın üzerinde "Şark Meselesi" yazmaktadır. Atların üzerinde sırasıyla Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Hersek yazılıdır. Arabayı süren *Çaylak* (Osmanlı Devleti) atlara şöyle seslenir: "İşte bakın dizginler elimde nafile yere sıçramayın sonra kamçılarım." "Hasta Adam" dahi olsa kontrol yine Osmanlı Devleti'nin elindedir (Bkz. Karikatür 20).[19]

Şark Meselesi'nde büyük güçlerin rolünü betimleyen karika-

19 *Çaylak*, nr. 115.

(Karikatür 20)
Çaylak--"İşte bakın dizginler elimde nafile yere sıçramayın sonra kamçılarım." Arabanın üzerinde "Şark Meselesi" yazmaktadır. Atların üzerinde sağdan sola sırasıyla, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Hersek yazılıdır. Çaylak, 115, 8 Safer, 1294 / 22 Şubat 1877.

türlerde kullanılan ikonlar çoğunlukla hayvanlardan seçilmiştir. Örneğin Rusya hemen her karikatürde "ayı"yla sembolize edilmiştir. Muhaverelerde ise "karakuş" olarak anılır. İngiltere için uygun görülen hayvan, uluslararası politikadaki başat rolü ve güçlü olmasından olsa gerek "arslan"dır. Bazen kraliçe ya da "Mösyö Cunbul"[20] olarak sembolize edildiği de olmuştur. Avusturya için "kartal" adlandırması kullanılmış ancak karikatürlerde omuzları apoletli, sivri miğferli ve üzerinde çift başlı kartal figürü olan bir üniformalı kayzer yer almıştır...? Bulgaristan'ın temsilcisi ise "horoz"dur. Sırbistan ve Karadağ ise değişken sembollere sahiptir. Bazen bir armut ağacında olgunlaşan ve üzerinde Sırbistan, Ka-

20 "Mösyö Cunbul" için Bkz. *Çaylak*, nr. 142.

radağ yazan "iki armut"tur[21] bazen de zayıf, korkak ve kişiliksiz bir askerdir. Birbirine rakip iki dergi *Çaylak* ve *Hayâl* Balkanlar meselesiyle yakından ilgilenirlerken Osmanlı kamuoyunu bu yönde bilgilendirmeye çalışarak moral açısından da ciddi destek vermişlerdir.

Konuyla ilgili çizilen her karikatür aynı temayı (Şark Meselesi) işlese de kendini tekrar eden çizgilere pek rastlanmaz. Dolayısıyla okuyucu için bir rutinliğin oluşması da engellenmiş olur. Bu noktada Türk kültüründeki unsurların[22] (kukla oyunu gibi) mizahla birleşerek devreye girmesi ise ifadeyi güçlü kılmaktadır. 1876 yılının mizah süreli yayınlarında Sırbistan ve Karadağ sorunu özel bir yer işgal eder. Karikatür ve yazılar ağırlıklı olarak bu konu üzerinedir. Ülkelerinin sorunlarıyla yakından ilgilenen mizahçılar konuya eğilmek zorundadır.

Mizah dergilerinde Sırp Prensi Milan, Rusya'nın yönlendirdiği çaresiz, beceriksiz, sürekli taht sahibi olmayı düşleyen[23] bir kukla olarak yansıtılır. Milan'a Osmanlı aleyhtârı izleyeceği politika karşılığında krallık vaat edilmektedir.[24] Burada Çernayev'e biçilen rol ise Milan'ı sürekli oyalayan, diplomasiyi iyi bilen, "ikiyüzlü" bir diplomat olmaktır. Milan ve General Çernayev'i özellikle *Çaylak* dilinden hiç düşürmez. Mizah dergileri bu süreci Rusya'nın Sırbistan'a yönelik politikaları ve General Çernayev temalarıyla karikatürize ederler.

21 Bkz. *Çaylak*, nr. 24. Karikatürde olmuş armutlara bir el (Avrupa) uzanmakadır. Armutların üzerinde Sırp ve Karadağ yazılıdır. Bu olmuş iki armuda Rus "ayısı" dadanmdan büyük güçler el atmak ister. Karikatürün alt yazısındaki ifadeler bu ana fikri işler.

22 Osmanlı karikatürcülerinin Avrupa karikatürlerinden etkilendiği ve onları taklit ettiği ancak onların şiir, hat sanatı ve Karagöz gibi yerli unsurlarla kendi üsluplarını yarattığı Palmira Brummett tarafından belirtilir. Palmira Brummett, a.g.e., s. 80-81.

23 Bkz. *Hayâl*, nr. 299. Milan mezarlıkta bir tahta oturmuş kendi kendine konuşmaktadır. "Murad krallık değil mi? Sırbistan olmaz ise kabristan olsun."

24 *Çaylak*, nr. 157. Karikatürde Rusya (başında Avusturya kayzerinin kartallı çelik başlığı olan ayı) Sırp kral Milan'a tacını giydiriyor.

Avusturya ve Rusya'nın Balkanlar'ı kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırarak Osmanlı'yı bu bölgeden çıkarmak gibi bir amaçları vardı. Üstelik bunu aralarında yaptıkları Reichstadt anlaşmasıyla da[25] belgelemişlerdi. Ardından Rusya ve Avusturya tarafından teşvik edilen Karadağ ve Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne ültimatom verdi. Sırp ordusuna Rus generali Çernayev komuta ediyordu. Ancak yapılan savaş Osmanlı zaferiyle sonuçlandı. Beklenen şekilde Rusya, konuya tekrar müdahale ederek Osmanlı Devleti'ni anlaşmaya zorladı. Ancak araya İngiltere girerek uluslararası bir konferansın İstanbul'da yapılmasını önerdi.

23 Aralık'ta İstanbul'da toplanan konferans daha ilk gününde olaylı geçmişti. Kanun-ı Esasi'nin ilan edilişi konferansın ilk gününe denk getirilmişti.[26] Ancak konferansı organize eden Avrupa bu işten hiç hoşnut değildi. Avrupa'nın bu oldu-bittiye öfkesini *Hayâl* etkili bir şekilde karikatürleştirir.

Uzunca boylu "modern" görünümlü bir kadının elbisesinin üzerinde "Europe" yazılıdır. Kadının karşısında ise küçük bir çocuk ona bakmaktadır. Başındaki fesiyle ve giyimiyle Osmanlıyı temsil eden çocuk yürümeyi yeni öğrenmekte ve "yürütgeç" kullanmaktadır. Kadın (Avrupa) ona seslenir: "Ne? Artık yürümek[yi] öğrendinde çıkmak mı istiyorsun?... Çıkarsın ama senin ayaklarını kırarım."[27]

Karikatürde dikkat çeken bir nokta çocuğa (Osmanlı) göre kadının oldukça heybetli bir görütüsünün olmasıdır. Benzer figürleri taşıyan bir karikatür bir buçuk ay sonra yine *Hayâl*'de çıkar. Fakat bu kez "çocuk" yürümeyi öğrenmiştir ve yürütgeci kadına

25 Sina Akşin, "Siyasal Tarih," *Türkiye Tarihi*, C. 3, Cem Yayınları, İstanbul, 1997, s. 154.

26 Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla bütün tebaaya meşrutî haklar verilmiş olduğundan Hıristiyan bölgelerindeki bütün ıslahat tartışmaları gereksiz hale gelmiş oluyordu. Bu şekilde Bâb-ı Âli, Avrupa tarafından devletin içişlerine müdahale edilmesini önlemeyi hedefliyordu.

27 *Hayâl*, nr. 304.

— يورمك اوكرنمش اولديغمى اكلامق استرسك اويله مى ؟...

(Karikatür 21)
"Yürümek [yi] öğrenmiş olduğumu anlamak istersin öyle mi?..." Hayal, 319, 31 Kanun-ı evvel 1292 / 12 Ocak 1877.

doğru fırlatmaktadır. Kadına şöyle seslenir: "yürümeyi öğrenmiş olduğumu anlamak istersin öyle mi?..." (Bkz. Karikatür 21)[28]

Bu karikatür konferansın sonucunu da anlatır. Tersane Konferansı'nın sonuçları ne Avrupa'yı memnun etmiştir ne de Osmanlı Devleti'ni. Uluslararası diplomasi Donald Quataert'in belirttiği[29] biçimde "karşılıklılık ve eşit egemenlik ilkelerine" dayanmamış, zayıf devlet konumunda olan Osmanlı Devleti aleyhine kararlar alınmak istenmiştir. Alınan kararları Osmanlı Devleti'nin reddetmesiyle de büyük güçler ülkelerine geri dönmüşlerdir. Mizahçı da yine meselenin eğlenceli yanını yakalayarak (bir anlamda moral

28 *Hayâl*, nr. 319.

29 Donald Quataert, a.g.e., s. 129.

de vererek) meseledeki komiği gösterir. Konferans salonunu gösteren bir karede, bir masa etrafında Avrupalı ve Osmanlı delegeler müzakere etmektedirler. Avrupalı bir delege kalkmış gitmek üzere hareket etmiştir. Karikatürist bir Osmanlı delegesini şöyle konuşturur: "Efendim giderlerse Allah selamet versin. Bu kadar eğlendik ya oluverir!" Zaten mizahçılar konferans yapılırken konferanstan olumlu bir sonuç çıkacağından umutlu değillerdir. *Çaylak* "boşuna müzakere ediyorlar" derken sonucu önceden söyler.[30]

Kanun-ı Esasi ilan edilmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin parlamento ve ıslahatlar konusunda başarılı olacağına Avrupa'nın pek inancı yoktu.[31] Dolayısıyla fazla zaman da kaybetmek istemeyen Avrupa, altı ay gibi bir sürede Osmanlı Devleti'nin Kanun-ı Esasi'de belirtilen gerekli ıslahatı yapmasını koşul olarak koydu.[32] Fakat Rusya, Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı ve süreç sekteye uğrayarak Meclis-i Mebusan savaş gerekçesiyle Sultan II. Abdülhamid tarafından kapatıldı. Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle birlikte mizah dergileri Rusya'yı hedef alan karikatür ve yazılara yöneldiler. Aynı zamanda Osmanlı askerinin başarılarından ve gücünden söz ederlerken karikatürlerde Rus askeri, korkak ve sarhoş benzeri tiplemelerde çizildi.

Böyle bir süreçte dergiler Osmanlı askeri için seferber oldular. Onlar için "iane kampanyaları" başlattılar. Örneğin *Çaylak*, bir sayısından elde ettiği 800 kuruş geliri ianeye bağışladı ve iane konusunda kamuoyunu sürekli bir biçimde duyarlı olmaya davet etti. Bu çerçevede devletin, "şık beylerin" arabalarına ve atlarına el koymasını alkışladı. Hatta atlarını ve arabalarını saklayacak olanları ihbar

30 *Çaylak*, nr. 99, s. 2.

31 Parlamentonun başarılı olup olamayacağı Osmanlı kamuoyunda da tartışma konusuydu. Bkz. *Hayâl*, nr. 308

32 Konuya ilgili bir yazı *Çaylak*'ta yer alır. Bu yazıyı *Çaylak* bir yabancı gazeteden aktardığını belirtir. Yazar makalede Türkiye'ye tanınan sürenin altı ayla sınırlandırılmasını anlamsız bularak yetersizliğinden yakınır ve sürenin birkaç yıla yayılması gerektiğini vurgular. Bkz. *Çaylak*, nr. 108, s. 3.

edeceğini dahi belirtmiştir.[33] Mehmet Tevfik bu durumu onların duyarsızlıklarının bir cezası olarak değerlendirmektedir.

Şark Meselesi'nde ve uluslararası ilişkilerin analizinde karikatüristler hiç zorlanmazlar. İngiltere'nin amacı, tek başına hareket etmek isteyen Rusya'yı "dizginleyerek" dengeleri kendi lehine çevirmektir. Avusturya, Rusya'yla birlikte hareket etse de temelde Balkanlar'da çıkarları olan Rusya'yla çelişmektedir. Kimi zaman da İngiltere-Rusya işbirliği ve ufak bir seyahat teklifi karikatürde yansır (Bkz. Karikatür 22).[34]

Avrupa'nın ne kadar barışçı olduğunu gösteren karikatürlere de rastlanılmaktadır.[35] Avrupa bir taraftan "sulh" derken diğer taraftan da Balkanlar'ı silahlandırmaktadır. Şark Meselesi çok yönlü bir şekilde ele alınarak karikatür ve yazılara yansıtılırken yazarlar ve çizerlerin kendilerinin de itiraf ettikleri gibi meselenin çözümüne dair somut önerileri yoktur. Başka bir ifadeyle meselenin çözümüne dair bir karikatür göze çarpmaz. *Çaylak*'ta ve *Hayâl*'de çıkan çok sayıdaki yazıda Osmanlı ordusunun bu işi çözeceği düşüncesi hâkimdir. Yani gündeme yine geleneksel yöntemle sorunu çözme anlayışı gelir. 18. yüzyılda hâkim olan düşünce askerî alanda yapılacak ıslahatlarla güçlendirilecek olan orduyla sorunların çözüleceği yönündedir. Mizahçılar da bu bağlamda "Asker-i Şahane"nin Rusları, yapılacak bir savaşta rahatlıkla yenerek meseleyi bir anlamda

33 *Çaylak*, nr. 155,156.

34 *Çaylak*, nr. 85. 24 Zilkade 1293/11 Aralık 1876. yön levhaları üzerinde sağda "Tarik-i garbi" solda "Tarik-i şimal" yazıldır. Karikatürün altında yer alan "resmin tarifi" şeklindeki ifade şöyledir:

"---Sizde bir hazırlık görüyorum.
---Evet. Niyetim ufak bir seyehat.
---Pekâlâ
---İsterseniz birlikde gidebilürüz.
---Pekâlâ ama bu tarafa
--- yok ben garb-ı şimaliye gidiyorum.
---Öyle devam ider iseniz birlikde yolculuk idemeyeceğiz zannederim."

35 *Çaylak*, nr. 65.

(Karikatür 22)
Çaylak, 85, 24 Zilkade 1293 / 11 Aralık 1876.

çözeceğini düşünürler. Fakat sonuç bekledikleri gibi olmayacaktır.

Kapitülasyonlar, Beyaz Adamın "Uygarlık İhracı", Demiryolları, Tütün Rejisi

Osmanlıların uluslararası ilişkilerinde kapitülasyonlar önemli bir yere sahipti. Memâlik-i şahanede ikamet eden yabancılara nasıl davranılacağının hukuksal çerçevesini belirleyen kapitülasyonların ilk olarak Kanuni tarafından Fransızlara verildiği genel kabul görmektedir. Fakat Halil İnalcık tarafından ilk kapitülasyonların çok daha evvel 1352 gibi bir tarihte Cenova'ya verildiği belirtilir.[36]

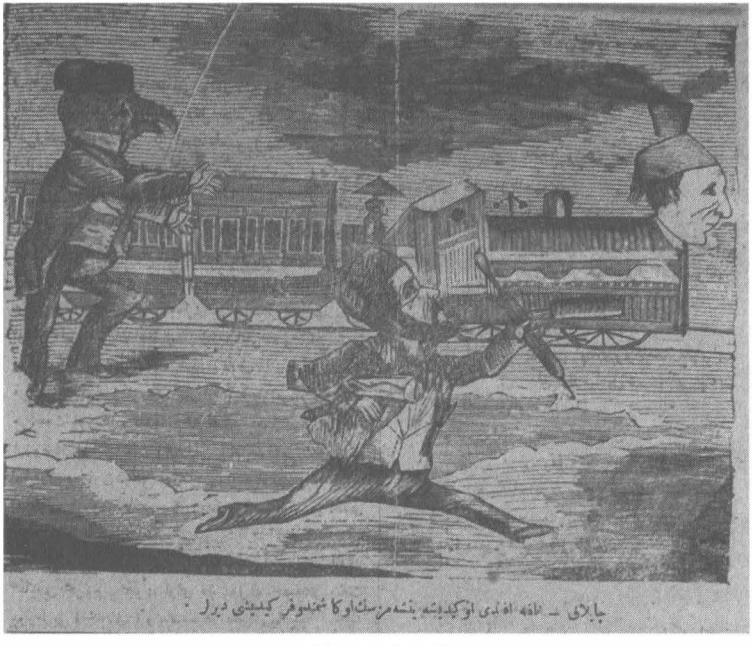
Kanuni zamanında, sultanın bir ihsanı olarak Osmanlı topraklarında seyahat eden Kral I. François'nın tebasının kendi krallarının yasasına tâbi olmasına izin verildi. Başka bir ifadeyle yabancı bir kralın tebaasının başka bir ülkede kapitülasyon niteliğindeki bir ayrıcalığın tanınmasıyla birlikte yalnızca kendi kral ve cumhuriyetlerinin yasalarına tabi olması anlamına gelmekteydi.[37] Kapitülasyonlar sayesinde yabancılar Osmanlı vergilerinden ve gümrük resimlerinden bütünüyle muaftılar. Fransızlarla (ya da Cenova'yla) başlayan kapitülasyonlar 18. yüzyıldan itibaren[38] Osmanlı maliyesine ağır yükler getirmeye başladı. 1881'de Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kurulmasıyla Avrupa, en ileri seviyede Osmanlı İmparatorluğu üzerinde malî ve ekonomik kontrolünü gerçekleştirdi.

Kapitülasyonlarla ilgili olarak, bu çalışma çerçevesindeki dergiler olan *Çaylak*, *Hayâl*, *Diyojen*, *Çıngıraklı Tatar* gibi dönemin mizah dergilerine bakıldığında dikkat çekici olan nokta, konuyla ilişkilendirilebilecek karikatürlerin dergilerde

36 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* C. 1, çev: Halil Berktay, Eren Yayınları, İstanbul, 1997, s. 243.

37 Donald Quataert, a.g.e., s. 128.

38 Donald Quataert, a.g.e., s. 128.

(Karikatür 23)
"Çaylak-- Nafile efendi o gidişe yetişemezsin ona şimendifer gidişi derler". Çaylak 130, 14 Rebiülevvel 1294 / 29 Mart 1877.

yer almamasıdır.[39] Bununla birlikte demiryolları, tramvay, vapur, tütün rejisi gibi yabancıların imtiyazında olan konularda karikatürler bulunmakta fakat içerik olarak, verilen hizmetlerin yavaşlığından ya da her türlü olumsuzluklardan daha çok şikâyetçi olunmaktadır.

Bu alanlarda gayrimüslim zenginlerin ve yabancıların hâkimiyetinin olmasından duyulan rahatsızlığa rağmen karikatürlerde kapitülasyonları çağrıştıran imgeye rastlanamaz. Bu bağlamda bu çalışmanın tespit edebildiği tek istisna *Çaylak*'ta çıkan demiryolu temalı karikatürdür.

39 Bu dönemin tersine 1908'de II. Meşrutiyet'te kapitülasyonlarla ilgili çok sayıda karikatür yer alır. Bkz. Palmira Brummett, a.g.e.,

Karikatür başka bir çalışmada farklı yorumlanmıştır.[40] Bu karikatürde kapitülasyonlar temasına yönelik bir atıftan söz edilebilir. Lokomotifin önünde bir kafa bulunmaktadır.[41] Bu kafanın imtiyaz sahibi yabancı sermayeyi temsil ettiği düşünülebilir. Bu dönemde tren ve vapur seferleri gibi ulaşım hizmetlerinin yavaşlığı sık işlenen bir temadır. Dolayısıyla karikatürdeki "istihza", demiryolu imtiyazını kullanan yabancı sermayeye ve sunulan ulaşım hizmetinin yavaşlığına olmalıdır.

"Tren o denli yavaş gitmektedir ki adam koşarak dahi treni geçebilir" esprisinin verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Benzer bir taşlama *Çıngıraklı Tatar*'da yer alır. Orada bir atlı, trenin yanından geçmekteyken makinist tarafından yakalanmaktadır. Atlı bağırır: "Bırak be benim işim aceledir!" Bir başka benzer kare yine *Çıngıraklı Tatar*'da çıkar.[42] Karikatürist bu kez vapur seferlerini taşlar. Karikatürde bir sandal, buharlı vapurun önünde gitmektedir. Vapurun kaptanı sandalcıya önünden kaçması için megafon tarzı bir aletle seslenir. Sandalcı: "Ne bağırıyorsun be! Yetişebiliyorsan yetiş de çiğne."[43] Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Mizah süreli yayınlarında kapitülasyonlara yönelik eleştirel yazılar tütün rejisi, tramvay, vapur ve demiryolu imtiyazı gibi ana konularda yoğunlaşır. Sunulan hizmetlerin kalitesizliği yanında pahalı ve gayr-ı insanî olması çok rahatsız edici bulunur. Örne-

40 Cemal Kutay, karikatürdeki alt yazının aslını aynen aktarmak yerine kendi yorumunu alt yazı olarak karikatürün orjinal ifadesiymiş gibi sunmaktadır. Dolayısıyla yorum da farklılaşmakatadır. Bir cümle olan asıl alt yazı Cemal Kutay'da üç cümle olarak sunulmuştur. Bkz. Cemal Kutay, *Nelere Gülerlerdi?*, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, İstanbul, 1970, s. 102-103. Cemal Kutay buradaki karikatürü "şimendifere yetişmeye ve geçmeye çalışan 'gerici' adam" motifi olarak yorumlamıştır. Karşılaştırma için bkz. Karikatür 23, *Çaylak*, nr. 130, s. 4.

41 Bu kafa figürü Fransız sermayedar Baron Hirsch'i sembolize edebileceği gibi daha önce demiryolu imtiyazı alan İngiliz sermayesine ya da 1870'lerden itibaren Osmanlı'daki demiryolu işine yönelen Alman sermayesine de bir yergi niteliğinde olabilir. İlerleyen sayfalarda konuyla ilgili bilgiye yer verilecektir.

42 *Çıngıraklı Tatar*, nr. 7.

43 *Çıngıraklı Tatar*, nr. 9.

ğin vapurda fazla yolcu alınmasından dolayı insanların "tıkış tıkış", "üst üste" gitmeleri tahammül sınırlarını zorlayacak düzeydedir. Bu tür ulaşım alanlarında yabancılara verilen imtiyaz kullanım hakkından dolayı neredeyse imtiyaz sahiplerinin dokunulmazlıkları vardır. Vuku bulan kazalarda işletmeciliğini yabancıların yaptığı bu şirketlerde, hukuksal süreç gerektiği gibi işletilemediğinden bu hizmetlerden yararlanan insanların mağduriyeti gündeme gelmektedir.[44] Ölen, yaralanan pek çok insanın hukuksal hakları üzerinde hükümetin gereken cezaî işlemleri yapmaması/yapamaması mizahçılar için öfke nedenidir. Ayıca kendi memleketlerinde "ikinci sınıf insan"[45] muamelesi görmek de kabul edilir gibi değildir.[46]

Kapitülasyonlar konusuna "Osmanlılık nazarında bir ehemmiyet" verilmesi ise meselenin siyasî boyutu hakkında bir fikir edinilmesini sağlamaktadır. Bu "dava umumî bir davadır. Osmanlı olup da bu davada bulunmayan olamaz." Bu çerçevede rahatsızlık duyulan temel nokta yönetim zâfiyetinin ortaya çıkmasıdır. Yazarın kendi ifadesiyle "bir memlekette iki hükümet bulunmak gibi bir müşkil gösterdiği" dir. Yabancıların Osmanlı mahkemeleri

44 Özellikle tramvay ve vapur seferlerinde yolcuların mağduriyetiyle çok sık karşılaşılmaktadır. Tramvayın ezerek öldürdüğü ya da yaralayarak sakat bıraktığı çok sayıda insanın şikâyetinin hükümet tarafından yanıtsız bırakıldığı *Diyojen*'de defalarca dile getirilmiştir. Bu anlamda *Diyojen* bu insanların "sesi" olmuştur. Birkaç örnek için Bkz. *Diyojen* 75, 76, Tramvay ve Şirket-i Hayriye (vapur) inhisarının keyfi hareketeleri üzerine *Diyojen* bu şirketlerin "inhisarı insanlara eziyet etmek" şeklinde algıladıklarını belirtiyor. *Diyojen*, nr. 48, s. 1.

45 Bir tren yolcusu ile Fransız bir memur arasında geçen bir muhaverede (diyalogta) memur, Osmanlı vatandaşına karşı hâkir davranır. Bekleme salonunda Fransızlar ve "şık" giyimli bayanlar içeride otururak treni beklerlerken yaşlı bir kadın "hem güzel hem de dost olmadığı" için içeride bekleyemez. Fransız memur, demiryolundaki yasakları kendilerinin koyduğunu belirtir ve "Canım buranın yasağını biz ederiz. Daha bilmiyor musunuz?" diyerek yolcunun içeriye dahi bakmasına izin vermez. Bkz. *Diyojen*, nr. 108, s. 2.

46 *Diyojen*'in 125 ve 126. sayılarında demiryoluyla ilgili Osmanlılık bağlamında eleştirel yazılar mevcuttur. Burada *Diyojen* yazarı, bir biletçi ile yolcu arasında yaşanan anekdotu aktararak eleştiride bulunur. Bkz. *Diyojen*. nr. 126, s. 1.

yerine kendi mahkemelerinde yargılanmaları ortaya bir çift başlılık çıkarmaktadır. (Yabancılar, Osmanlı mahkemelerinin kendi hukuklarını koruyacaklarına inanmıyorlardı.)

Yazar, kanunların sürekli değişmesinin ve mahkemelerin tarafsızlığının sağlanamamasının kapitülasyonların kaldırılmasına engel teşkil ettiğini belirtiyor. Ayrıca yazara göre "bir memlekette imtiyaza şayan bir halk var ise o da memleket-i mezkûrenin yerli ahalisi olmak lazım gelip haricden o memlekete gelerek ticaret edecek olanlar daha ziyade bir imtiyaza mazhar olmak şöyle dursun belki memleket-i mezkûreden edecekleri istifadeye mukabil kendi taraflarından bir fedakârlık" göstermeleri lazım gelmektedir ve "behemahal lağvı" gereklidir.[47]

Yabancılara tanınan en çarpıcı imtiyazlardan birisi bilindiği gibi "demiryolu imtiyazı"dır. Demiryolu yapma ve işletme imtiyazını alan şirketler oldukça kârlı yatırımlar yapmış oluyorlardı. Çünkü kilometre güvencesi olarak ödenen paranın dışında (ki bu meblağ da oldukça yüklüdür ve km başına 15.000 franktır) demiryolunun geçtiği güzergâhta yolun iki tarafında 20 km'lik bir alanda tüm maden ocaklarını işletme hakkını, demiryolu hattının dolaylarında bulunan ormanları kesme, mağazalar ve depolar yapma ya da tuğla ve kiremit fabrikaları kurma tekelini veriyordu.[48] Bu tür imtiyazlara sahip olan yabancı işletmeciler ayrıca yer altı ve yer üstü zenginliği olmayan ve ticarî açıdan yarar sağlamayan yerlerden demiryolunu geçirmiyorlardı.

Memleket meselelerini yakından takip eden ve bu bilgilere sahip olan *Diyojen* yazarı, demiryoluyla ilgili sorunları ve demiryolu imtiyazı konularını birkaç yazıda ele alır. Çünkü demiryolu üzerinde müteahhitlerin (yabancı sermaye) çeşitli "hileleri" gündeme gelmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri yukarıda

47 *Diyojen*, nr. 166.

48 A. D. Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev: Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s. 25-26.

da belirtilen kilometre güvencesidir. Kilometre güvencesi, demiryolunun geçtiği güzergâhtaki halktan toplanan aşar vergisiyle, o karşılamadığı takdirde dış borçlanmayla ödenmekteydi.

Demiryolu güzergâhı ne kadar uzatılırsa demiryolu güvencesi de (ve tabiî ki parası da) doğrusal bir şekilde artacaktı. *Diyojen* yazarı, bunu güzel bir teşbihle açıklar: "İte dalanmadan çalıyı dolanması iyidir." Aslında kısa olan bir yolun sözde coğrafî gerekçelerle uzatılmasını pek anlamsız bulur yazar. Dağları delmek çok zor değildir ona göre çünkü önünde iki çarpıcı örnek vardır: Süveyş Kanalı ve Alp Dağları. Edirne'ye giden Rumeli Demiryolu'ndaki dağlar bu iki örnekten daha mı zordur! "Hatt-ı müstakim denilen şey iki nokta beyninde [arasındaki] bulunan en kısa mesafe" olduğuna göre Edirne'den İstanbul'a bir ip tutulacak olur ise dağ, göl, dere tepe demeyip doğrudan doğruya gelir." Meseleyi bu şekilde özetleyen yazar, bu işten müteahhitlerin ne denli kârlı çıktıklarını belirterek yazıyı sonlandırırken demiryollarının coğrafî engel dışında neden "kıvrıla kıvrıla" gittiği konusuna da açıklık getirmiş oluyordu.[49]

Demiryolu imtiyazı bir başka yazıda yine farklı bir perspektiften yansıtılır. Burada konu "iki arz-ı hal"le hicvedilerek işlenir. Bu "arz-ı hal"lerden biri Fransız sermayedar Baron Hirsch'e,[50] diğeri ise Rumeli yöre halkına aittir. Bu yazılar konuya iki farklı kesimin bakış açısını sunması yanıyla kayda değerdir. Yazılar, *Diyojen* yazarının 'hayal' ürünüdür fakat varolan durumu birebir yansıtmaktadır.

49 *Diyojen*, nr. 92, s. 1.

50 Doğu Demiryolları olarak bilinen demiryolu hattının yapım ve işletme imtiyazı 1871'de Fransız sermayesinin önde gelen ismi olan Baron Hirsch'e verilmişti. Ancak zamanla Osmanlı topraklarında Almanya'nın politik manevralarının artması sonucunda Alman sermayesi Doğu'ya doğru faaliyet alanını genişletti. Bağdat Demiryolları projesi çerçevesinde Doğu Demiryolları, Almanların eline geçti. Bkz.: A. D. Noviçev, a.g.e., s. 16. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Almanya'nın etkinliği yoğunlaşacaktır. Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

İlk "arz-ı hal" Baron Hirsch'e aittir. Nafia Nezareti Celilesi'ne sunduğu(!) yazıda Baron, "bir mülkte timûryolu inşaasından maksat o mülkün vasait-i nakliyesini teshil [kolaylaştırma] ve bu sühuletle [kullanışlı, paraca kolaylık] güzergâhının maksada uygun muamelaatı ticariyesine tehvin [ucuzlatma] ve tevfir [artırma] etmek olup bu da derun-i mülkte olan şehir ve kasabalar ve karyelerin ekseriyet üzerine demiryolu güzergâhında bulunması" şeklinde belirtir. Yazının devamında Baron, bu bağlamda demiryollarının hizmetinden memâlik-i sairenin bu güzergâh nedeniyle yeterince istifade edilemediğinden "mezkûr demiryoluna bu'd [uzak] kalmış olan şehir ve kasabalar ile karyelerin güzergâha nakledilmesi"ni gerekirse "kuvve-i cebriye"yle arzu etmektedir.[51]

İkinci "arz-ı hal" "Rumeli Ahâlîsi Tarafından Nafia Nezaret-i Celilesi'ne" başlıklıdır. Arz-ı halde Rumeli ahalisinin mezkûr demiryolları güzergâhına nakledilmeyi kabul etikleri ancak Baron'un buradan memnun olmaması durumunda daha uzak bir mahâlle götürülmeyeceklerine dair kendisinden "sened-i kuvvî ahz olunmasını" istemektedirler.[52] Buradaki istihzada yazar, "demiryolu gerçeği"nin sadece bir boyutunu yansıtıyor. Yazar, memâlik-i şahane tebasının yabancı sermayenin isteğine göre yer değiştirmesiyle bir anlamda pek çok şeyin artık "büyük güçlerin" kontrolünde olduğu mesajını kamuoyuna veriyor.

Büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurduğu ekonomik ve siyasal baskılar en açık şekliyle verilen imtiyazlarda kendisini gösterdiğinden mizahçı gündelik yaşama doğrudan etki eden alanlardaki imtiyazlara temas etmeyi yeğlemiştir. Tütün rejisi bunlardan yalnızca biridir.

Osmanlı toplumuna 17. yüzyılın başlarından itibaren giren tütün, Osmanlı kültürünün bir parçası haline geldi ve konukseverliğin ve toplumsallaşmanın bir göstergesi oldu. Kahve ve çay

51 *Diyojen*, nr. 145, s. 1.

52 *Diyojen*, nr. 146, s. 1.

ikramlarında sunulur oldu. Yaşlılar tiryakilikten, gençler ise zerafetten dolayı tütün içmeye başladılar. Kahveyle birlikte tütün, Osmanlıların ilk tüketim metaları olarak tarihe geçti. Kahvehaneler bu iki keyif nesnesinin mekânı oldu. Özellikle erkek kimliğiyle özdeşleşen tütün doğal olarak en çok bu kesim tarafından tüketildi.[53] Fakat tütünü, özellikle kaliteli tütünü bulmak her zaman mümkün değildi. Çünkü tütün inhisarı (tekeli) Osmanlı tüketicilerine her zaman kaliteli tütün satmıyordu. Bunun nedeni açıktı. Kaliteli tütün pahalıya mâl oluyor ve az kâr bırakıyordu. "İnhisar", düşük kalitedeki tütünden yüksek kârlar elde edebiliyordu.

Tütün rejisinin mizaha malzeme olmaya başlaması 1872 Mayısı'na tekabül eder. Birçok ilke imza atan Teodor Kasab, tütün rejisi konusunu taşlamada da başı çeker. *Diyojen*, çeşitli sayılarında meseleye dikkat çekmeye çalışırken tütün rejisinin Hıristaki Efendi'ye verildiğini belirtir.[54] Hatta halkı tütün rejisinin imtiyaz sınırları konusunda bilgilendirmek için Reji Kumpanyası İdaresi'nin dokuz maddeden oluşan tütün satışıyla ilgili nizamnâmesinden bazı maddeleri sayfasında yayınlar. Burada maddeleri tek tek ele alarak hicveder ve ne anlama geldikleri üzerinde durur.[55]

Tütün rejisine ve genel olarak verilen imtiyazlara karşı bir duruş geliştiren mizahçılar, tiryakilerin haklarını savunur görünürken aslında Reji İdaresi'nin Osmanlı ülkesinde nasıl bir güce sahip olduğunu gösterir. Yöneltilen eleştirilerin ardında Osmanlı Devleti'nin imtiyazlar karşısında ne denli çaresiz kaldığı gerçeği açığa çıkar. Reji'nin kalitesiz tütün satmasına rağmen hükümet Reji İdaresi'ne müdahale edemez. Kendi başına buyruk hareket eden tütün rejisinin tütün fiyatını kendisinin belirlemesi, tütünün çok düşük kalitede ve paket halinde satılması temelde rahatsız-

53 Donald Quataert, a.g.e., s. 233.

54 *Diyojen*, nr. 121, s. 2. Tütün rejisiyle ilgili olarak ayrıca bkz. *Diyojen*, nr. 138, 153, 176.

55 *Diyojen*, nr. 143, s. 2.

lık duyulan noktalardır. Reji'nin bu hareket serbestîsi *Diyojen*'de farklı çağrışımlara yol açar. Buna bağlı olarak *Diyojen*, tütün imtiyazından hareketle başka rejilerin de kurulabileceğini müstehzî bir ifadeyle şöyle izah eder:

> Mesela yarın ekmek rejisi, et rejisi, su rejisi olacak hatta sokakta gezmek ve uyku uyumak bile reji tahtında bulunulacaktır. Eğer me'kulata (yiyecekler) müteallik şeyler olur ama herkesin hürriyetine ait şeyler nasıl olur diyeceksin? Ya seni sokaklarda beğendiğin yerlerde enine boyuna gezdirmezler ya! Selâtin cevami'i içlerinde ahşamlara kadar uyutmazlar ya! Ela kuzum sabahleyin konakan çıktın mı bir de bakarsın ki kapının önünde bir memur efendim teşrif ne tarafa filan yere denildi mi oranın mesafesine mahsus biletlerden bir adedini sirke fıçılarına yapıştırıldığı gibi alnına yapıştıracak ve tarifesi mucibince senden para alacak işte uyku da buna makis tutulacaktır. Mesela öğle namazından sonra hacı babaya bir miskinlik çöktü de camide uyumak istedi değil mi? Kaç saat uyuyacak ise bilet alıp alnına yapıştıracak andan sonra uykuya varacak.[56]

Tütün tekeline *Diyojen*'den üç yıl sonra 1876'da pek çok kez değinen *Çaylak* Tevfik de eleştirel yazılarla konuya dair düşüncelerini aktarırken *Diyojen*'in çizgisinden çok uzak değildir. O da insanların "keyifli" bir şekilde tütün içemediklerinden yakınır. Bunun sorumlusu da tiryakilere kötü tütün sattığı için "tekel"dir. Tütün üzerinde "tekel" olmasından dolayı Reji İdaresi, istediği tütünü piyasaya sunmakta ve tütünün fiyatını da yine kendi belirlemektedir.[57]

Çaylak Tevfik'in yakın dostu olan Basiretçi Ali, 1873'te yazdığı bir yazıda tütünün fiyatını, âsâkir-i şahanenin yirmi beş kuruş aylığıyla karşılaştırmalı bir şekilde verir. Ali, burada yaptığı küçük bir hesapla tütünün ne denli pahalı olduğunu göstermeye çalışır. Yirmi beş kuruş aylık alan bir Osmanlı askeri yirmi kuruşunu si-

56 *Diyojen*, nr. 142, s. 2.

57 *Çaylak*, nr. 81, s. 3.

(Karikatür 24)
"Kıraathane müşterileri—Kahveci? Kavheci? Marsuk kokuyor of...!" Kahveci—Hayır efendim Marsuk değil bakdık birisi Baltacı'nın tütününü içiyor." Çaylak, 120, 19 Safer 1294 / 5 Mart 1877.

garaya vermekte, geriye kalan beş kuruşla da "hamam ve traş ve kahve parası vesair masarifi" karşılamaktadır.[58]

Askerler dışında çok daha geniş kesimler tarafından içilen tütünün fiyatının yüksek olmasının yanında paket halinde satılmaya başlanması da tüketiciler açısından hoş karşılanmaz. Görmeden alınan tütün, tiryakiler için makbul değildir. Onlar, içecekleri tütünü görmek ve koklamak isterler. Paketin, üzerinde yazan gramdan eksik olması, herkesin kesesine göre paket tütün bulundurulmaması da bir diğer rahatsızlık kaynağıdır. İnhisar tarafından satılan kalitesiz tütün, etrafa yaydığı kötü kokusuyla (gübre kokusuna benzetilir) *Çaylak*'ta bir karikatüre de konu olmuştur. Karikatürde kahvehanedeki kişilerin hepsinin elleri burnundadır ve koku daya-

58 Basiretçi Ali Efendi, age. s. 10.

nılacak gibi değildir! İnsanların yüz ifadeleri içerideki tütünün "kokusu" hakkında bir fikir vermektedir. İçildiği mekânda dayanılmaz bir koku bırakan bu tütün, meşhur "baltacı" tütünüdür. Bu tütün, kalitesi en düşük olan tütünlerden birisidir (Bkz. Karikatür 24).[59]

Çeşitli tarihlerde tütün üzerinde birkaç defa kurulan ve kaldırılan tütün rejisi[60] 1884'te bu kez dış borçlara karşılık olarak kurularak çok daha etkin bir şekilde ülkedeki tütünü kontrol eder olmuştur. Dış borçlar nedeniyle büyük güçlerce 1881'de kurulan Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin, ülkenin her türlü yer altı ve yer üstü zenginliklerini kendi denetimine almasından sonra tütün üretimi de 1884'te Avrupa sermayesi tarafından kurulan Tütün Rejisi Şirketi'ne verildi.[61]

Dış Borçlanma, Sarraflar ve Borsa Hareketleri

1854 Kırım Savaşı'na kadar yabancı sermayeye bilinçli olarak karşı koyan Sultan Abdülmecit, Avrupa pazarlarından borç almanın siyasal bağımlılık yaratacağının farkındaydı.[62] Fakat sonunda Kırım Savaşı'nın giderleri iç kaynaklarla ödenemeyecek boyutlara varınca Osmanlı Devleti, Avrupa borsalarında tahvil satarak borçlanmaya başladı.[63] Çok hızlı bir şekilde ve yüksek faizlerle borçlanan Osmanlı Devleti, 1876 yılına gelindiğinde borç ödeme-

59 *Çaylak*, nr. 120.

60 Tütün rejisi, 1872'de önce Hıristaki Efendi'ye imtiyaz olarak verilmiş ve ardından 1873'te Hıristaki Efendi tarafından lağvedilmiştir. 1876 yılına gelindiğinde reji tekrar kurulmuş ve yine 1877'de lağvolmuştur. Bkz. *Diyojen*, nr. 120 ve 121. Tütün rejisi üzerinde yapılmış bir yükseklisans tezi için bkz. Muhsin Altun, "Osmanlı Tütün Tekeli", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.

61 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 58-59.

62 Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 7.

63 Londra ve Paris bankerleriyle yapılan borç anlaşmalarıyla Osmanlı Devleti ilk kez dış sermayeye başvurmuş ve elli ve elli beş milyon franklık borçlanma gerçekleşmiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 72; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 49.

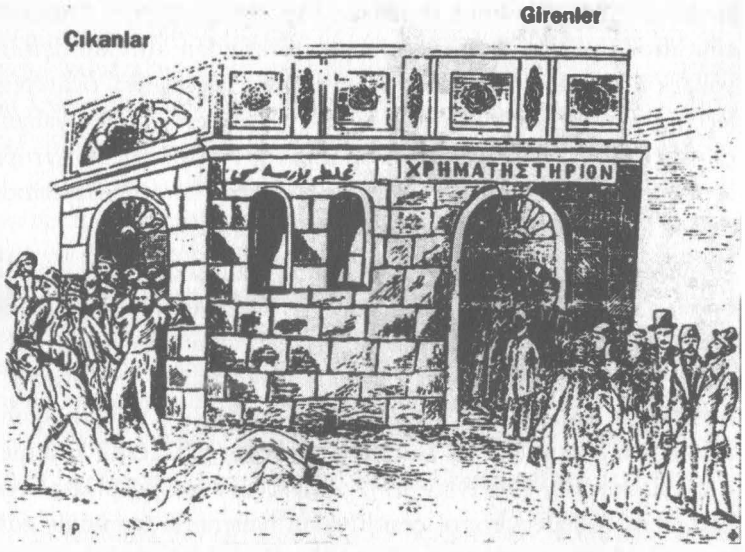
lerini sürdüremez olmuş ve iflasını ilan etmişti. Ayrıca Osmanlı sınırları dâhilinde Avrupa sermayesi tarafından kurulan demiryolları, liman işletmeleri, bankalar, maden işletmeleri, ticaretevleri, su, gaz ve elektrik şirketleri gibi işletmelere yapılan yabancı yatırımlar aracılığıyla bir borçlanma gerçekleşmiş ve Avrupa sermayesinin bu işletmeler üzerinde doğrudan kontrolü sayesinde devlet, idarî anlamda da sıkıntılar yaşamaya başlamıştı.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlıyordu. Osmanlı borçlarından çıkar sağlayanlar tahvilleri alıp satan, sattıkça da kazanan bankacılar ile spekülatörler oluyordu. Osmanlı borçları üzerinden sürdürülen spekülasyonlar, Galata Borsası'nda da sarraflar, bankerler gibi çeşitli kesimlerin yüksek kârlar elde etmelerini sağlıyordu. Hem dış piyasalarda hem iç piyasalarda borsa, çeşitli yalan haberlerle manipüle edilerek harekete geçiriliyordu. Bu yönlendirmelerde en etkili araç, yerli ve yabancı gazetelerdi. Bâb-ı Âli'den ve elçiliklerden basına sızdırılan doğru veya yanlış bilgiler yanında "büyük güçler"in satın aldıkları gazeteler aracılığıyla yayılan Osmanlı'yla ilgili savaş haberleri bir anda borsayı hareketlendirir ve tahvillerin değerini düşüşe geçirirdi. Buna iyi bir örnek 1870'te *Neologos*[64] gazetesinin, Memleketeyn Beyi'nin "telef edildiği"ni bir "ilave-i mahsus" ile neşretmesi üzerine konsolitin altmış para düşmesidir. Bu haber üzerine Galata ve Beyoğlu'nda karışıklıklar çıkmış ve *Neologos*'taki bu haberin "kizb-i sarih" (açıkça yalan) olduğu anlaşılmış fakat pek çok kişi bu haber yüzünden "zarar dîde" olmuştur. Daha sonra Neologos matbaası kapatılmıştır.[65]

Osmanlı iç piyasasındaki Galata Borsası'nı yönlendirenler, yabancılar ve mizah dergilerinde bolca adı geçen Galata sarraflarıdır.

64 Basiretçi Ali Efendi'ye göre *Neologos*, "devlet ve millet aleyhine aklına gelen hezeyanı" etmekte olan bir Rum gazetesidir. Bkz. Basiretçi Ali Efendi, a.g.e., s. 532.

65 *Diyojen*, nr. 28, s. 4. Benzer bir şekilde *Çaylak* Kasım 1877'de borsanın asılsız haberlerle yükselip düştüğünü belirtir. Bkz. *Çaylak*, nr. 10, s. 3.

(Karikatür 25)
Pencerelerin üstündeki Osmanlıca yazı: "Galata Borsası". Hayal, 1874.

Örneğin İngiliz sermayesinin temsilcisi *Levant Times* neşrettiği Osmanlı aleyhtârı uydurma bir telgrafla borsayı hem "tenzil" eder hem de "tezyid" eyler. Öte yandan Galata sarraflarının sesi *Stamboul* da kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı yanlısı haberler yazıyordu.[66]

Galata Borsası'nda oynanan oyunları gören gözler yine mizahçılara aittir. Bu "oyunları" ifşa etmek onların görevidir. *Diyojen* yazarı halkın aldatılmasına, "soyulup soğana çevirilmesine" seyirci kalmayarak "umur-i maliye ve sarrafiye hakkında halka bir fikr-i sahih" verip bilgilendirir. Bankaların nasıl birer soygun makinesine dönüştüğünü olabildiğince açık bir şekilde anlatır. Yabancıların kurduğu bankaların "hisse senedi diye birtakım kâğıtlar verip, o kâğıtlar yerine bizim sandıktaki altınları" almalarının çok açık bir aldatmaca olduğunun altını çizer.

66 Orhan Koloğlu, "Galata Borsası'nda Oyunlar," *Tarih ve Toplum*, 142, Ekim 1995, s. 57-60.

İngiliz sermayesinin kurduğu Eshâm ve Kambiyo Şirketi'nin ne tür yolsuzluklara başvurduğunu açıklarken *Diyojen*, *Courrier d'Orient*'tan aktardığı bir haberle halkı "uyanık olmaya" davet eder. Aktarılan yazıda bankanın, aslında içinin (kasasının) boş olduğu, Osmanlı vatandaşlarına satacağı tahvillerle bankanın kasasını dolduracağı, dolayısıyla bankanın beyan ettiği şekliyle sermayesinin altı yüz bin İngiliz lirası olmadığı belirtilir. Olayı bir müfettiş titizliğiyle irdeleyen yazar, bankayı üç kişinin kurduğunu[67] ve bankanın bütün yönetim mekanizmasının yani meclis-i idare azasının dahi bu üç kişiden müteşekkil olduğunu, oysa yöneticilerin "banka hissedârları ve müdirlerinin" yapacağı bir seçimle belirlenmesi gerektiğini ve bütün bu işlerin "aleni ve aşikâre" olması gerektiğini vurgulayarak teminat olarak gösterilen altı bin hissenin yetersizliği üzerinde durur. Yazar sorar:

> Efendiler! Siz altmış bin hissenizden elli beş bini[nin] satılmış olduğunu ilan ederek satılacak yalnız beş bin hisseniz kaldığını dermiyân etmiş idiniz. Bu hale göre siz elli beş bin hissenin ilk taksidi yüz on bin İngiliz lirasını der-dest etmişsiniz demektir. Öyle ise hani ya sizin kasalarınız? Merkez idareniz nerede? Siz mezkûr beş bin hisseyi Credit General Ottoman'a da satmış idiniz...
>
> Eğer bu elli beş bin hisse satılmış bitmiş idiyse satın alanların esamisini mübeyyin niçin bir levha tazim ederek ilan etmediniz? O halde halk kimlerle ortak olduklarını görür ve daha ziyade emniyet eder idi...

Yazısını yine bir uyarıyla noktalayan yazar, insanların akçelerini "öyle her rastgeldikleri" kişilere vermemelerini ve hatta kendi bankalarını kurarak "adam olmalarını" salık verir.[68]

Borsada tahvilleri satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlamak amacındaydı. Demiryolları, Şirket-i Hayriye, Tramvay idaresi gibi kuruluşlar vasıtasıyla ulaşım sektörünü el-

67 Yazar burada "Osmanlılık"a vurgu yaparak bu üç kişinin içinde bir tane bile Müslüman ve hatta Osmanlı dahi olmadığını belirtir.

68 *Diyojen*, nr. 165, s. 2.

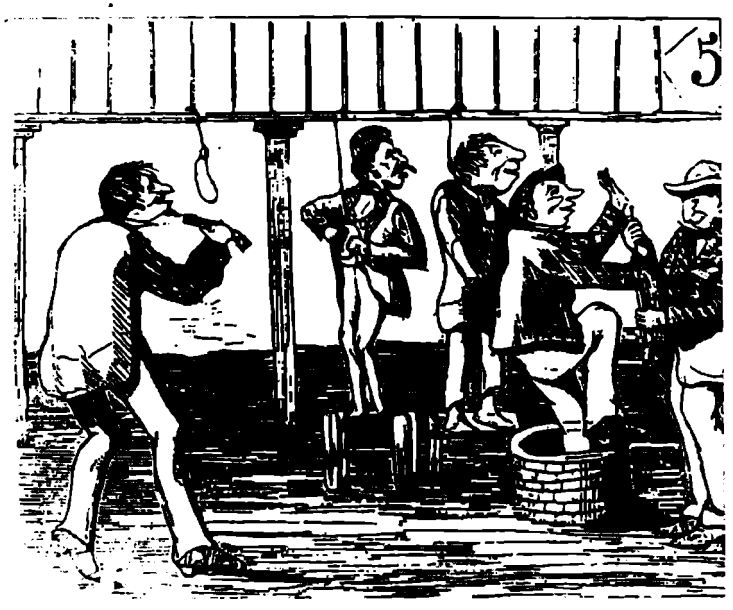
lerinde bulunduran yabancı yatırımcılar, hisse senetlerini satılığa çıkarıyorlar ve bu senetlerden satın alanların yüksek kazanç elde edebileceklerini ilan ediyorlardı. Bu ilanların etkisiyle halktan, ellerindeki parayı hisse senetlerine yatıranlar olduğu gibi bütün malını mülkünü satarak bu işe yönelenler de çoğunluktaydı. Fakat şirket, çeşitli borsa oyunlarıyla olayı kendi lehine çeviriyor ve kârlı çıkıyordu. Bu çerçevede belirtilmesi gereken bir nokta, borsada oynayan ve en çok para kaybeden kesimlerden birisinin memurlar olduğudur.[69]

Galata Borsası'nda zarar eden insanlara dair 1870 senesinin "Takvim"ine düştüğü notta *Diyojen*, işin sosyolojik boyutuna dikkat çeker ve bir "aile faciası"ndan bahseder. Konsolitin fiyatının belirsizliğinin, 54'den 42'ye düşmesinin "çok familyaların dûçar-ı fakr olmasına" sebep olduğunu ve "Kadıköylü bir delikanlının sermaye-i yesârını gaib ettiği cihetle kendini denize atmış ise de tutulup çıkarıldığı"nı belirtir.[70] Karikatürlerde de durum, yazılarda olduğundan farksızdır. Benzer bir şekilde borsadan dolayı tabancayla intihar edenler, kendilerini asanlar, borsadan çıkışta bayılanlar traji-komik bir şekilde karikatürlere konu olurlar (Bkz. Karikatür 25 ve 26).[71] *Çaylak*'ta ise borsadaki asılsız haberlerle ya da Sırbistan veya Bulgaristan olaylarında yaşanan gerginliklerle konsolitin nasıl yükselip düştüğü karikatürize edilir. Telgraf direğinin bir tarafında Osmanlı diğer tarafında Rusya (?) vardır. Telgraf tellerinde gidip gelen haberler, konsolit rakamlarını belirler. *Çaylak* borsayı ufacık bir şeyle bozulur bir çocuk oyuncağına benzetir.[72]

İstanbul'da borsa ve para hareketleriyle bağlantılı olarak farklı mekânların adı anılmaktadır. İstanbul'un ilk borsası olan Havyar Han, Filib'in Kahvehanesi, Beyoğlu, Galata Borsası bunlardan

69 *Çaylak*, nr. 94, s. 3. Mehmet Tevfik memurların sanki yalnızca borsa için çalıştıklarını ve maaşlarını sürekli borsaya kaptırdıklarını belirtir.

70 *Diyojen*, nr. 35, s. 3.

(Karikatür 26, Hayal, 15 Haziran 1874)

bazılarıdır. Zamanın Havyar Hanı'nın "konsolitçilerin sabahtan ahşama kadar bağırıp çağırmaları"yla yankılanmasına dair *Diyojen*'deki ifadeler, bugünün Tahtakalesi'ni andırır.[73]

Tedavüldeki para olan kaimenin ya da mecidiyenin kullanımında ortaya çıkan farklı rakamlar da sıklıkla mizaha konu edilir. Şirket-i Hayriye ya da Tramvay bir mecidiyeyi veya lirayı kendi belirledikleri rayiç üzerinden bozarlardı. Bu durum ise zaman zaman müşteriler ile esnaf arasında tartışmalara hatta kavgalara yol açmaktaydı. Hatta bir mecidiyesini istediği fiyatın altında bozmak isteyen Beyoğlu Komisyon Bahçesi'ndeki garsonlar, müşteriye "terbiye nev'inden olarak bir ufacık ders" vermişlerdi.[74] Aşa-

73 *Diyojen*, nr. 65, s. 1.

74 *Diyojen*, nr. 33.

ğıdaki 1871 yılına ait "Mecidiye Fiyat Cedveli" paranın "keyfiyete" göre bozdurulmasından kaynaklanan şikâyetlerin, tartışmaların ve kavgaların, özetle halktaki para konusundaki mevcut huzursuzluğun nedenini bir ölçüde açıklayabilir.

"Mecidiye Fiyat Cetveli" [75]

20	Kesildiği
21	Maliyece
22	Komisyon Bahçesi ve Filib'in Kahvesi
24	Yüzde kırk eksiğine mağazalarda
--	Şirketinde yirmi üçten yirmiye tenzili perkal ile muallak
23	Raici
23	Lira hesabında

Âli Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmesi[76]

Bu son alt başlıkta Âli Paşa'nın siyasî vasiyetnâmesine değinilmesinin birkaç nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi bu vasiyetnâmenin *Diyojen*'in sayfalarında yer almış olmasıdır. Bununla birlikte Tanzimat döneminin siyasal olaylarına yön veren "üç büyük mimar"ından ikisi olan Âli ve Fuat Paşaların, öldüklerinde arkalarında siyasî vasiyetnâmeler bırakıp bırakmadıkları o

75 *Diyojen*, nr. 33.

76 Âli Paşa'nın burada konu edilen vasiyetnâmesi, hemen hemen aynı zaman diliminde bir başka araştırmacı Nergiz Yılmaz Aydoğdu tarafından da ele alınarak önemli katkılarla *Divan* dergisinde yayımlanmıştır. Bkz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, "Âli Paşa Vasiyetnamesine Dair Birkaç Yeni Bilgi", *Divan*, S. 15, 2003/2. Bu çalışma kitap haline getirilmeden önce (Ocak 2004'te) Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmış ve Âli Paşa'nın vasiyetnâmesine de bu nedenle değinilmişti. Çalışma, vardığı sonuçlar itibariyle Aydoğdu'yla benzer düşünceleri paylaşmakla birlikte ilave edilmesi gerekli noktalar olduğu kanaatini taşımaktadır. Bu nedenle kimi yanlarıyla tekrarı da göze alarak Aydoğdu'nun yaklaşımından farklılaşan noktaların da ortaya konulması gereklidir. Ayrıca hem bu farklılaşma hem çalışmanın bütünsenliğini bozmamak kaygısıyla konuya burada yer verilmiştir. Farklı noktalar üzerinde ilgili yerlerde durulacaktır.

dönemde olduğu gibi bugün de tartışmalı bir konudur. Günümüzün tarihçileri ve yazarları tarafından konu üzerine pek çok yazı kaleme alınmış olmasına rağmen vasiyetnâmelerin içeriğinin, Âli ve Fuat Paşaların düşünceleriyle örtüşüp örtüşmedikleri, dolayısıyla gerçek yazarlarının kendileri olup olmadığı, Türkçe gazetelerde yayınlanıp yayınlanmadıkları gibi temel noktalar üzerinde henüz ortak bir fikre varılabilmiş değildir.

Tanzimat döneminin bu çözüm bekleyen meselesine dair yazılan makalelerde verilen yanıtlar, araştırmacıların[77] kendilerinin de belirttiği gibi çok tatmin edici değildir. Bu çalışmada bu yanıtlara kısmen bir yenisi eklenmeye çalışılarak şimdiye kadar kullanılmamış kaynaklar ışığında problematik üzerinde durulacaktır. Bu çalışmada daha ziyade Âli Paşa'ya ait olduğu kabul edilen siyasî vasiyetnâme üzerinde durularak bugüne kadar belirsizliğini muhafaza eden bazı yanlarına (bu çalışmanın tespit edilebildiği veriler etrafında) açıklık kazandırılmaya çalışılacaktır.

Siyasî vasiyetnâme yazmak, Osmanlı devlet adamları arasında alışıldık bir tarz olmasa da alt-üst oluşun yaşandığı, yeni değerlerin ve yaşam tarzının toplumda yerleşmeye başladığı Tanzimat döneminde, bu şekilde padişaha ve topluma mesaj iletmek de yeni bir metot olarak tasarlanmış olabilir.[78] Vasiyetnâmeleri yazanın/yazanların bu türden niyetler taşıyıp taşımadıkları bilinmese de meselenin bilinen bir boyutu vardır. Vasiyetnâmeler, yayınlandıkları tarihten çok sonraları dahi 1896'da tartışma konusu olmuş ve yine Jön Türklerin gazetesi *Meşveret*'in sayfalarında tartışmalı bir şekilde yer alarak ay-

77 Roderic H. Davison, "The Question of Âli Paşa's Political Testament", *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, 1999 içinde. Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978; Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişimYayınları, İstanbul, 1996; Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

78 Bilindiği gibi padişaha mesaj iletmenin bir başka yolu da "rüya"lardır.

dınlar arasında elden ele dolaşmış ve üzerinde durulmuştur.[79]

Vasiyetnâmeler üzerine en yaygın başvurulan yazı, Mehmet Galip'in[80] *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'ndaki makalesidir ve yazar her iki vasiyetnâmeye de değinir. Mehmet Galip'ten sonra Orhan Fuat Köprülü *İslam Ansiklopedisi*'nde "Fuat Paşa" maddesinde Fuat Paşa'nın vasiyetnâmesine kısaca değinirken hüküm vermekten kaçınsa da "muhtemel olmayan bu vasiyetnâme" ifadesini kullanır.[81] Onları Âli Paşa'nın vasiyetnâmesiyle ilgili yazılarda sırasıyla Cemil Meriç,[82] Engin Deniz Akarlı,[83] Roderic H. Davison,[84] Fuat Andıç-Süphan Andıç[85] ve Nergiz Yılmaz Aydoğdu[86] takip eder. Meriç ve Akarlı hariç[87] diğer yazarlar, vasiyetnâmelere oldukça temkinli yaklaşarak mesele üzerindeki kuşkularını belirtirler.

79 M. Fuad Köprülü, "Fuad Paşa," *İslam Ansiklopedisi* C. 5., Ankara 1997.

80 Burada bir noktaya açıklık getirmek yararlı olacaktır. Vasiyetnamelerle ilgili pek çok yazıya temel teşkil eden Mehmet Galip'in "Tarihten Bir Sahife Âli Ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri" başlıklı yazısındaki bilgiler Ebüzziya'nın *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nden aktardığı bilgilerle karşılaştırıldığında fark edilecektir ki Mehmet Galip'in sunduğu bilgiler ve dayanaklarından bazıları Ebüzziya'nınkilerle aynıdır. Bu da Galip'in bu bilgileri Ebüzziya'dan edindiği izlenimi yaratıyor. Fakat Galip bilgilerinin kaynağını vermez. Bu nedenle onun yazısına başvuran her araştırmacı için bu bilgilerin kaynağı meçhul kalmış ve sürekli soru işareti olarak zihinlerde yer etmiştir. Bununla bağlantılı olarak örneğin Mehmet Galip'in Âli ve Fuad Paşalara ait olduğu belirtilen vasiyetnamenin o günlerde elden ele dolaştığı ve İstanbul'daki bazı gazetelerde yayımlandığı yönündeki aktardığı bilgi Ebüzziya'nın ifadesiyle büyük benzerlik arzetmektedir. Krş. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* çev. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, Ankara, 1973, s. 464-465, Mehmet Galip, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 1, İstanbul, 1329 (1911) s. 72-74.

81 Köprülü, a.g.m.,1997, s. 678.

82 Meriç, 1996, a.g.e.

83 Akarlı, agm.

84 Davison, "The Question of Âli Paşa's...",

85 Fuat Andıç-Süphan Andıç, a.g.e.

86 Aydoğdu, a.g.m.

87 Meriç ve Akarlı, vasiyetnamelerin Âli ve Fuat Paşa'ya ait olduklarına inanmaktadırlar. Bkz. Meriç 1996, a.g.e.; Akarlı, a.g.m.

Vasiyetnâmelerin yazarlarıyla ilgili olarak birkaç isim anılmaktadır. Vasiyetnâmelerin muhtemel yazarları arasında Ethem Pertev Efendi, Charles (Mösyö) Mismer,[88] Mirza Melkum/Melküm/Melkom[89] Han, Schneider gibi isimler yer alır.[90] Başka bir deyişle vasiyetnâmelerin sahiplerine ait oldukları, fazlasıyla şüpheyle karşılanmaktadır. Çünkü vasiyetnâmelerde paşaların siyasal düşünceleriyle örtüşmeyen yanlar bulunmaktadır.[91]

Köprülü, Fuat Paşa'nın vasiyetnâmesine değindiği yazısında vasiyetnâmeyi, Melkum Han'ın yazdığını öne süren Ali Fuad[92] ve Mehmet Galip'in dayanaklarının yetersiz olduğunu belirtir. Ancak Köprülü, vasiyetnâmenin *Meşveret*'te yayımlanmasıyla birlikte Melküm Han'ın vasiyetnâmeyi kendisinin kaleme aldığını, Jön Türklerin önemli isimlerinden *Meşveret* gazetesi müdürü Ahmet Rıza'ya hitaben yazdığı bir mektupta belirttiğini kaydeder. Bu nedenle yayının durdurulmasını isteyen Melkum Han, Ahmet Rıza Bey'e eğer neşre devam edilirse gerçeği gazeteler aracılığıyla ilan edeceğini söyler. Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey, neşriyata devam edebilmek için Fuad Paşa'nın torunlarından Mustafa Hikmet Bey'e yazdığı mektupta vasiyetnâmenin gerçekten Fuad Paşa'ya ait olduğunun ispat edilmesini, aksi takdirde neşriyatı durduracağını ifade eder. Hikmet Bey'in Ahmet Rıza'ya vasiyetnâmenin aslının Türkçe olduğunu ve kendisinde bulunduğunu belirtmesi üzerine Ahmet Rıza Bey yayına devam eder. Köprülü'nün belirttiğine

88 Fransız gazeteci ve yazar. *La Turquie* gazetesini yönetmiş ve Âli Paşa'nın katipliğini yapmıştır. Aydoğdu'nun aktardığına göre hatıraları *Hatırât-ı Âlem-i İslam* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Aydoğdu, a.g.e., s. 197.

89 Vasiyetname üzerinde duran yazarlar bu isimin yazılışı ve okunuşu konusunda farklı yaklaşımlara sahiptirler.

90 Davison "The Question of Âli Paşa's..." , s. 58-59.

91 Davison "The Question of Fuad Paşa's Political Testament", *Nineteeenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, 1999, içinde. s. 38

92 Ali Fuad , Fuat Paşa'nın vasiyetnamesinin Melküm Han tarafından "tertib kılındığını" belirttikten sonra Âli Paşa "namında da böyle bir vasiyetnamenin tertib ve isnad edilmiş" olduğunu kaydeder. Bkz Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul 1928, s. 173.

göre Ahmet Rıza Bey'in ve buna cevaben Mustafa Hikmet Bey'in mektubu, Salih Keçeci'nin özel koleksiyonunda mevcuttur.[93]

Köprülü'den sonra Âli ve Fuad Paşaların vasiyetnâmelerine eğilen Engin Akarlı, Yıldız Arşivi'nden de bulduğu ve vasiyetnâmeler olduğunu belirttiği belgeleri çevrimyazı olarak günümüz Türkçesiyle yayımlar ve kısaca kendi düşüncelerini de aktarır. Akarlı, her iki vasiyetnâme için de gerçekliklerinin tartışmalı olduğunu fakat içeriklerinin Ali ve Fuad Paşaların düşünceleriyle örtüştüğünü ve aydınlar arasında da elden ele dolaştığını, bu nedenle de vasiyetnâmelerin birer ölü belgeler olarak doğmadıklarını vurgular.[94]

Vasiyetnâmeler üzerinde daha detaylı yazıları kaleme alan Roderic Davison, spekülatif değerlendirmeleriyle de konuya farklı açılımlar sağlar. Vasiyetnâmeleri kimin hangi dilde yazmış olabileceği, metinlerin otantik olup olmadığı, ilk olarak nerede yayımlandığı gibi sorular soran makalelerinde ve kitaplarında Davison, nihai olarak meselenin hâlâ çözüm beklediğini belirtir. Davison, her iki vasiyetnâmenin yazarı olarak Melkum Han adını daha kuvvetle ansa da soru işareti koymayı ihmal etmez.[95]

Âli Paşa'nın siyasî vasiyetnâmesine geçmeden önce belirtmek gerekirse bu çalışma, Fuat Paşa'ya ait olduğu belirtilen vasiyetnâmenin yazarı olarak Melküm/Melkom Han'ı kabul etmekte, dolayısıyla yazarının Fuat Paşa olmadığına inanmaktadır. Yukarıda zikredilen yazarların dayanaklarından farklı olarak bu çalışma, Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde sunduğu bilgiler ile *Diyojen*'deki bilgileri temel almaktadır. Vasiyetnâme bahsiyle bağlantılı olarak *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nin ilgili kısmı ve *Diyojen* koleksiyonu, tespit edilebildiği kadarıyla, sadece

93 Köprülü, 1969 a.g.m., s. 678.

94 Akarlı, a.g.m.

95 Davison, " The Question of Fuad Paşa's Political..." s. 36.

Aydoğdu'nun çalışmasında kullanılmıştır.[96] Halbuki Ebüzziya Tevfik, son derece önemi haiz bilgiler aktarmaktadır. Aynı şekilde *Diyojen*'de vasiyetnâmelerle ilgili üç yazıda da önemli bilgiler bulunmaktadır. Fuat Paşa'ya ait olduğu öne sürülen vasiyetnâmeye, aşağıda Âli Paşa'nın vasiyetnâmesiyle ilgili kısımda değinilecektir.

Fuat Paşa'nın ardınan 1871'de ölen Âli Paşa'nın da vasiyetnâme bırakıp bırakmadığı (tıpkı Fuat Paşa'da olduğu gibi) Osmanlı basınında tartışma konusu olmuştur.[97] Âli Paşa'ya ait olduğu tartışmalı olan vasiyetnâmenin günümüze değin bilinen ilk yayımı, 1910'da *La Revue de Paris* mecmuasında gerçekleşir.[98] Vasiyetnâme üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalarda (Aydoğdu hariç) çoğunlukla vasiyetnâmenin bu versiyonu kullanılmıştır. Dolayısıyla tartışmalar, bu edisyon üzerinden yürütülmektedir. Yalnızca Engin Akarlı, Roderic Davison ve Aydoğdu yukarıda da belirtildiği gibi diğer çalışmalardan farklı olarak Yıldız Arşivi'ndeki vasiyetnâmeleri ve diğer belgeleri kullanır. Ancak Engin Akarlı ve Roderic Davison, Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ndeki vasiyetnâmelerle ilgili kısıma değinmez.

Âli Paşa'ya ait olduğu varsayılan vasiyetnâmenin dönemin gazetelerinde yayımlandığı biliniyor fakat hangi gazetelerde yer aldığı sorusunun yanıtı şimdiye kadar bilinmiyordu. Bu sorunun yanıtı, Nergiz Yılmaz Aydoğdu tarafından verilmiştir. Aydoğdu'nun belirttiği gibi *Hakayık-ül Vekayi* koleksiyonunda yapılan tarama sonucunda Ebüzziya'nın aktardığı bilgiler teyit edilebilmektedir.[99] Buna göre Âli Paşa'ya ait oluğu belirtilen vasiyetnâme, *Hakayık-ül Vekayi*'nin 24 Recep 1288 / 27 Eylül 1871 tarihli nüshasında "Âli Paşa Merhumun Vasiyetnâmesidir" başlığıyla, paşanın ölümünden 21 gün sonra yayımlanmıştır. Fakat Aydoğdu'nun da belirttiği gibi

96 Bkz. Aydoğdu, a.g.m.

97 Bkz. Ebüzziyya Tevfik, age, s. 464; *Diyojen* nr.51, 59, 61.

98 Akarlı, a.g.m.,s. XII.

99 Krş.Aydoğdu, a.g.m., s. 196, *Hakayık-ül Vekayi* 24 Receb 1288.

bu vasiyetnâme, Akarlı'nın Yıldız Arşivi'nden bularak yayımladığı üç sayfalık kısa "Âli Paşa'ya Atfedilen Türkçe Vasiyetnâme" başlıklı belgenin aynısıdır.[100] Dolayısıyla vasiyetnâme, Akarlı'nın *La Revue de Paris*'ten alarak Yıldız Arşivi'ndeki vasiyetnâmeyle karşılaştırmalı olarak yaptığı çeviriden farklıdır. Başka bir deyişle bizim çalışmamızda üzerinde durulan vasiyetnâme, yaygın olarak kullanılan ve 1910'da *La Revue de Paris*'te yayımlanan uzun vasiyetnâme değildir. Ancak çalışma, vasiyetnâmeler üzerine yapılan tartışmalara dair kendi düşüncelerini aktarmak amacını da taşımaktadır.

Akarlı'nın çevrimyazı olarak yayımladığı üç sayfalık belgede ekli bir de not bulunmaktadır. Buna göre notta, "281 tarihinde eski sadrıazamlardan merhum Mehmed Emin Âli Paşa'nın yazdıkları vasiyetnâmeleri suretidir ki içeriği önemli ve siyasidir" yazılıdır. Akarlı'nın da belirttiği gibi buradaki rakamı Hicri tarih olarak kabul etmek gerekirse 1864-65'e tekabül ediyor ki Âli Paşa'nın ölümünden oldukça erken bir tarihtir. Tarihinin yanlış olması ve içeriğindeki bazı bilgilerin (örneğin Galatasaray Lisesi'nden bahsetmesi tarihin yanlışlığını gösteriyor çünkü Galatasaray Lisesi 1868'de kuruldu) ileri bir tarihi göstermesi gibi nedenler, belgenin niteliği -gerçekliği- hakkında bilgi veriyor.

Âli Paşa'nın vasiyetnâmesiyle ilgili olarak Akarlı'nın sunduğu bu arşiv belgesini çok yönlü bir sorgulamaya tabii tutan Davison, vardığı sonuçlar itibarıyla belgenin "otantik" olamayacağını belirtir.[101] Burada yeni olan nokta (ki Aydoğdu da buna bizden önce değinmiştir) Davison'un üzerinde durduğu bu belgenin, *Hakayık-ül Vekayi*'de yayımlanmış olması ve Davison'un aradığı bazı sorulara yanıt vermiş olmasıdır. Çünkü Davison, bu belgenin o dönemde hangi gazetelerde yayımlandığını bilmemekteydi.[102]

100 Krş.için bkz. Akarlı, s. 45; Aydoğdu, a.g.m., s. 196

101 Roderic H. Davison, " The Question of Âli Paşa's..." s. 47, 49, 50, 54, vd.

102 Davison Türk tarihçilerin (Mehmet Galip'i kasdederek) vasiyetnamenin Türkçe yayımlandığını öne sürmelerine karşın modern araştırmacıların bu vasiyetnameyi gördükleri ya da kullandıklarına dair bir bilgiye rastlamadığını

Davison, Âli Paşa'nın vasiyetnâmesiyle ilgili Yıldız Arşivi'nden bulduğu belgeleri tek tek irdeler ve belgelerin "otantik"liği konusunda ciddi şüpheleri olduğunu belirtir. Çünkü bu belgeler üzerinde oynamalar olduğu ve belgelerin çeşitli amaçlarla yeniden şekillendirilmeye çalışıldığı izlenimini edinir. Davison'un belirttiği şekliyle vasiyetnâmeyle bağlantılı çok sayıda belge bulunmaktadır ve bu belgelerin bazılarında tarih ve mühür bulunmakta, bazılarında ise ne tarih ne de mühür ya da imza bulunmaktadır. Dolayısıyla vasiyetnâme üzerine bu kadar çok belgenin bulunması ve belgelerin üzerinde oynamaların olması bile başlı başına şüphe uyandıran bir durumdur. Davison'un yapığı bu yöndeki değerlendirmeler, Ebüzziya'yı doğrular niteliktedir. Ebüzziya, o dönemde bu tür vasiyetnâme yazmanın moda olduğunu ve her yerde bunlar üzerine bir şeyler konuşulduğunu beliritir. Buradan hareketle *Hakayık-ül Vekayi*'de çıkan ve 1978'de Akarlı tarafından Yıldız Arşivi'nde bulunan, çevrimyazı olarak yayımlanan bu vasiyetnâme, o günkü modaya uyularak 'uydurulan' vasiyetnâmelerden birisidir. 'Moda' dışında daha sonraları da çeşitli nedenlerle vasiyetnâme 'üretmek' de ihtimal dâhilindedir.

Bilindiği gibi Sultan II. Abdülhamid, çok hassas bir kişiliğe sahipti. Onun fazla 'evhamlı' olması, bu türden siyasî içeriğe sahip belgelerin ortalıkta dolaşmasına müsaade etmiyordu. Ayrıca Abülhamid'in bu şüpheciliği, yabancı ve yerli pek çok gazeteci tarafından maddi çıkarlar sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu vasiyetnâmenin de Davison'un da belirttiği gibi bu amaçla kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Hakayık-ül Vekayi'de yayımlanan, Âli Paşa'ya ait olabileceği varsayılan vasiyetnâme ile Akarlı, Davison, Andıç gibi araştırmacıların kullandıkları vasiyetnâme içerik olarak benzer temalar taşısa da 1910'da *La Revue de Paris*'te yayımlanan vasiyetnâmeden

ve ayrıca hangi dilde, hangi gazetede vb. yayımlandığına yönelik Mehmet Galip'in bilgi vermediğini belirtir. Bkz. Roderic H. Davison, " The Question of Âli Paşa's..." s. 60.

hem içerik hem de sayfa sayısı itibariyle farklıdır. Vasiyetnâmenin *Hakayık-ül Vekayi* versiyonundaki giriş kısmı ile *La Revue de Paris*'teki giriş kısmı karşılaştırıldığında farklılık hemen göze çarpmaktadır. Dolayısıyla bunun anlamı, Ebüzzüya'nın da belirttiği gibi ortada Âli Paşa'nın vasiyetnâmesinin farklı versiyonlarının olduğu ve bunların elden ele dolaştığıdır. Bu cümleden hareketle, çeşitli yabancı gazeteleri de kapsayan daha geniş ölçekli yapılacak koleksiyon taramasıyla vasiyetnâmenin farklı versiyonlarının bulunması da olasıdır. Nitekim Aydoğdu, *Levant Herald*'da vasiyetnâme olarak kabul edilebilecek bir yazının varlığına işaret eder.[103]

Ebüzziyya, iki vasiyetnâmeyle (Âli ve Fuad Paşa'nın) ilgili bilgiler sunarken vasiyetnâmelerin yazarlarının kimliği, hangi gazetelerde ve hangi dillerde yayımlandıkları ve içeriklerinin vasiyetnâme sahiplerinin fikirleriyle örtüşüp örtüşmedikleri gibi temel noktalar üzerinde durmaktadır. Ebüzziya Tevfik *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde vasiyetnâmelere değindiği kısımda Âli Paşa'nın vasiyetnâmesinden önce, Fuat Paşa'nın ölümünün ardından da benzer bir vasiyetnâme furyasının başladığını[104] ve *Levant Herald*'da[105] bir örneğinin yayımlandığını fakat bunun uydurma olduğunun kısa zamanda anlaşıldığını ifade eder. Şimdiye kadar belirsizliğini muhafaza etmiş olan meselenin en kritik noktasını da yine burada açıklayan Ebüzziya, bu yazıyı Melkom/Malkom Han[106] adlı bir Hintli'nin kaleme aldığını belirtir. Serbest fikirle-

103 Bkz. Aydoğdu, a.g.m., s. 197.

104 Bu bilgiyi *Diyojen*'de doğrular. "Fuat Paşa merhumun vuku-i vefatı akabinde vasiyetnamesi ne suretle ilan olunduğu..." Bkz. *Diyojen* 51: 1.

105 Fuat Paşa'ya atfedilen vasiyetnamenin *Levant Herald*, *Levant Times*, *Shipping Gazette* gibi bazı İngiliz gazetelerinde yayımlandığı bilinmektedir. Bkz. Davison, " The Question of Fuad Paşa's Political...", s. 27.

106 Davison Melkom Han olarak bilinen kişinin İranlı ve adının Mirza Malkum Khan olduğunu belirtir. Bkz. Roderic H. Davison, " The Question of Âli Paşa's...", s. 60-61. Bir başka bilgiyi Ziyad Ebüzziya Aktarır. Ziyad Ebüzziya'ya göre Malkom İran Ermenisi'dir. Bkz. Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. 2, haz. Ziyad Ebüzziya, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1974, s. 179.

riyle tanınmış olan Melkom Han, Fuat Paşa'nın hayranıdır ve Fuat Paşa da kendisini bir hayli önemsemektedir. Öyle ki onu Osmanlı uyruğuna geçirerek hariciye müsteşarlığına getirmeyi dahi düşünür. Melkom Han, Fuat Paşa'ya bağlı olduğu kadar Âli Paşa'nın siyaset anlayışına da o denli karşıdır.

Fuat Paşa'nın kaleminden böyle bir vasiyetnâme düzenlemesi de yalnızca Âli Paşa'yı tenkit amacı taşımaktadır.[107] Ebüzziya, bu nedenle adı geçen vasiyetnâmenin o günlerde fazla üzerinde durulmadığını kaydeder.[108]

Ebüzziya Tevfik, Fuat Paşa'nın siyasî vasiyetnâmesinden sonra Âli Paşa'nın siyasî vasiyetnâmesine değinirken o günlerde bu tür vasiyetnâmeler yazmanın moda olduğunu ve Hakayik-ül Vekayi'nin Âli Paşa'ya ait olduğu belirtilen bir vasiyetnâme[109] yayımlamasının ardından her tarafta bunun versiyonlarının ortaya çıktığını belirtir. Başka bir ifadeyle Ebüzziya'ya göre ortada yine gerçek bir "siyasî vasiyetnâme" yoktur ve hepsi uydurmadır.

Ebüzziya'nın, "yüzde yüz uydurma" olarak nitelediği Âli Paşa'nın vasiyetnâmesini kimin yazdığını isim vererek belirtmez. Ancak Ebüzziya'nın ifadesinden Âli Paşa'nın vasiyetnâmesini de Melkom Han'ın yazdığı gibi bir anlama ulaşmak mümkündür. Ebüzziya'nın ifadesi şöyledir:

> ...Oysa, işte şimdi, bu sefer de Âli Paşa'nın ağzından buna bir yenisi katılıyordu. Bu vasiyetnameyi kimi yukarıda adı geçen Ethem Pertev Efendi'ye kimi de *İstanbul Geceleri* adlı bir eser yazmış bulunan Mösyö Mismer'e mal ediyordu.

107 Ziya Paşa Zafername adlı hicvi eserinde Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini Âli Paşa'nın "Zât-ı Şahâne'ye bizzat söylemekten ihtiraz ettiği bazı vesâyâyı mühimmeyi müteveffanın ağzından söylemek için bizzat veyahud bi'l vasıta ihtira"etmek amacıyla yazdığını, dolayısıyla uydurma olduğunu belirtse de, buradaki amacın Âli Paşa'yı hicv etmek olduğu Apaydın tarafından ifade edilir. Bkz. Mustafa Apaydın, *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 399.

108 Ebüzziya Tevfik, age, s. 465.

109 Bu vasiyetname için bkz. çalışmanın ek kısmı.

> Bu iki zatın ikisi de iyi niyetli, zeki, gün görmüş, ileri görüşlü kimselerdi ama, Malkom Han'ın aşırı sayılabilecek zekası ve kavrayışlılığı yanında sönük kalırlardı. Bundan dolayı bunları onunla mukayese etmeye imkan yoktu.[110]

Melkom Han'ın Âli Paşa'yı hiç sevmediği halde neden onun adına bir vasiyetnâme yazmış olabileceği sorusuna, Davison'ın cümleleriyle yanıt vermek gerekirse "vasiyetnâmenin Âli Paşa'yı öven ve intikam kokan bir ifade tarzı vardır."[111] Bu düşünceyi doğrulayan satırlar, aşağıda *Diyojen*'den gelecektir. Yine Davison'ın Mirza Malkom Han'ın yazıları üzerine araştırma yapan Hamid Algar'dan aktardığı bilgilere göre vasiyetnâmede Malkom'un en belirgin temalarına rastlanmaktadır.[112]

Önemli sayılabilecek birkaç noktayı baz alarak tematik açıdan bakıldığında *La Revue de Paris*'te[113] yayımlanan vasiyetnâmenin, Âli Paşa'nın düşünceleriyle çok uyumlu olduğu da söylenemez. Örneğin Âli Paşa'nın basın hürriyetini savunması gibi bir düşünceye sahip olması mümkün değildi. Çünkü 1867'deki Âli Kararnâme, basın üzerinde son derece sıkı bir sansürü yürürlüğe sokmuştu. Ülkedeki gazetelerin çoğu siyasî baskılarla karşılaşıyor ve Kararname-i Âli hükümlerince gazeteler kapatılıyordu.[114]

İkinci olarak, Âli Paşa'nın milliyetçilik ve sosyalizmle ilgili sahip olduğu düşüncelerin tam aksinin vasiyetnâmede yer almasıdır. Davison'a göre Âli Paşa, bu düşüncelerin eğilimlerini tanımakla birlikte onların gücünün, en azından Osmanlı İmparatorluğu öl-

110 Ebüzziya Tevfik, a.g.e., s. 465.

111 Davison, , " The Question of Âli Paşa's...", s. 60.

112 Roderic H. Davison, a.g.m., s. 61.

113 Âli Paşa'ya ait olduğu öne sürülen ve *La Revue de Paris*'te yayımlanan vasiyetnamenin Fransızca metni için bkz. Fuat Andıç- Süphan Andıç, *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s. 99-138.

114 İskit, age, s. 24-26; Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*, haz. Hüseyin Çelik, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 297.

çeğinde, dizginlenebileceğine inanıyordu.[115] Oysa vasiyetnâmede "Hiçbir beşerî güç milliyetler prensibi ve sosyalizmin ortaya çıkardığı olayların gelişmesine engel olamaz" denilerek Âli Paşa'nın düşüncesine aykırı bir ifadeye yer verilmiştir.[116]

Vasiyetnâmede en çok şüphe çeken nokta ise Sultan Abdülaziz'in intiharını çağrıştıran cümlelerin yer aldığı pasajdır: "Bütün dünya, Efendimizin yiğit mizacını, enerjisini ve ruh yüceliğini bilir. "Sedan" teslimiyetinden sonra III. Napolyon'un Prusya kralına kılıcını teslim ettiğini efendimize bildirdiğim zaman, kendilerinin sarfettikleri sözler daima hafızamdadır: "Bu hükümdar nasıl bir adam? Damarlarında kan yok mu? Böyle bir hakaretle karşılaşacağına, makasla bile olsa neden damarlarını kesmedi?" Haşmetli efendimiz, kötü niyetli öğütleri dinleyecek olsalar, şahane vakarına en ufak bir darbe indirilmesine tahammül etmektense kendilerini yok etmeyi tercih ederlerdi."[117] Sultan Abdülaziz'in makasla intihar ettiği hatırlanırsa bu satırlar, vasiyetnâmenin otantik olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır. Çünkü vasiyetnâme, neredeyse beş yıl sonrasının olayını öngörmektedir. Davison'ın da haklı olarak belirttiği gibi bazı kısımların vasiyetnâmeye sonradan eklenmiş olması ihtimali de vardır.[118] Ancak bu durumda da belgenin gerçekliği yine tartışmalı oluyor.

Âli Paşa'nın vasiyetnâmesi hakkında *Diyojen*'de çıkan üç yazı da konuya ışık tutabilecek niteliktedir. *Diyojen*'de yer alan bu üç yazı, *Hakayık-ül Vekayi*'de yayımlanan vasiyetnâme üzerinde durmaktadır. Bu yazılarda Âli Paşa'nın vasiyetnâmesinin, hem hicvedilerek hem de ciddi bir şeklide ele alınarak değerlendirilmesi yapılır. Bu yazılardan biri Namık Kemal'e aittir. "Vasiyetnâme" başlıklı yazıyı, Ziyad Ebüzziya'ya göre Namık Kemal kaleme al-

115 Roderic H. Davison, , " The Question of Âli Paşa's...", s. 50.

116 Engin Deniz Akarlı, a.g.m., s. 26.

117 Engin Deniz Akarlı, a.g.m., s. 28

118 Roderic H. Davison, , " The Question of Âli Paşa's...", s. 50

mıştır.[119] Oysa bu yazı, Ebüzziya Tevfik'e aittir. Çünkü Ebüzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde yazının kendisine ait olduğunu belirtiyor.[120] *Diyojen*'de 61. sayıda "Vasiyetnâme" başlıklı olan yazının devamı olduğu belirtilen bir yazı daha yayımlanmıştır.[121] Dolayısıyla bu yazıyı da Ebüzziya'ya atfetmek mümkün.[122] Namık Kemal'e ait olan yazı, *Diyojen*'in bir başka sayısında çıkmıştır. Buradaki karışıklığın nedeni, daha önce de belirtildiği gibi *Diyojen*'deki yazıların tamamının imzasız olmasıdır.

Diyojen'deki vasiyetnâmeyle ilgili ilk yazı, siyasal eleştiri yüklüdür. Üslup olarak hicviye özelliğine sahip olan yazıda, Âli Paşa'nın Fuat Paşa'dan "aşağı kalır bir yanının" olmadığı belirtilerek bir vasiyetnâme yâdigâr etmesinde şaşılacak bir durum yoktur denilmektedir. Vasiyetnâmeye "Vatanın İhtiyacatı" şeklinde bir başlık konularak Yeni Osmanlılarca savunulan Avrupalıları "şımartmamak", "müsâvâtı ta'mim etmek", "düyûn-u milliyeye sarf-ı mesai ve mukadderet etmek", "fenn-i ziraat ve umûr-i ticaret ve hususi sınâatı terakki ettirmek", "erbab-ı liyakatın kadri derecesinde rütbesini terfi ve dirayetsizleri pespaye etmek", "raşi ve mürteşileri ve umûr-i memuresini suistimal ile millet zenbilini babası malı zannedenleri mahv ve izale etmek" gibi düşünceler madde madde sıralanır. Farkedileceği gibi yazar, ülkede izlenen siyasal ve sosyal politikalara yönelik tarizde bulunurken vasiyetnâmede yer alması gereken hususları belirtir. Yani Âli Paşa'nın kendisinden sonra aynı makama geleceklere nasihatlarının, bu çerçevede olması gerektiğinin altı çizilir.[123]

119 Bkz. Ziyad Ebüzziya, a.g.e., 1994, s. 479.

120 Ebüzziya Tevfik, a.g.e., s. 464.

121 Bkz. *Diyojen*, nr. 61.

122 Bu nokta oldukça tartışmalıdır. *Diyojen*'deki yazıların imzasız olmasının yanında Ebüzziya ile Namık Kemal'in *Diyojen*'deki pek çok yazıyı birlikte kaleme aldıkları da bilinmektedir. Hatta Ebüzziya'nın belirttiğine göre Namık Kemal onun bazı cümlelerini " daha manidar ibarelerle ve imla yoluyla düzeltiyor ve süslüyordu." Bu nedenle hangi yazının Namık Kemal'e veya Ebüzziya'ya ait olduğu belirsizdir. Bkz. Ebüzziya Tevfik, 1997, a.g.e., s. 303.

123 *Diyojen*, nr. 51, s. 1.

Namık Kemal'den sonra Ebüzziya Tevfik de vasiyetnâmeye dair bir yazı yazar ve Teodor Kasab'a gösterir. Kasab yazıyı beğenir ve *Diyojen*'de yayımlar. Ebüzziya'nın vasiyetnâmeye ilişkin yazısı, *Hakayık-ül Vekayi*'de yayımlanan vasiyetnâmenin, Âli Paşa'ya ait olamayacağını ispat etmeye yöneliktir. Ebüzziya, vasiyetnâmenin çeşitli bölümlerindeki tutarsızlıkları ele alarak buradaki fikirlerin ve ifade tarzının Âli Paşa'nınkilerle çeliştiğini belirtir: "Vasiyetnâmede müteveffanın bazı âsârından istirak [çalma] ile öteye beriye serpilmiş bir iki şive ve birkaç tabir eserin terkîb-i umûmisi Âli Paşa kaleminden çıkma bir şey olmadığı..." ifade edilirken yine "vasiyetnâmenin her cihetinde görülen aşağılık" ifadenin Paşa'nın eseri olmadığına bizzat delalet ettiği vurgulanır. Âli Paşa'nın vasiyetnâmeyi vükeladan birine tevdi etmek yerine "meçhul bir elden derece-i itibarı malum bir gazeteye (*Hakayık-ül Vekayi* kastediliyor) vasıl olacak kadar meydanda" bırakması da hayretle karşılanır[124]

Ebüzziya Tevfik, *Hakayık-ül Vekayi*'deki vasiyetnâmeyi satır satır sorgular ve vasiyetnâmenin daha başında yer alan giriş cümlesindeki anlamsızlığa değinirken şikayet niteliğindeki bu sözlerin Paşa'nın kaleminden çıkamayacağını vurgular:

> Vasiyetname başlar başlamaz en evvel meydana konulan daîye-Güya Paşa'nın dünyada her bir fi'li garaz ve nefsâniyyet âsârından imiş gibi bu varakanın o iki arızadan sâlim olduğunu isbata çalışmaktan ibaret oluyor. (...) Biz merâtib-i âliyeye vusûlde baht ve tali'in dahli olduğunu bilirdik fakat bir âli mertebede iken haysiyet ve i'tibar bulmak içün yine baht ve tali'e ihtiyâc göründüğünü hiç işitmedik.
>
> Namını ser-levha-i i'tibar etmekle müftehir olduğumuz *Diyojen* ömrünü bir küp içinde geçirecek kadar bed-baht olduğu hâlde cihan-gîrlere gıbta resân olan İskender'i ayağına getirdi. Ya nasıl diyelim ki haysiyette tâli'a mütevakkıftır ya nasıl inanalım ki bu

124 *Diyojen*, nr. 59, s. 1-2.

kaide Âli Paşa gibi dirâyetli bir zâtın kaleminden çıkmadır. [125]

Ebüzziya, vasiyetnâmede işlenen konuları ele alırken ısrarla üzerinde durduğu nokta, böyle bir yazıyı Âli Paşa'nın kaleme almış olamayacağıdır. Vasiyetnâme yazarının yaptığı bir teşbihte devlet bir gemiye, vükelâ kaptana, yolcular da halka benzetilir. Bu noktada Ebüzziya, vasiyetnâmeyle ilgili iddiasını biraz da öfkelenerek yineler:

> Vasiyetnamede bir sütûndan ziyade ifadât ile kıllet-i ömründen ve vükelayı kapudana ve halkı yolcuya teşbih ederek bu suretle halkın cehaletinden ve rüfekasının fıkdan-ı muavenetinden olunan şikayetler ne be- hakk-ı muhakemeye ne de Paşa'nın lisan-ı irfanına yakışır. Fakat garib olarak bu sütûn içinde bir münâsebetsizlik görüyoruz ki müddeamızı müeyyid olduğu için isbata lüzûm görüyoruz. Denilir ki her şeyi halka olduğu gibi göstermek tedâbir-i müttehazanın isabetini isbat edermiş fakat muvâfık-ı maslahat olmazmış.
>
> Acaba niçin muvafık-ı maslahat olmazmış? Halk suret-i idarenin hakkaniyetini anlayıb da te'yidine kalkışırsa mı zarar görülürmüş? Yoksa öyle saib-i tedbirler meydana çıkarsa umacılar mı kaparmış? Yine söyleriz. Yine tekrar ederiz. Âli Paşa bu kadar açık türrehâttı [saçmasapan sözler] kaleme getirmez.
>
> Bir de Paşa surette gayet mütevazi bir zât idi. Vasiyetnamesinde ise hakkında vuku' bulan itirazların hiç biri muvafık-ı hakkaniyet olduğu iddia olunuyor.[126]

Ebüzziya, vasiyetnâmenin konu başlıklarındaki "rivayetler" üzerinde durduktan sonra cümlesini noktalar: "...anlaşıldı mı ki vasiyetnâme Paşa'nın değilmiş."

Diyojen'deki "Vasiyetnâme" başlıklı yazının devamı olduğu belirtilen bir diğer yazıda yazar, vasiyetnâmenin "asıl sahibine" sorular yönelterek Âli Paşa'ya isnad olunan ifadelerin "delilleri"ni sorguluyor. Yazıda dikkat çekici bir husus da bir önceki yazıda olduğu gibi

125 *Diyojen*, nr. 59, s. 1-2

126 *Diyojen*, nr. 59, s. 2.

Âli Paşa'yı yücelten bir üslupla yazılmış olmasıdır. Örneğin yazının muhtelif yerlerinde "Dirâyetçe olsun büyüklüğü müsellem olan bir zat", "...Paşa surette gayet mütevazı bir zât idi" gibi övgü dolu sözler yer alır. Bu ikinci yazı, oldukça etkili bir üslupla kaleme alınmıştır ve ilk yazıyla karşılaştırıldığında üslup farkı dikkat çekicidir. Yazar (ki bu yazar kuvvetle muhtemel Namık Kemal'dir) vasiyetnâmenin Âli Paşa'ya ait olamayacığının dayanaklarını çoğaltarak sıralar. Yine vasiyetnâmedeki konu başlıkları etrafında meseleye eğilen yazarın ilk cümleleri anılmaya değerdir:

> Vasiyetname Âli Paşa'nın değildir dedik idi ya asıl sahibi kimse âna sual olunsa bu yolda meydana koyduğu davaya hiç bir delili var mıdır?
>
> Gayret-i milliye ashâbını beğenmiyorsa doğrudan doğruya meydana çıkıp da ta'riz edecek yerde dört üç kemik ve iki arşın kefene siperlenerek kûteh-bin filan ta'birleriyle yâve-guluklar etmek güzel celâdet değil midir?

Diyojen yazarı vasiyetnâmedeki 'milel-i muhtelife' ve Yunanlılarla ilgili pasajları sorular sorarak irdelemeye devam eder. Yazarın sorularında ve yanıtlarında yer alan sözcükler, onun siyasî perspektifi hakkında ipuçları verir. Taşlama içerikli satırlarda 'Osmanlıcı' yaklaşım hemen göze çarpar. Milliyetçi hareketlere karşı 'ittihad-ı anâsır'ı savunan bir yaklaşım, hissedilir bir düzeydedir:

> ...A be efendim milleti Osmaniye'yi teşkil eden "milel-i muhtelife" ne demek?
>
> Cem'den ferd teşekkül eder mi ya?..
>
> Âli Paşa yazı yazmak da mı bilmezdi?
>
> Bu "milel-i muhtelifenin birbirlerine olan (eğer varsa) rekabetinin netâyic-i muzırrasını def' etmek" bir sahib-i tedbirin ictihadıyla nasıl hasıl olur? Aradıkları sahib-i ictihad (kelime okunamadı)[127] gibi ayağı yerde başı gökte bir heykeli azîm olup da herkesi avucunun içinde yoğuracak mı?

127 Buradaki kelime grubu, "avc bin unk" şeklinde okunuyor fakat bundan bir anlam çıkarılamamıştır.

> Eğer iki kavim arasında rekabet varsa anın def-i menfaatlerini teşrike ve bu ise menafi-i müşterekeyi himayesi altında tutacak âdil-âne bir takım kavaid-i sabitenin vücuduna tevakkuf eder yoksa şahsi ictihadların netayici hep rüzgar gelen deliği tıkamaktan ibaret kalacağından o türlü tedabir-i muvakkate ile bugün def edilebilecek bir daiyenin yarın yine avdeti zaruridir. "Ara sıra Yunanlılar.....[128] ref-i liva-yı isyan" iderlermiş... Hoppala!..... Bir devlet bir devlete isyan eder mi? Yoksa Yunanlılardan maksat Rumlar mı olacak? Efendi insaf et Paşa sekerât halinde dahi bu kadar münasebetsiz bir tabir kullanmazdı ya?[129]

Bu dönemde Mithat Paşa gibi Osmanlı bürokratları ve münevverlerinin de diline sirayet etmiş olan "yıkılmakta olan devlet binası"[130] deyiminin vasiyetnâmede yer alması, *Diyojen* yazarınca da üzerinde durulmaya değer bulunmuştur. Vasiyetnâmeden ilgili pasajı aktararak taşlamasına devam eden yazarın sözleri kayda değerdir:

> Vakt-i zarurette bazı esasında «vehn-i herem» görülen bir binayı beğenmeyüb hâl-i kadimine irca içün temelinden yıkarak sonra açıkta kalmaktan ise mümkün olduğu kadar hal-i hazırı üzere ta'mir ve termim idüb derûnunda bir zaman daha geçürmek ve kusurunu sia-i hâle ta'lik eylemek elbette hâkim-âne bir harekttir.
>
> Vasiyetnamenin müellifi şu konak teşbihine zihninee bir münâsebet buldurmuş. Lâkin herem tabiri garib değil mi? Zâhir bina da ihtiyarlarmış?
>
> Şurasını da söyleriz ki yaptırılmasına sia-i hâle ta'liki hayırlı olacak konaklar bulunabilir. Lakin devletin esasında bir vehn görülürse biz açıkta kalacağız diyerek hâl-i hazırı tamir itmek ve gün geçtikçe tezayüdü mukarrer olan bir esaslı fenalığı ifa eylemek caiz olmamak gerektir. Bu da yeni icad olunmuş bir kaide-i hikmet ise ânı bilmeyiz.[131]

128 Buradaki nokta nokta boşluklar metnin orjinalinde vardır.

129 *Diyojen* nr. 61, s. 1.

130 Mithat Paşa Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı bir arz'da "devlet binası" deyimini kullanır. Bkz. Osman Nuri, *Abdülhamit ve Devri Saltanatı* C. I, İstanbul, 1327, s. 188-189.

131 *Diyojen*, nr. 61, s. 1-2.

Yazısını bu şekilde sürdüren yazar, *Hakayık-ül Vekayi*'deki vasiyetnâmeden pasajlar aktarırken vasiyetnâmenin Âli Paşa'ya ait olmasının imkân dâhilinde olamayacağının dayanaklarını sıralarken vasiyetnâmeyi kaleme alan 'zât'a eleştirisini de sürdürür:

> Ta'ciz ettikse de sırası geldi bir daha söyleyelim Âli Paşa'ya dünyada böyle ne kadar münâsebetsizlik varsa isnad etmek insafa yakışmaz.
>
> ...Kim muktedir ise salâ...hele biz vasiyetnameyi yazan zatın maksadı dünya ile hiç bir ilişiği kalmamış bir şeyi tahkir midir istihzâ mıdır? Veyahud böyle parça bohçası gibi hiç bir cüz'ünün rengi diğerine benzemez efkâr-ı bukalemun nakş ile hikmet-furûşluk mudur? Buralarını anlayamıyorum...
>
> Vasiyetnamenin sâhtekarı kim ise bir kere işi kendi nefsine irca' etsin. Sağlığındaki ef'alin umûmiyetini bir ayağı çukura girdikten sonra böyle zevzeklikle cerh ve tezyif ider mi?[132]

Hayattayken Yeni Osmanlılarla arası açık olan, hatta Türk hiciv edebiyatının en seçkin örneklerinden sayılan *Zafername*'de geniş-çe yer verilecek[133] kadar öfke duyulan ve hatta "imha edilmesi"[134] dahi düşünülen Âli Paşa'nın, öldükten sonra bu şekilde anılması dikkat çekicidir. Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete getirilmesiyle ortaya çıkan olumsuz tablo sonucunda, Kemal Beydilli'nin ifadesiyle "yokluğu hissedilmiş engin tecrübesiyle devletin ileride karşılaşacağı felaketleri önleyebilecek bir devlet adamı" olduğu anlaşılmıştır.[135]

132 *Diyojen* nr. 61, s. 2.

133 Bkz. Ziya Paşa, *Zafername*, haz. Fikret Şahoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

134 Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Âli Paşa'yı "mekamı iktidardan iskat ve icabı halinde imha etmek ve şekli hükümeti değişdirmek yolunda vaki olan teşebbüsat"larından bahsettiğini İbnülemin Mahmut Kemal İnal belirtir. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* C. I, İstanbul: Dergâh Yay. 1982, s. 41.

135 Bkz. Kemal Beydilli, "Âli Paşa", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 2, 1989, s. 426, Âli Paşa'nın öldükten sonra çok daha saygın bir şekilde anılmasıyla ilgili diğer değerlendirmeler için bkz. İnal, a.g.e., s. 41-43 vd.

Yukarıda yapılan değerlendirmelerin ışığında belirtmek gerekirse bu çalışmanın nokta-i nazarına göre Âli Paşa adına yayımlanan vasiyetnâmeler, ana hatlarıyla onun düşüncelerini yansıtsa da Paşa'nın kaleminden çıkma değildir. Bir diğer ifadeyle bu çalışma, Âli Paşa adına yayımlanan bu iki vasiyetnâmenin çeşitli amaçlarla yayımlanmış olabileceği kanaatini taşımaktadır. Bu amaçlara yukarıda değinilmiştir. Spekülatif olarak farklı amaçlar belirtilebilir ancak çalışma, burada belirtilenlerin yeterli olduğu düşüncesindedir.

Sonuç

Tanzimat'la birlikte yeni bir dönemece giren Osmanlı toplumu, mantalite evrimi açısından son derece önemli bir aşamayı sancılı bir süreç olarak yaşamıştır. 135 yıl öncesine ait karikatür ve yazılardan oluşan mizah periyodikleri bu süreci canlı örneklerle resmederler.

Avrupa'nın siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan baskılarının fazlasıyla yaşandığı 19. yüzyılın son çeyreğinde sözlü mizahın yerini yazılı ve karikatürlü bir mizaha bırakması, beraberinde belli bir toplumsal hareketlilik getirmiştir. Basının gücüyle daha geniş kitlelere ulaşan mizah, Yeni Osmanlılar hareketi gibi siyasal oluşumların da kullandığı güçlü bir silah olma özelliğini göstermiştir. Bu silahın gücünün, kamuoyunun oluşumunda etkili olduğunu fark eden iktidar, Tanzimat'ın son yıllarında yeni yeni filizlenmeye başlayan bu mizah basınına pek de hoşgörülü davranmamıştır.

Toplumsal ve siyasal eleştirileri itibariyle mizahçıların, Osmanlı münevverlerinin bakışına paralel sayılabilecek bir çizgide hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Özellikle Yeni Osmanlılar hareketinin Namık Kemal, Direktör Âli Bey, Menapirzâde Nuri Bey, Ebüzziya Tevfik gibi önde gelen isimlerinin Teodor Kasab'ın dergisi *Diyojen* etrafında, Avrupa'dan da edindikleri tecrübe ve birikimlerini ve düşüncelerini yayma fırsatı buldukları belirtilmelidir. Bu bağlamda mizahçıların siyasal yapıya yönelik eleştirileri dış politikadan başlayarak ülke içindeki yolsuzluklara kadar uzanır. Avrupa'nın "gönlünün hoş" tutulması, dolayısıyla

"menâfi-i millet-i Osmaniye"ye aykırı olan ve "istikraz" yönünde izlenen politikalar hoş karşılanmaz. Tutarlı ve güçlü iktisadî politikaların izlenmemesi, yolsuzlukların önünün alınmaması, yerli sanayinin gelişmesine ve güçlenmesine gereken ilginin gösterilmemesi ülkenin içinde bulunduğu açmazın temel nedenleri olarak görülür. Hükümetin memur alımında izlediği liyakata aykırı uygulamalar gibi hukuk ve yargıdaki tutarsızlıklar, mahkemelerin işleyişi, toplumsal kurumlardaki bozulmalar eleştiri konusudur.

Mehmet Tevfik, her ne kadar Yeni Osmanlılar hareketi içerisinde yer almasa da onlara paralel bir düşünce yapısına sahiptir. Dergisi *Çaylak*'ta izlediği yayın politikasından bunu tespit etmek mümkündür. Teodor Kasab'la kişisel anlamda çatışma halinde olsa da Yeni Osmanlılar hareketinin ideolojik çizgisinde yer aldığı ifade edilebilir.

Mizah süreli yayınlarında Batılılaşma ve toplumsal değişmenin izlerini, giyim ve moda, eğlence ve sanat anlayışı, ulaşım veya toplu taşım, borsa ve benzeri konularda sürmek mümkündür. Mizahçılar bu bağlamda Avrupa'nın sosyo-kültürel açıdan taklit edilmesiyle "terakki"nin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını belirtmektedirler. Tiyatrolara, kafe şantonlara, balolara giderek, Kâğıthane eğlenceleriyle "gününü gün" ederek "terakki-i medeniyetin" sağlanamayacağı anlatılmaya çalışılmıştır. *Diyojen* ve *Çaylak*, döneme özgü bir deyişle eğlenceye değil "ulûm ve fünûn"a daha fazla önem verilmesinin gereği üzerinde dururlar. Osmanlı elitinin yaşam biçiminde görülen Avrupai yaşam tarzının eleştirisine yönelen mizahçılar, dönemsel olarak eleştirilerinde haklı görünseler de bugün kabul edilen görüşe göre zamanın "şık beyleri" ve "moda düşkünü" kadınları, Avrupa kültürünü taklit etmekle aydınlanma sürecinin başlaması noktasında cesurca bir tavır göstermişler ve etkili de olmuşlardır. Ancak bu noktada üzerinde durulması gereken, bu insanların giriştikleri her yeni yönelimde ne denli bilinçle hareket ettikleri sorusudur. Onların Osmanlı münevverlerinden farklı olarak aydınlanma sürecini başlatmak gibi bir amaçlarının olup olmadığı sorgulanması gereken bir husustur.

Toplumsal değerlerin hızla çözülmeye başladığı 19. yüzyılda mizahçılar, geleneğe sarılmayı tercih ederken Batı'nın değerlerini ısrarla reddederler. Fakat Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğü onlarda hayranlık uyandıracak boyutlara da varır. Dolayısıyla "bilim ve teknoloji açısından üstün olan Batı'dan yararlanmak gereklidir" düşüncesi genel kabul gören bir yaklaşımdır. Bir yandan "asrileşme" kaygısı ve fakat öte yandan geleneğe sahip çıkma içgüdüsü... Eskiyi terk ederken yapılan ince hesaplar paradoksal bir durum yaratır. Bir yandan padişaha sadık kalınarak gelenek muhafaza edilecek, diğer yandan "hürriyet" gibi yeni değerler hayata geçirilecektir.

Memleket meselelerine kafa yorarken samimî davranan mizahçılar, ülkeyi içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarma kaygısına öncelik vermişler, bu noktada hassas konularda kalem oynatmamaya özen göstermişlerdir. Siyasî problemleri tanımlamada başarılı olan gülmece ustaları, çözüm önerilerinde duygusaldırlar. Örneğin Şark Meselesi'nin çözümünü Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunmasında görürler. Bunu sağlayacak olan harç da "Osmanlılık" ve "müsavat" olacaktır. Oysa Fransız Devrimi gerçekleşeli yüzyıla yakın bir zaman geçmiştir. Milliyetçilik, Avrupa'yı ve Balkanlar'ı çoktandır etkisi altına almıştır.

19. yüzyıl aydınının canlı bir profilini de yansıtan mizah dergileri, onların olaylara bakışının detaylarını sunması açısından da önemli bir kaynak özelliği taşırlar. Bu çalışmanın vardığı sonuçlar arasında bu aydın profiline yönelik birkaç nokta belirtilebilir. Sadece Osmanlı intelijensiyasının önemli bir bölümünü oluşturan Yeni Osmanlılar açısından değil, dergilere yansıdığı kadarıyla Tanzimat insanının bazı özelliklerini tesbit edebilmek olasıdır. Tanzimat insanı nasıl bir yapıya sahiptir, ne giyer, ne yer, ne içer, nasıl eğlenir ve hepsinden önemlisi nasıl düşünür? Bu tarzda sorulara yanıt bulmak mümkündür. Özellikle dergilere gelen varakalar (okuyucu mektupları) sözü edilen noktalara ışık tutabilecek birer belge olarak okunabilir.

Buna göre 19. yüzyıl Osmanlı aydını, olayların sıkı bir takipçisidir. Etrafındaki olayların kendi ülkesindeki sorunlarla ilişkisini

kurabilen bir kavrayışı vardır ve analiz yeteneği güçlüdür. Kendisiyle zaman zaman çelişse de özgürlükçü bir kimliğe sahiptir. "İstibdat"tan hiç hazzetmez. Baskıya karşıdır. Taassuptan sıyrılmış bir kişilik ve buna bağlı bir bakış geliştirmiştir. Dinî içerikli esprileri dahi rahatlıkla yapabilen hoşgörülü bir perspektif dikkat çekicidir. İçki de içer ve başkalarının inançlarına saygı duymasını da bilir. Gerektiğinde hem eğlenceye hem de "ulûm ve fünun"a yeterince zaman ayırmayı bilen bir kişiliktir. Gösterişe ve yapaylığa karşıdır. Doğal olmayı yeğler. Tarih bilinciyle hareket eder ve yaptıklarından dolayı kendini geleceğe karşı sorumlu hisseder. Bu yanlarıyla Osmanlı aydını, Osmanlı modernleşmesinin de lokomotifi olmayı başarmıştır. Mizah periyodiklerine bakınca bu dergilerin Osmanlı aydının içinde bulunduğu ortamın özelliklerini çok yönlü olarak yansıttığı gözlemlenebilmektedir.

Mizah süreli yayınları üzerinde yoğunlaşan bu çalışmanın tespit edebildiği kadarıyla mizah yazarları halkın moralini yükseltmek yönünde espriler oluşturmaya çalışmışlardır. Ülkenin sorunlarını mizah konusu yaparak sürece bir anlamda olumlu bir müdahalede bulunmuşlardır. Bu bağlamda onlar her fırsatı kullanarak halkın direncini yükseltmeye çalışmış, "ittihad-ı anasır" yönünde mücadele etmişlerdir. Bütün tebanın birliğinden yana tavır koyarak Avrupa'ya karşı güçlü olmak yönünde bir mizah çizgisi izlemişlerdir. Özellikle Mehmet Tevfik, yayınladığı dergide bu konuya ayrı bir önem atfeder. Hemen her sayısında Sırbistan-Karadağ meselesine ve bu bağlamda Balkanlar'a değinirken "Osmanlılık" argümanını öne çıkarır. *Diyojen*'in de Osmanlılık üzerinde önemle durduğu hatırlanmalıdır.

Diyojen ve *Çaylak* gibi mizah dergileri bu dönemin gizli kalmış kişileri ve olayları hakkında detaylı sayılabilecek bilgiler sunarlar. Örneğin Yeni Osmanlılar hareketinin Şinasi ve Namık Kemal gibi önde gelen isimlerinin yurt dışına çıkmasında yardımcı olan Jean Pietri'nin kişiliği ve kimliği hakkında bilgiler edinmek mümkündür. Yine dönemin önemli isimlerinden, Yeni Osmanlılarla ilişkisi

olan Esad Efendi hakkında bilgi sahibi olmak da mümkündür.[1] Memleket meselelerini kendine iş edinen ve aşırı vatanseverlikle hareket eden dönemin münevverleri kendi koydukları vatan aşkı gibi kriterlerin dışına çıkan kişileri ve kurumları tereddütsüz hedef alabiliyorlardı. Esad Efendi'nin adı işte tam da bu noktada anılmaktadır. Redif askeri olduğu halde "böyle mukaddes bir görevi" yerine getirmemiş olması ve askerden kaçması şiddetli eleştirilere neden olmaktadır. Yine bu kriterler bağlamında *Çaylak* ve *Diyojen* pek çok kişi ve kurumun adını hedef almaktan kaçınmamıştır. Örneğin *Çaylak* yukarıda adı zikredilen Esad Efendi'yi, Teodor Kasab'ı, üstü örtülü de olsa Namık Kemal'i ve Ebüzziya Tevfik'i, dönemin bazı günlük gazetelerini, şehremaneti, yabancı elçileri (İgnatyev gibi); *Diyojen* ise Basiretçi Ali Efendi'yi, *La Turquie*, *Levant Times* gibi yabancı gazeteleri, tütün rejisini, Tramvay İşletmeleri sahibi Panosyan'ı, vapur ve demiryolu işletmelerini, yabancı sözde yatırımcıları ve borsa simsarlarını bazen sert bazen de müstehzî bir üslupla eleştirmişlerdir.

Ülkenin her türlü sorununa değinen mizah dergilerinin taşraya bakışı nasıldır? *Çaylak*, *Diyojen* ve daha sonra *Hayâl*'de köy ve kırsal kesimin insanına ve sorunlarına pek değinilmez. Oysa dergilerin taşra aboneleri vardır ve bu aboneler dergilere yazı gönderirler. Fakat öyle anlaşılıyor ki bu yazılardan çok azı dergi sayfalarında yer almıştır ve bunlarda kırsal kesimden söz edilmez. Sadece ufak tefek temaslara rastlanır. Taşra kaymakamlarına yönelik eleştirilere yer verilse de bunlar taşra hakkında bütün bir resmin oluşturulması için yeterli değildir.

Yine bu çerçevede taşradaki bir iki vilâyet gazetesiyle ilgili *Çaylak*'ta kısa haberler yer alır. Vilâyet gazetelerini eleştirmektedir *Çaylak* yazarı Mehmet Tevfik. Onların kendi vilâyetleriyle il-

1 Esad Efendi, dönemin önemli gazetecilerinden ve düşünürlerindendir. Tarık Zafer Tunaya tarafından ilk anayasa kitabı olarak adlandırılan *Hükümet-i Meşruta* risalesini kaleme almıştır. Bürokrasinin önemli kademelerinde yer alan Esad Efendi, II. Abdülhamid'e muhalifliği nedeniyle Fizan'a sürgün edilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Hamdi Özdiş, "Yeni Osmanlılıktan İttihatçılığa Bir Portre: "Esad Efendi" (1842-1901)", *Kebikeç*, S. 26, 2008.

gili haberleri "doğru-dürüst" vermediklerinden yakınır. Bazen de Diyarbekir gibi vilâyet gazetelerinden haberler aktarır. *Diyojen*'de ise okumak isteyen ancak yeterli kitap ve gazetesi olmayan köylüler adına taşradan gelmiş bir mektuptan satırlar yayınlanır.

1870 ile 1877 arasında yayınlanan mizah dergileri genellikle benzer temalar üzerinde dururlar. Farklı olan yanları olmakla birlikte siyasî ve sosyal olaylara bakışları son derece benzerdir. Şark Meselesi, sansür, borsa, Frenkleşme ve taklitçilik, moda ve kadın gibi konular aynı eleştirel bakışla işlenir.

1876 'da yaşanan taht değişikliği *Çaylak* ve *Hayâl* (bu dönemde *Diyojen*'in yerini *Hayâl* almıştır) gibi mizah dergilerinin sayfalarına sadece haber olarak yansır. Bununla birlikte 1877'de yapılan mebusan seçimleri renkli karikatürler ve hicvî yazılarla, sürekli aynı konuları işleyen mizah dergilerine farklı bir konuda söz söyleme fırsatı sağlayarak durağan havanın değişmesine yol açarlar. Sürekli işlenen taklitçilik ve moda gibi konuların dışına çıkılarak ilk defa bir meclis oluşturulması, mebus seçimleri ve mebus seçilme kriterleri bu mizah dergilerinin sayfalarında tartışılmaya başlanır. Adaletten ve yargıdan umutla söz edilir. Yolsuzlukların önünün alınacağı, haksız memur atamalarının durdurulacağı bir dönemin özlemi dile getirilmeye başlanmıştır. Ancak bu döneme Sultan II. Abdülhamid 'in "istibdat"ı damgasını vuracak ve ilan edilen Kanun-ı Esasi'yle birlikte umutlar da rafa kaldırılacaktır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, basın üzerindeki baskının ve sansürün artmasına gerekçe olmuş, bu baskı ve sansürden mizah dergileri daha fazla pay almışlardır. Bu nedenle önce dergilerin isimleri ve içerikleri değiştirilmeye zorlanmış ve daha sonra da bu dergiler kapatılmışlardır. Böylece geçiş dönemindeki mizah basınının sesi 1908'e kadar susturulmuştur. 1908'de ise yeni koşulların bir sonucu olarak tam bir mizah dergisi "furyası" başlayacaktır.

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış Kaynaklar

Arşiv Belgeleri (BOA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

Yıldız Perakende Hariciye (Y. PRK. HR).

Yıldız Esas Evrakı (Y. E. E.)

Süreli Yayınlar

Diyojen 1870-1873, 183 Sayı.

Çaylak 1876-1877, 162 Sayı.

Hayâl 1873-1877, muhtelif sayılar.

Çıngıraklı Tatar, 1873, 29 sayı.

Hakayıkü'l-Vekayi 1870-1872.

Osmanlı, 1877-1878, 157 sayı.

Kahkaha, Nisan 1875-Eylül 1875, 26 sayı.

Tezler

ALTUN, Muhsin. "Osmanlı Tütün Tekeli", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.

GÜNDOĞDU, İsmail. "Sultan Abdülaziz Devrinde Mizah Basını Yoluyla Muhalefet," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 1999.

İDEMEN, Nezihe. "1869-1876 Yılları Arasında Yayınlanan Mizah Gazetelerinde İstanbul Hayatı," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1994.

OĞUZ, Şükran. Tanzimat Döneminde Mizah ve *Diyojen* Gazetesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, 1998.

ÖZBENT, İkbal. İlk Türkçe Mizah Gazetelerinde Alafranga Tipler ve Alafranga Hayat, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1987.

ÖZDİŞ, Hamdi, "Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)", Doktora Tezi, Ankara, 2008.

YAMAN, Belkız. "1869- 1876 Yılları Arasında Yayınlanan Mizah Gazetelerinde Tiyatro," (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1994.

Kitap ve Makaleler

Acaroğlu, M. Türker. *İlk Derleme Müdürü Selim Nüzhet Gerçek*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

AKARLI, Engin Deniz. (çeviren ve yayına haz.) *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.

AKŞİN, Sina. "Siyasal Tarih," *Türkiye Tarihi*, C. 3, Cem Yayınları, İstanbul, 1997.

AKÜN, Ömer Faruk. "*Çaylak* Tevfik," *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3., 1993, s. 240-244.

Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul, 1928.

AND, Metin. *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, İnkılâp Kitabevi, Ankara, 1985.

ANDIÇ, Fuat – Süphan Andıç. *Sadrazam Âli Paşa, Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

APAYDIN, Mustafa. *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

AYDOĞDU, Nergiz Yılmaz. "Âli Paşa Vasiyetnamesine Dair Birkaç Yeni Bilgi" *Divan*, S. 15, (2003/2), s. 191-204.

BASİRETÇİ Ali Efendi. *İstanbul Mektupları*, haz: Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

BELGE, Murat. "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3., İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

BERGSON, Henri. *Gülme Komiğin Anlamı Üzerinde Deneme*, çev: M. Şekip Tunç, İstanbul, 1945.

BERKES, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma, haz: Ahmet Kuyaş*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

BEYDİLLİ, Kemal. "Âli Paşa," *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 1989, 425-426.

BORATAV, Pertev Naili. "Maddah," *Encyclopaedia of İslam*, Volume IV, Leiden, 1978, s. 951-953.

BORATAV, Pertev Naili. "Karagöz," *Encyclopaedia of İslam*, Volume IV. Leiden, 1978, s. 601-603.

BREMMER, Jan. "Jokers and Jokebooks in Ancient Greek Culture," *A Cultural History of Humour*, edit by: Jan Bremmer & Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997.

BRUMMETT, Palmira. *İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, çev: Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

CANTEK, Levent. "Çöküş Sürecinde Osmanlı Mizahının Kritiği," *Güldiken*, S. 24, 2001, s. 14-22.

CANTEK, Levent. *Markopaşa Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Cevdet Paşa. *Maruzat*, haz: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

CHANFRAULT, Bernard. "Tunus'ta Ceha (Cuha) Gelenekten Modernizme," *Doğu'da Mizah*, ed: François Georgeon-Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman. *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İstanbul, 1970.

ÇAPANOĞLU, Münir Süleyman. *Basın Tarihimizde İlave*, Yeni Dergâh Matbaası, İstanbul, 1960.

ÇEVİKER, Turgut. *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986.

ÇEVİKER, Turgut. "Ali Fuad Bey," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 1., 1999, YKY Yayınları, İstanbul, s. 210-211.

ÇEVİKER, Turgut. *Osmanlı Tokadı*, Adam Yayınları, İstanbul, 1986.

DAVİSON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev: Osman Akınhay, Papirüs Yayınları, Ankara, 1997.

DAVİSON, Roderic H. "Ottoman Public Relations in the Nineteenth Cen-

tury: How the Sublime Porte Tried to İnfluence European Public Opinion," *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms, Analecta Isisiana XXXIV*, The Isis Press, İstanbul, 1999, 351-360.

DAVİSON, Roderic H. "How the Ottoman Government Adjusted to a New Institution: The Newspaper Press," *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Analecta Isisiana XXXIV The Isis Press, İstanbul, 1999, 361-370.

DAVİSON, Roderic H. "The Questoin of Âli Paşa's Political Testament", *Nineteeenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Analecta Isisiana XXXIV, The Isis Press, İstanbul, 1999, s. 47-64.

DAVİSON, Roderic H. "The Question of Fuad Paşa's Political Testament", *Nineteeenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms*, Analecta Isisiana XXXIV, The Isis Press, İstanbul,1999, s. 27-40.

DEJEUX, Jean. "Cuha ve Nadire," *Doğu'da Mizah* edit: François Georgeon-Irène Fenoglio, çev Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

DERİNGİL, Selim. "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde 'İmaj' Saplantısı," *II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994.

DERİNGİL, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

EBÜZZİYA, Ziyad. "II. Abdülhamid Döneminde Basın ve Basın Hareketlerine Bakış," *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 111-129.

EBÜZZİYA, Ziyad. *Şinasi*, haz: Hüseyin Çelik, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

EBÜZZİYA, Ziyad. "Diyojen," *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9., 1994, s. 479-480.

EBÜZZİYA Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz: Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

EBÜZZİYA, Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. 1-2-3., haz: Ziyad Ebüzziya, Kervan Yayıncılık, İstanbul, 1973-1975.

EFE, Necdet Rüşdü. *Türk Nüktecileri*, İstanbul, 1967.

ELDEM, Ethem. "18. Yüzyıl ve Değişim" *Cogito*, S. 19, 1999.

EMİROĞLU, Kudret. *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Dost Yayınları, Ankara, 2001.

ERLER, Mehmet Yavuz. "Mizah Dergileri Işığında 1870-1875 Tarihleri Arasında İstanbul'da Kara Taşımacılığı," *Tarih ve Toplum*, S. 204, 2000, s. 345-350.

EYÜBOĞLU, İ. Zeki. *Gülen Anadolu*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1977.

FAROQHİ, Suraiya. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev: Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

FAROQHİ, Suraiya. "18.Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, editör: Madeline C. Zılfı, çev: Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

FINDLEY, V. Carter. *Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da*, çeviren: Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

GERÇEK, Selim Nüzhet. *"Jön Türk Gazeteleri" Akşam*, 19 Mart 1941.

GEORGEON, François. "Şehrin Aynası Osmanlı Mizah Basını" *Toplumsal Tarih*, nr. 49, 1996, s. 24-28.

GEORGEON, François. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?," *Doğu'da Mizah*, ed: François Georgeon-Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

GÖLPINARLI, Abdülbaki. *Nasreddin Hoca*, İnkılâp Kitabevi, Ankara, 1996.

GRAF, Fritz. "Cicero, Plautus and Roman Laugter," *A Cultural History of Humour*, Edit by: Jan Bremmer&Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997.

HANİOĞLU, Şükrü. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

HANİOĞLU, Şükrü. "Osmanlıcılık," *Tanzimattan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C. 5, 1985, s. 1389-1393.

HATTOX, Ralph S. *Kahve ve Kahvehaneler*, çev: Nurettin Elhüseyni,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

HENTCH, Thierry. *Hayali Doğu*, çev: Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul, 1996

HAYES, J. H. Carlton. *Milliyetçilik: Bir Din*, çev: Murat Çiftkaya, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

İNALCIK, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 1.*, çev: Halil Berktay, Eren Yayınları, İstanbul, 1997.

İNALCIK, Halil. "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.

İNALCIK, Halil. "Osmanlılarda Batıdan Kültür Aktarması Üzerine," *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.

İSKİT, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943.

İZ, Fahir. "Kasab Teodor," *Encyclopaedia of İslam*, Volume IV, Leiden, 1978, s. 681-682.

JELTYAKOV, A. D. *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Önsöz: Orhan Koloğlu, Ankara, 1979.

LE GOFF, Jacques. "Laughter in the Middle Ages," *A Culturel History of Humour*, Edited by: Jan Bremmer & Herman Roodenburg, Blackwell Publishers Ltd., Cambridge, 1997.

KARABAŞ, Seyfi. "Nasreddin Hoca ve Timur, Toplumsal Sorunlara Gülmece Türü Tepki," *Güldiken*, İstanbul, S. 2, 1993, s. 84-94.

KARAL, Enver Ziya. *Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 102, İstanbul, 1940.

KASABA, Reşat. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

KARPAT, Kemal. *H. Osmanlı Modernleşmesi*, çev: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

KİLİ, Suna - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

KOCABAŞOĞLU, Uygur-BİRİNCİ, Ali. "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler," *Kebikeç*, S. 2, 1995, s. 101-121.

KOCABAŞOĞLU, Uygur. "Hayal Perdesinden Gazete Sayfasına Karagöz," *Tarih ve Toplum*, S. 46, (1987), s. 226-227.

KOCABAŞOĞLU, Uygur. "Punch," *Tarih ve Toplum*, S. 102, 1992, s. 332-335.

KOÇAK, Cemil. "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* C. 1., İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

KODAMAN, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara, 1988.

KOLOĞLU, Orhan. "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C. 1., 1985, s. 68-90.

KOLOĞLU, Orhan. "Galata Borsası'nda Oyunlar," *Tarih ve Toplum*, S. 142, (Ekim 1995): s.57-60.

KOLOĞLU, Orhan. "Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu," *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6., Ağaç Yayınları, İstanbul, 1995 b: s.147-215.

KOLOĞLU, Orhan. *Takvim-i Vekâyi*, Ankara, Tarihsiz.

KOLOĞLU, Orhan. *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamid*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

KOLOĞLU, Orhan. *Abdülhamid Gerçeği*, Eylül Yayınları, İstanbul, 2002.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad. "Fuad Paşa," *İslam Ansiklopedisi*, C. 5., M.E.B., Ankara 1997, s. 672-681.

KUDRET, Cevdet. *Karagöz*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1968.

KUDRET, Cevdet. *Ortaoyunu*, İstanbul, 1994.

KUDRET, Sinan. "İlk Mizah Gazetemiz," *Toker Mecmuası*, S. 8, 1977, s. 12-23.

KUNT, Metin. "Siyasal Tarih (1600-1789)," *Türkiye Tarihi*, C. 3., Cem Yayınları, İstanbul, 1997.

KUNTAY, Midhat Cemal. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

KURAN, Ercüment. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1968.

KUTAY, Cemal. *Nelere Gülerlerdi?*, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, İstanbul, 1970.

MARİE-Christine, Bornes V. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Cuha," *Doğu'da Mizah*, Ed: François Georgeon, Irène Fenoglio, çev: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

MARDİN, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, der: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

MARDİN, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

MARDİN, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

MARDİN, Şerif. "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century," *Turkey Geographic and Social Perspectives*, ed: Peter Benedict, Erol Tümtekin, Fatma Mansur, Leiden, 1974, s. 402-445.

MARDİN, Şerif. "Yeni Osmanlı Düşüncesi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

MARDİN, Yusuf. *Namık Kemal'in Londra Yılları*, Milliyet Yayınları, 1974.

MEEKER, Michael E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, çev.Tutku Vardağlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Mehmet Tevfik. *İstanbul'da Bir Sene*, haz: Nuri Akbayar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Mehmet Tevfik. *Meyhane Yahut İstanbul Akşamları*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, 1300.

Mehmet Tevfik, *Yadigâr-ı Macaristan*, İstanbul, Ramazan 1294.

MERİÇ, Cemil. *Jurnal*, C.1., İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

MERİÇ, Cemil. *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

MERİÇ, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

MICKLEWRIGHT, Nancy. "London, Paris, İstanbul and Cairo, Fashion and International Trade in The Nineteenth Century", *New Perspectives on Turkey*, No. 7, Spring, 1992, 125-136.

MUSTAFA Sami Efendi. *Avrupa Risalesi, Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri*, haz: M. Fatih Andı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.

NESİN, Aziz. "Mizah = Gülmece," *Gülmenin Kitabı*, YGS Yayınları, İstanbul, 2002.

NOVİÇEV, A. D. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev: Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979.

NURİ, Osman. *Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı* C.1-2-3., İstanbul, 1327.

ORAL, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi*, C. 1., Ankara, 1967.

ORTAYLI, İlber. "Batılılaşma Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C.3., 1985, s. 134-138.

ORTAYLI, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987.

ORTAYLI, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

ORTAYLI, İlber. "Bir Aydın Grubu, Yeni Osmanlılar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6., 1985, s. 1702-1703.

ÖKTEM, Ziver, "Basın Tarihine İlişkin Anılar, Tanıklıklar" *Müteferrika*, Sayı 34, 2008/2, s. 133-186.

ÖNGÖREN, Ferit. *Türk Mizahı ve Hicvi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖZBEK, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖZDİŞ, Hamdi, "Cemal Kutay ve Osmanlı Mizahı: Cemal Kutay'ın Gizli Kalmış Mizah Yeteneği" *Kebikeç*, S. 17, 2004, s. 27-40.

ÖZDİŞ, Hamdi, "Yeni Osmanlılıktan İttihatçılığa Bir Portre: "Esad Efendi" (1842-1901)", *Kebikeç*, S. 26, 2008, s. 7-36.

ÖZÖN, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Remzi Kitabevi, Ankara, 1938.

PAMUK, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

PAMUKCİYAN, Kevork. "Mizahi Hayal Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı," *Tarih ve Toplum*, S. 42, 1987, s. 36-40.

PIPES, Richard. *Europe Since 1815*, American Heritage Publishing Co. Inc., New York, 1970.

RASİM, Ahmet. *Muharrir, Şair, Edib*, haz: Kazım Yetiş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1980.

RECAİZADE Mahmut Ekrem. *Araba Sevdası*, Arba Yayınları, Ankara, 1986.

ROZENTHAL, Franz. *Erken İslam'da Mizah*, çev: Ahmet Arslan, İris Yayınları, İstanbul, 1997.

QUATAERT, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev: Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

SANDERS, Barry. *Kahkahanın Zaferi Yıkıcı Bir Tarih Olarak Gülme*, çev: Kemal Atakay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

SHAW, Stanford. J. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 1, çev: Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 1982.

PEARS, Sir Edwin. *Forty Years in Constantinople*, Herbert Jenkins Limited, London, 1915.

SOMEL, Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, C. 1., İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

SUNGU, İhsan. "Diyojen Gazetesi," *Aylık Ansiklopedi*, C. 1., 1945, s. 339-341.

ŞAPOLYO, Enver Behnan. *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Güven Matbaası, Ankara, 1971.

ŞENİ, Nora. "19.Yüzyıl Sonu İstanbul Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 53-78.

ŞİNASİ. *Şair Evlenmesi*, haz: Fevziye Abdullah Tansel, Dün-Bugün Yayınevi, Ankara, 1960.

TANSEL, Fevziye Abdullah. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, TTK, Ankara, 1969.

TANPINAR, Ahmet Hamdi. *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 2001.

TEKELİ, İlhan. "Türkiye'de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3., İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

TİMUR, Taner. "Osmanlı ve Batılılaşma," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1., 1985, s. 139-145.

TİMUR, Taner. *Osmanlı–Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Yayınları, Ankara, 2002.

TOKER, Nilgün - TEKİN, S. "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 3., İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

TUNAYA, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.

TUNAYA, Tarık Zafer. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri ve Kaynakları*, ed: Yeni Türkiye, İstanbul, 1984.

TUNÇAY, Mete. *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi*, C. 2., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1969.

US, Hakkı Tarık. *Meclis-i Mebusan 1293 = 1877 Zabıt Ceridesi*, İstanbul, 1939.

ÜLKEN, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001.

ÜYEPAZARCI, Erol. "Türk Basınının İlk Mizah Dergilerinden, 'Çıngıraklı Tatar'" *Müteferrika*, S. 21, 2002, s. 27-44.

VARLIK, Bülent. "Tanzimat'tan Cumhuriyete Mizah" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C. 1., 1985.

YALÇINKAYA, M. Alaaddin. "Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 7, 1996.

ZİYA Paşa. *Zafername*, haz: Fikret Şahoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

ZÜRCHER, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev: Yasemin Soner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Ekler

EK-1: *Çaylak* ve *Hayâl* gazetelerinin isimlerinin tahviline dair belge

İrade Dâhiliye: 61399

Dâhiliye'den Sadâret'e,

Devletlü Efendim Hazretleri

Dersaadet'te elsine-i ecnebiye üzere tab' ve neşrolunan mizah gazeteleri evvelce hasbe'l-icab lağvolunduğu misillü Türkçe basılan *Çaylak* ve *Hayâl* gazetelerinin dahi mevadd-ı nâfiadan bahis evrâk-ı havâdise tahvilleri umum içün daha faideli görünmekle icra kılınan teşvikat üzerine bunlardan *Çaylak* gazetesinin *Osmanlı* ve *Hayâl* gazetesinin *Naşir* isimleriyle evrak-ı havadise tebdillerine sahip imtiyazları izharı muvaffakatla beraber bu işde vuku bulacak mesariflerine medar olmak içün bir mikdar atiye-i seniyye nailiyetlerini istida itmiş olduklarından ve filhakika kendülerinin ihtiyar idecekleri masrafa cânib-i devletten iane olunmak münasib olacağından mumaileyhimâya tertib-i mevzuya on bin kuruş atiye verilmesi Dâhiliye Nezaret-i Celîlesi'yle tezkire kılınmağla ol babda her ne vechile irade-i seniyye-i hazret-i şehriyar-i müteallik ve şeref-sudur buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz idileceği beyanıyla tezkire-i senâverî terkim olundu efendim.

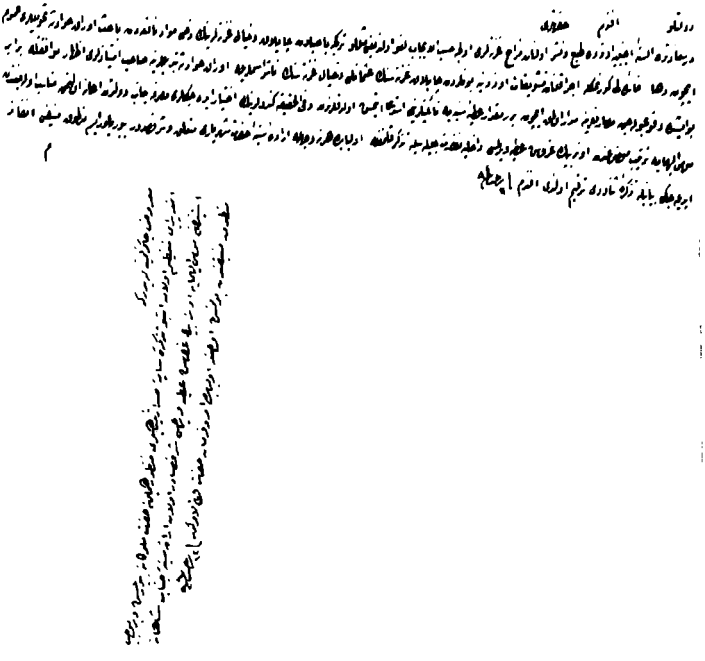
fî 11 Receb [12]94 [24 Temmuz 1877]

[Dâhiliye'nin tezkireye dair onaya gönderdiği not]

Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki

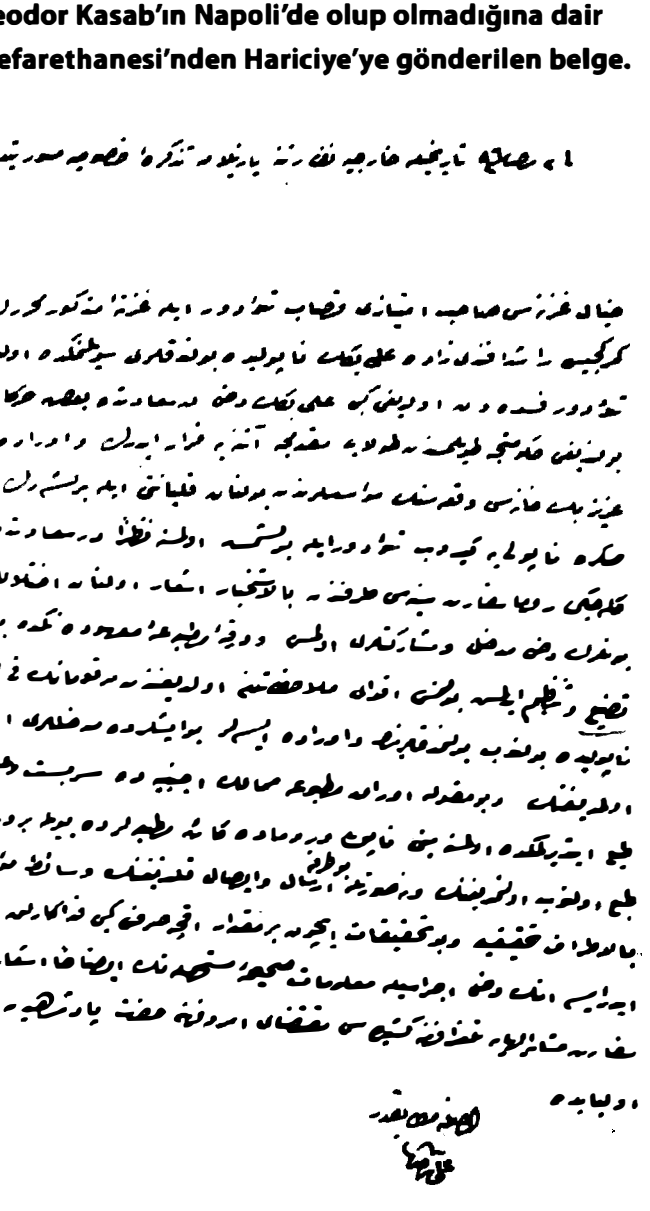
Enmele pîrây-ı ta'zim olunan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhileri manzur-u hümâyun-u hazret-i mülükâne buyrulmuş ve ber-mûcib-i istizan mumaileyhimaya on bin kuruş atiye veril-

mesi şeref-sudur olan irade-i seniyye-i cenab-ı şahane mantuk-ı münîfinden bulunmuş olmağla ol babda hazret-i emr ü ferman hazret-i veliyyül emrindir. Fi 12 Receb [12]94 [25 Temmuz 1877]

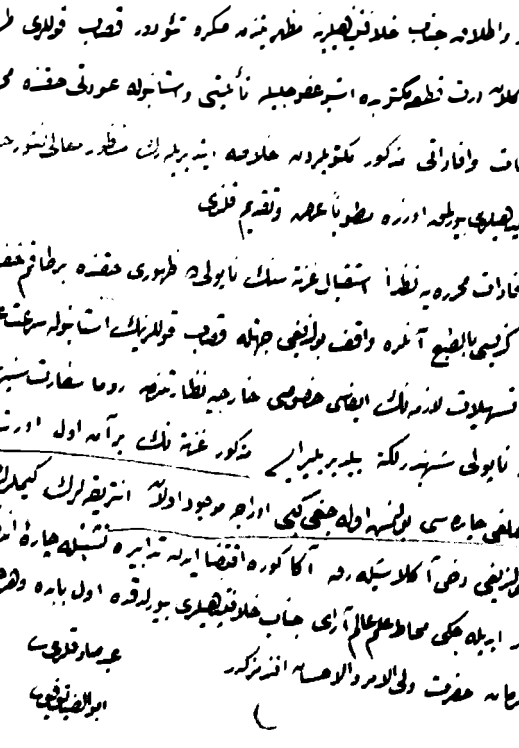

İrade Dâhiliye: 61399

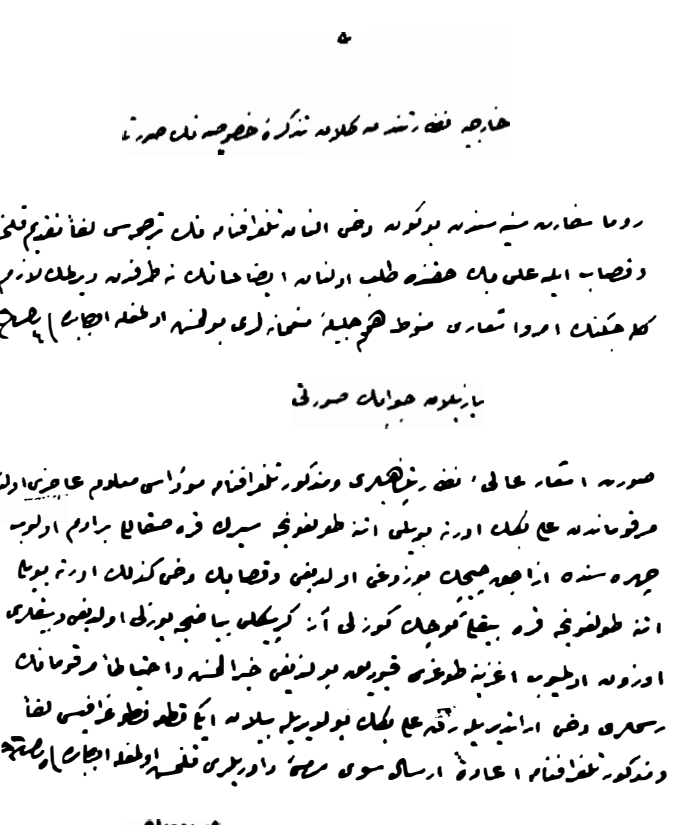
EK-2: Teodor Kasab'ın Napoli'de olup olmadığına dair Roma Sefarethanesi'nden Hariciye'ye gönderilen belge.

EK-3: Teodor Kasab'ın İstanbul'a avdetiyle ilgili olarak Ebüzziya Tevfik'in II. Abdülhamid 'e yazdığı mektubun sureti

EK-4: Hariciye Nezareti'ne Roma'dan gelen Teodor Kasab ve Ali Şefkati'nin fizikî tariflerinin yapıldığı belge.

EK-5: "Birisi Mütaassıb İki Zat Beyninde"

- Canım Efendim bu felaketler nedir? Geçen gün yine İtalya'da bir volkan patlamış hayli yerleri harab etmiş.
- İtalya neresidir?
- Efendim İtalya Avrupa memleketlerinden birisidir.
- Adam sende gavur memleketi değil mi? Anlar bu imansızlıkta kaldıkça başlarına daha çok şeyler gelecek.
- Aman efendim inayet ediniz böyle şey söylemeyiniz. Antakya'da da oldu memleket yere battı birçok can telef oldu
- Acaib Antakya'da ne olmuş?
- Haberiniz yok mu? Bir büyük zelzeleyle memleket yere batmadı mı?
- Ne vakit olmuş?
- Hemen bir aya yaklaştı. Gazeteler kıyameti koparıyor dünyanın her tarafında ianeler toplanıyor sizin hala haberdâr olmamanız tuhaf şey?
- Ben sana bir şey diyeyim mi? Ben böyle şeylere sarf-ı zihn bile etmem. Zira insanın hep çektiği kendi kusurudur.
- Canım bu bi-çarelerde ne kusur olabilir? İşte bir zelzele geldi memleketlerini evlerini köylerini harab etti herifler ne yapsınlar? Mesela İstanbul'un da yangını İstanbul ahalisini az mı mutazarrır ediyor? Bu kadar mal bu kadar can telef ediyor her gün gözümüzle görüyoruz? Ey elimizden ne geliyor?
- Sanki İstanbul ahalisi Antakya'dan iyi mi? Anlar da fena. Acaba bana yüz kişide dinini diyanetini bilir bir kişi bulabilir misin? Her ne ise dedim ya herkesin çektiği kendi kusurudur. İnsanda kusur olmasa Cenab-ı Hakk hiç felakete

dûçâr etmez. Antakya ahalisi de kim bilir ne kadar dinsizlik imansızlıkla vakitlerini geçiriyorlardı da Cenab-ı Hakk da anları böyle bir yolda musâb etti. Şimdi kime ne demeye hakları var hep kendi cezalarıdır varsınlar çeksinler.

- Acaib! Şimdi bunların uğradıkları felaket kendi seyyielerinden mi ileri gelmiş?
- Ana ne şüphe. Bir memleket ahalisi ki Cenab-ı Hakk'ın emrini tutup nehyinden ictinab etmez ise elbette böyle bir bela ile te'dib olunur.
- Tuhaf şey sen İtalya'nın nerde olduğunu bilmediğin halde bu gibi esrar-ı ilahiyeyi keşfediyorsun ha?
- Haşa! Ben keşfetmiyorum meydanda olan bir şeyi sana anlatmaya çalışıyorum.
- Demekki bu adamlar ettikleri günahların mücazatını görüyorlar öyle değil mi? Eğer öyle ise o beşikteki sabi çocukların ne cürüm ve kabahatları var idi ki bunlar da telef olub gittiler?
- Meşhur meseldir kurular arasında yaşlar da yanar.
- Hayır öyle değil bu dediğin darb-ı mesel ağaç hakkında olduğundan insan için kullanılmaz. Kurular arasında yaşlar da yanar ama günahkâr ile günahsızlar birlikte ceza göremezler zira Cenab-ı Hakk adildir. Mesela bunun babası katil idi diyerek oğlunu da cehenneme atmaz.
- Bana baksan a! Evlad senin rahmetli baban dindâr bir müselman idi. Senin lakırdılarına bakılır ise yazık o babanın verdiği emeklere! Acaba sen de Frengistan'a mı gittin?
- Bu sualinizden anlaşılır ki kalben adeta benim dinsizliğime hükmediyorsunuz ama bu babda bana atfetmek istediğiniz dinsizliği ben de size reddediyorum. Çünkü evi barkı batmış harab olmuş ekmeksiz susuz kalmış birtakım felaketzede-gana herkes iane toplamakla meşgul iken teessür bile

etmeksizin "Cezalarıdır çeksinler" gibi lakırdılar söylemek ve adeta rû-yu memnuniyet göstermek dindâr ve zerre kadar rahm ü şefkatlı olanlar için muhaldir.

- Sevinirim ya! Elbette eden bulur dine iman gelsinler adam olsunlar.
- Ben sana bir şey söylelyeyim mi o zavallıların sahihan cürm ve kabahatları bile olsa orası Cenab-ı Hakk'ın bileceği bir iştir. Bizim anlara acımaklığımız ise icabat-ı insaniyedendir. Eğer sen anların da dindâr olarak sana benzer adam olmalarını arzu ediyor isen bulundukları halde kalmaları bence daha iyidir. İşte sana uğurlar olsun dinlemeye vaktim kalmadı vesselam".

Diyojen, nr. 119, s. 1. 6 Mayıs 1288/18 Mayıs 1872

EK- 6: *Diyojen*'de yayınlanan ve Viyana'daki sergiye gönderilecek olan eşyanın listesi

"Gelecek sene Viyana'da bir sergi-i umumî açılacağını elbette işitmişsinizdir. Buna her devlet tarafından ve istek eden kimseler canibinden eşya vaz' olunacağı gibi dersaadet mahsûlât ve masnûâttan dahi gayet tuhaf ve nefis bazı eşya irsal edileceğinden bunların tedariki tehiyyesi için bir de komisyon-ı mahsus teşkil olunmuş.

Bizim gayret ve muhabbet-i vataniyemiz icabınca sergi-i mezbura vaz' ve

teşhire seza zirde aşağıda murakkam eşyayı komisyon-ı mezkura arz etmekliğimiz lazımdır.

Türklerin ne güzel sözler söyleyebildiklerini Avrupalılara bildirmek için *Hakayık* gazetesinden bir nüsha.

Ahalinin tehlikeden vikayesine memur olanların ne kıyafette bulunduklarını göstermek için tramvay önünde bulunan bayraklılardan bir tanesi.

Türkiya'da tramvay olduğunu isbat için Kara Panos Efendi'nin şapkası (Çünkü Kara Panos şapkasız olmadığı gibi Kara Panos olmaz ise tramvay da olmaz.).

Medeni Türklerin numunesi olmak üzere gözlüklü eldivenli eli bastonlu bir şık bey.

Türklerin zekâvetini isbat için Hamdi Beyefendinin uçurtması.

Ecnebilerin Türkiya'da olan namuslarının numunesi olmak üzere Pale de la Barier nam Fransız asilzâdesinin kademce şikest olunup hala zaptiyede mahfuz bulunan namus parçalarından bir tanesi şehir postasıyla bir mektubun Arnavudköy'den İstanbul'a kaç günde geldiğini ilam için bir şehir postası mektub zarfı.

Memâlik-i şarkiyede hükûmet tarafından kapattırılan gazete-

lerin ne yolda çıktığını beyan etmek için *Phare Du Bosphore*'un perine şıkmış olaan *Union d'orient* nam gazetenin bir nüshası ve Rumlar ile Bulgarların birbirlerine birader-âne olan muhabbetlerini göstermek için bir Rum bir de Bulgar.

Temizliğin numunesi olmak üzere Eyüp vapurlarından birisi.

Memleketimizde öğleyin saatin kaç olduğunu anlamak üzere Kombari'nin saatiyle ayar olmuş bir saat.

Bizim taraflarda görülen şeyleri Avrupalılara da göstermek için Kombari'nin dürbünü.

Türkistan'da serbestî-i matbuatın derecesini göstermek için *Basiret*'in iki ve *Ararat* gazetesi ile *Phare du Bosphore*'un üçer ve *Makedonya* ile *Esprit*'in dörder ay müddetle tatillerine mucip olan nüshalarından birer tane.

Türkiyâ'da tiyatro mucidi direktörü oyuncusu musikacısı nümûnesi olmak üzere Güllü Agop Efendi'nin kendisi.

Türkiyâ mektep hacelerinin bir nümûnesi olmak üzere Kuburbeli imamı ve mektep hacesi efendi.

Şark adab ve ahlakı muallimlerinin nümûnesi olmak üzere Panosyan'ın sol kulağı (Sağ kulağı kendisine lazımdır).

Tanzifat-ı belediyeden bir nümûne vermek üzere yağmur sonunda ve ay karanlığında Balık Pazarı ve Tahtakale'den mürûr ile Boğaziçi'ne kadar çamura batmış tertemiz bir efendi.

İstanbul halkının nezafeti ne derece muhafaza olunduğunu göstermek için tahmis önünde sıkıca sifos yemiş bir hanım.

İstanbul'da seyahat-i bahriyenin derece-i emniyet ve selametini ve kayıkçıların maharetini göstermekiçin Yemiş İskelesi'nde bulunan kayıklardan başı kıçı delik bir kayık ile henüz Trabzon dağlarından gelip kayıkçı olmuş bir laz.

İstanbul'da medeniyetin vasıl olduğu dereceyi göstermek için Kalpakçılarbaşı ve Taksim Bahçesi seyircilerinden iki sivilize.

Diyojen yukarıda saydığı şeyleri sergi-i mezkûre irsalini

komisyon-ı mahsusa arz eder. Fakat şurasını da ihtar eder ki bu eşyayı öyle olur olmaz kimse ile gönderilmeyip şirket vapurlarından birisi içine konularak idaresi müdirinin taahhüdü altında gönderilmelidir."

Diyojen, nr. 98, s. 1. 23 Şubat 1287/6 Mart 1872

EK-7: Paris'te 1878 Senesinde Açılacak Sergiye *Çaylak* Tarafından Gönderilecek Eşya Listesi

1) İstanbul'da yirmi senedir gazete çıkarub da henüz İtalya İmparatorunun ismini bilmeyen bir gazeteci.
2) Üç senedir Köroğlu'nun gargısı gibi caddelerde dikilüb de içine bir sigara ateşi girmiyen gaz fenerlerinden biri.
3) Altı seneden berü ne halde ise bir adım ilerü gitmiyan şimendüfer raylarından biri.
4) Bütün kişi alemi sokaklarda boğan çamurlardan yüz dane sefine (Vakıa bu biraz çok ama.....! Azıcık da Avrupalılar boğulsun).
5) Efkâr sahib-i imtiyazı Anduvan Efendi (Zira müzelere sergilere girecek bir halde antikalaşdı).
6) Gice köpüklerle sabaha kadar insanları uyutmayan bozacı ve salebcilerden üç beş dane.
7) Makinesi tamir kabul itmiyecek bir hale geldiğine müdirinden çımacısına kadar bihaber olan ve sonra yolda makinesi kırılub müşterileri sekiz buçuk saat deniz ortasında bırakan Şirket-i Hayriye Üsküdar vapurlarından biri.
8) Cenab-ı Hakk garka-i garik [suya batmış gark olmuş] rahmet eylesün merhum demir köprüden serginin sudan muhafazasıçün icabı mikdarı duba.
9) Fenni diplomasiye heves idenlerin şark meselesi ve sulh ve silah hakkında irad itdikleri nutuklar (Vakıa bu şey Avrupa eşyasından ise de buraya ham gelüb sonra burada işlendiğinden tuhaf olur zannederim).

Çaylak, nr. 83. 20 Zilkade 1293/7 Aralık 1876

EK-8: *Çaylak*'ta yayınlanan "Ahlâk-ı Cedide" başlıklı yazı.

"Ahlâk-ı Cedide"

Hukuka hürmet -bir nevi hamakat (budalalık)-ahbab-ı siyanet alabildiğine fazl-u mezemmet. Sivilize medeniyet -hamiyete delalet eder iki lügat. Fıkaraya merhametşiken (?) za'fı didikleri illet. Alafrangaya rağbet -lazime-i insaniyet. Terzilere minnet. Şıklara vazife-zimmet. Beyoğlu'na müdavemet -centilmenlere adet. Avrupa'ya muhabbet vatana hizmet. Frenkleri taklid-i hareket-Alameti dirayet. Kesb-ü za't -mucib-i zillet. Hazine-i devlet-huvvan-ı maişet. Hasbelicab iki aylık çıkmadığı gibi-enva-i şikâyet.

İşte kesb itdiğimiz medeniyet ve kazandığımız ahlâk-ı cedide bundan ibaret olunca dünyaya ne minnet.

Çaylak, nr. 10, s. 2. 8 Safer 1293/5 Mart 1876

EK-9 *Diyojen*'in kapak sayfası

هفته‌ده بردفعه طبع ونشر اولنور • خزینه خانه‌سی غلطه‌ده، بکی جامع جاده‌سنده، واقع زنجیرلی خان درونده، کائندر • پرسنه‌لکی نصف عثمانلی لیراسنه والغی ایلغی ـ ۱ مجیدیه‌یه و برنسخه‌سی ۱ غروش‌در طشره‌ایچون پوسته اجرق ضم اولنور • اعلانلرك هر سطرندن ۳ غروش ومواد سائره‌نك سطرندن ٦ غروش النور •

(برمحله خوغه‌سی)

اسکیجی بوانوف ـ (ارقه‌سنده چالی چرپی بوکه‌یله کلر) اوف.. اوف...

ولی انا ـ یاهو بکاباق چلبی زیبه کیدیورسك بوله ؟

بوانوف ـ شو صیرنده، کیاری اودونلاه کوتور یورم •

ولی انا ـ نصل اودونلق ! فوشـ ـ ولر اورایه بوله شیلر طولدرمیه جقسك دیه سکا تنبیه ایتمدیلرمی ؟

بوانوف ـ هایدی شوردان سنده • بن اوبله تنبیه فسلان بیلم • بولنك اوسنده طورمه یاقیم • واردا • طوقنمسون •

ولی انا ـ (محله‌لی به) ایشیدیورمیسکز فوشولر ؟

ماکینست جون بول ـ بکاباق بوانوف • کچنده سرخوشلقله اودونلقه بوله شیلر قو یدیغك ایچون محله‌یی یاقه جقسك دیه سنی دوکه کلر بنی اوتوندکی ؟ حتی او وقت اودونلقی بوشالتدقدن صکره پردها بوله شی قویمیه جقمکه یمین ایتمشدك •

بوانوف ـ بنم شمدی سرخوش اولدیغم یوق • فورفایلکز •

ولی انا ـ اولورآ • هیچ سسك یوق اولتدن فورقولی احتمالك وارمیدر ؟

بوانوف ـ ایجمیورم دیدم آ • ارتق راقدن الی چکدم •

ساعه‌ساتواجی فرانسوا ـ یلان سویلیور • هرآقشام ایچوب اصحاب مای ایتمده قیامتلری قوپارپور • کورتلیندن بر آقشام

راحت اویقو او یودیغم یوق •

جون بول ـ یاهو قوشـ ـ سن نه دیرسك ؟ •

ساعیجی فرددریق ـ بنمی ؟ بن نه قارشـ ـ ورم • اودونلقه‌کی چالی چرپی قوی دیان بن دکلم آ •

جون بول ـ هله هله • صقالله طوقونمه بنی سویله یاقملم •

فرددریق ـ نه دیدك • بن او بله شیلر قارشمم • قاچ کوندر قوشـ ـ وم کچمیش روزکار خانه‌سنده ساعتلرك عیار بنی دوزمکله مشغولم • حتی قضا بله اوطه‌لك یاندکی اوطورمکه ساعتی دوشـ ـ وروب قردیغم ایچون اچرمکه محبوریا اوسته اله‌جغم • اکی دوشتوب یاورکن شمدی بکا بوانوفك اودونلقی لازمی ... هم نه ضرری وار براقکز بیچاره ادم وارسون قویسون •

جون بول ـ بنم سویلدیکم بیچمه بر ضرری اولدیغی ایچون دکل اما ... ولی انا بله فرانسوالك اولری یذیشك ده ... اثار استمورلر •

فرانسوا ـ بنی ؟ خیر خیر بنجه مساویه‌در • اویر سفر قویسون دیه کندیسنی دوکن سرند کرده ... الك ایچون بنه سرنیلورسکز •

ولی انا ـ بنجه‌ده اویله • او وقت بوانوفه پالکزبن تنبیه ایتمیم دی یا • اکر صیز شمدی اتمدن فورقرسه کز بنده فورقم بنم اوم کارکیردر • ارتق سز دوشونك • فقط کلك پر کزدن

EK-10 *Çaylak*'ın kapak sayfası

سنة ٢

نومرو ١٢١

چاپلاق

محرری م . ف

صفر ٢٢ سنه ١٢٩٤ پنجشنبه شباط ٢٤ سنه ١٢٩٣

ـ اوروصوقه یوسون نی . [illegible] اوروسون نی .
ـ جاپلاق یوچی کیمه ؟
ـ فیش ش ش ش ش ش نی . . . . . یول صوغانلی یوکرلمه نی .
ـ بوآج کوزل چاپلاقلنمش به . سکا صورورم نی کیمه .
ـ اوغلم یسین طوپوچوجه نی .
ـ جانم اوغلك زده . نه یه چك سویله ـ ك آیه .
ـ به ادم کورمیورسك نی . شمدی چرچی اوباه چق نی .
ـ جانم چوچق زده پاطلایه جغم به .
ـ طور پاطلایه شمدی ترباغی وچنلادم نی . آآآ اوغلوم آآآ . بنم طوسون اوغلومه آآآ . بنم چوق بلش اوغلومه آآآ
ـ الهی یارن . اورطه ده جوانی یوق چوچق یوق فول یوق پورطه یوق پرنق در گیدیور .
ـ به ادم باشنه مصاطبه سك نی . شمدی اوتوسنی باشنه صیرادم چقسك نی . نی نم کله نی . بصیرت بلمه نی .
ـ های الله جزاق ویرسون . اوکنده کی بصیرتسی صویلیور مصاحبه ایندك آحریف نی . بصیرت اوغلم پیرینه چك نی . یلی بنم اوغلان بصیرتمه نی . یوخه یوه چوچقلرنك ایکی دقی اولان بصیرتمه نی .

ـ دها یوه چکمی ؟
ـ یوسفده ، پاره می یوقچان نی .

موزون

انی فولی بصیرم نی
الی پولی بصیرم نی
طوغری یولی بصیرم نی

ـ والهی ضعف .

موزون

تحمیو یا نه صالمك نی
بر غروشیی یاملك نی
طن ایتمه ك الداملك نی

نی دیرم بصیرنه نی . تارافلی بصیرنه نی .
ـ والسلام .

موزون

اوروپاده تلی ولوسر نی
هر طرفده الی واردر نی
طوطی کبی دیلی ولودر نی

موزون

خرمه ز اوروصون نی
پول دیر گوسی یوسون نی
هر طرفه سطو اولسون نی